T.C.

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MEHMED ÂRİF BEY'İN BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ ÖZELİNDE TOPLUMSAL HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Rumeysa OKUTAN

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

SAMSUN

2021

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MEHMED ÂRİF BEY'İN BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ ÖZELİNDE TOPLUMSAL HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Rumeysa OKUTAN

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Rumeysa OKUTAN tarafından, **Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU** danışmanlığında hazırlanan **Mehmed Ârif Bey'in Binbir Hadis-i Şerif Şerhi Özelinde Toplumsal Hadis Şerhçiliği** başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 25.12.2020 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı **Üniversitesi** **Ana Bilim/Ana Sanat Dalı**	**İmza**	**Sonuç**
Başkan	Doç. Dr. Hüseyin AKGÜN Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı		☐ Kabul ☐ Ret
Üye **(Danışman)**	Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı		☐ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Hasan YERKAZAN Amasya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı		☐ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
… / … / …
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

…/…/2021

Rumeysa OKUTAN

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Mehmed Ârif Bey'in Binbir Hadis-i Şerif Şerhi Özelinde Toplumsal Hadis Şerhçiliği

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından

….. tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : %.....

Tek kaynak oranı : %..... çıkmıştır.

…/…/2021

Bekir ÖZÜDOĞRU

ÖZET

MEHMED ÂRİF BEY'İN BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ ÖZELİNDE TOPLUMSAL HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Rumeysa OKUTAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Kasım/2020

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

Hadis ile toplum arasındaki bağ Rasûlullah'ın (s.a.v) tebliğ ile görevlendirildiği an ile başlayan, zamana veya zemine göre yaşadığı değişimlere rağmen, toplumun var olacağı kıyâmete kadar sürecek olan sağlam bir ilişkidir. Mehmed Ârif Bey, Osmanlı Devleti'nin en hareketli dönemlerinden biri olan XIX. yüzyılda, İslâm devletlerinin dünyadaki hızlı ilerleyişi takip edemediği ve Batı'nın yayılmacı politikaları ile karşı karşıya kaldığı bir çağda yaşamıştır. Devletinin pek çok kademesinde görev almış bir hukukçu ve düşünür olarak, yaşadığı toplumda karşılaştığı aksaklıklar ve yozlaşmalara karşı sessiz kalmamış görüşlerini toplumu inşa eden ve dönüşüren unsurlardan olan aile, yönetici, ulema ve eğitim sistemi üzerinde yoğunlaştırarak tespit ve eleştirilerde bulunmuş, neticede İslâmî ahlâk ve siyasete dair derlediği *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserini telif etmiştir.

Hadisleri şerh etme yöntemiyle hadislerle bulunduğu çağa ışık tutmayı amaçlamış, ilmî bir gaye gütmeksizin toplumsal faydayı öncelemiştir. Eserini telif ederken klasik ve akademik hadis şerhlerinin aksine hadisle alakalı teknik meseleler üzerinde durmayarak hadislerin isnadına yer vermemesi, sıhhatleri üzerinde durmadan nakil yapması, toplumun her kesimi tarafından anlaşılmak için ilmî dil yerine halk dilini ve vaazî dili kullanması, öğütlere, duâlara, beyit ve atasözlerine başvurması, anlatımı somut ve akıcı hale getirmek için fıkra ve anılarına yer vererek anlatımını güçlendirmesi sebebiyle Mehmed Ârif Bey klasik bir hadis şârihi değildir.

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi, şerh geleneği bağlamında hadisleri ele alış yöntemi, ele alındığı güne ve topluma söyledikleri konusunda ve çağıyla hadis arasında bir ilgi kurup kurmaması açısından değerlendirildiğinde, eserin içtimaî hadis şerhlerinin en güzide örneklerinden biri olduğu görülmektedir. Çalışmanın sonucunda, eserde ele alınan hadisler ve konular detaylı olarak tahlil edilecek böylece müellifin hadis ile yaşadığı çağ ve toplum arasında kurduğu bağ tespit edilecektir.

Anahtar kelimeler: hadis, Mehmed Ârif Bey, toplumsal sorun, toplumsal hadisçilik.

ABSTRACT

MEHMED ARIF BEY'S SOCIAL HADITH COMMENTARY IN THE CONTEXT OF HIS WORK NAMED BINBIR HADIS-I SHERIF SHERHI

Rumeysa OKUTAN

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Master, November/2020

Supervizor: Asst. Prof. Bekir ÖZÜDOĞRU

The connection between the hadith and the society is a solid relationship that begins with Prophet (PBUH) was assigned with the proclaiming and will continue until the doomsday that society will last, despite the changes in time or place. Mehmed Arif Bey who has served at many levels of his state as a lawyer and thinker did not remain silent against the problems and corruption he encountered in the society he lived in and focused on the family, ruler, ulama and the education system, which are the elements that build and transform the society, and as a result, he compiled the book Binbir Hadith-i Sherif Sherhi by the collections on Islamic morality and politics.

He aimed to shed light on the era he lives in with his method of interpreting hadiths and prioritized social benefit without pursuing a scientific purpose. In the process of compiling his work not focusing on technical issues related to hadiths in contrast to the classical and academic hadith commentaries and not including the chain of transmission of hadiths, not focusing on their authenticity of hadiths while narrating them, using public language and sermon language instead of scientific language to be understood by every segment of the society, and by including funny stories and his memories to enrich his expressions and making his speech perceptible and fluid distinguish him from classical hadith commentators.

When the commentary of Binbir Hadith-i Sherif is evaluated in terms of connecting or not connecting hadiths with the time and society that hadiths address, it is seen that this work is one of the most outstanding examples of social hadith commentaries with its approach to hadiths in the context of the commentary tradition.

In the conclusion of the study, the hadiths and subjects discussed in the work will be analyzed in detail, so that the link between the hadith and the age in which the author lived and society will be determined.

Keywords: hadith, Mehmed Arif Bey, social problem, social hadithism.

ÖN SÖZ

Sünnet, Kur'ân-ı Kerim'in bireysel ve toplumsal düzlemde yaşanması yani vahyin Rasûlullah'ın (s.a.v) şahsında ümmet (toplum) içinde hayat bulmasıdır. Bu anlamda sünnet, Kur'ân-ı Kerim'in sosyal hayata kendisini açmasıdır ki kendisine vahiy gelen bir toplumun, vahyi hayatına nasıl tatbik edeceği konusunda bir örnekliktir. Hadis hayatın her alanına dokunan ve onu kuşatan, muhatabı olduğu bireyi ve toplumu değiştiren bir güçtür. Bu anlamda hadis ile hayat arasında kurulan bağ, Rasûlullah'ın (s.a.v) tebliğ ile görevlendirildiği an ile başlayan, zamana veya zemine göre yaşadığı değişimlere rağmen, toplumun var olacağı kıyâmete kadar sürecek olan sağlam bir ilişkidir.

Hadislerle birebir muhatap olan sahabe nesli, hadis ile hayat arasındaki bağı kurarak hadisleri anlama amacına yönelik yaşamışlardır. Bu anlamda dünyaya olan bakış açılarını Kur'ân ve sünnete göre belirleyerek, hadisi hayatlarını kuşatan ve geleceğe hazırlayan bir güç olarak yorumlamışlardır. Ancak Rasûlullah'ın (s.a.v) vefatından sonra Kur'ân-ı Kerim'in varlığına rağmen Müslümanlar arasında çok ciddi ihtilaflar yaşanmış ve tam bu noktada, farklı yorum ve çözümlerin toplumsal çözülmeye yol açmaması için hakem rolü oynayacak bir merci olan hadisler ve sünnet O'nun sağlığındaki otoritesini yeniden sağlayarak İslâm toplumunu korumuştur.

Hadisleri koruma ve sonraki nesillere aktarma amacıyla rivâyetler tedvin ve tasnif edilmeye başlanmış böylece muteber eserler oluşmuştur. Sonrasında ise anlama ve tatbik açısından bir uygulama olan şerhcilik faaliyetleri başlamış, hadislerle yazıldığı dönem arasında bağ kurma ameliyesi devam ettirilmiştir.

Mehmed Ârif Bey de yaşadığı çağda nebevî sünnetten uzaklaşıldığını görmüş ve bunun sonuçlarını tespit etmiş, bu kaygılar ile eseri *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'*ni ele almıştır. Bu çalışmada Mehmed Ârif Bey ve eseri akademik/ilmî hadis şerhçiliğinden farklı olarak sosyolojik hadis şerhçiliği açsından incelenmiştir. Bu açıdan sosyolojik hadis şerhçiliği metot ve muhteva açısından nasıl yazılmalı sorusuna Mehmed Ârif Bey özelinde cevap aranmış, ilmî şerhlerden farkını ortaya koymak için bazı hadisler özelinde klasik ve modern dönemde yazılan şerhlerle mukayese edilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde toplumsal hayatta hadisin işlevini faklı açılardan ele alındıktan sonra birinci bölümde müellifin yaşadığı ortam, hayatı, ailesi, Mısır ve Avrupa'ya seyahatleri, bu seyahatler ve tecrübeler sonucunda oluşan fikrî kişiliği ve eserleri üzerinde duruldu. İkinci bölümde ise Mehmed Ârif Bey'in en önemli eseri olan *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin yazım serüveni ve ilmî değerinin izah edilmesi için yazılma nedeni, kaynakları ve önceki neşirleri üzerinde durulduktan sonra sosyolojik hadis şerhçiliği bağlamında eserin metodu ayrıntılı olarak ele alındı. Üçüncü ve son bölümde ise eserin toplumsal hadisçilik açısından konumunu vurgulamak için beş farklı hadisin tahricini yapıldıktan sonra hadis şerh literatüründe muteber görülen altı farklı eser bağlamında mukayese edilerek tespitlerde bulunuldu.

Çalışmamın her aşamasında tecrübeleri ve değerli fikirleri ile bana yol gösteren, teşviki ile ilim yolculuğunda desteğini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU'ya teşekkürü borç bilirim. Çalışmamın konusunu belirleme sürecinde yardımcı olan Doç. Dr. Salih KESGİN'e, değerli tavsiyeleri ile çalışmama yapmış oldukları katkılarından dolayı Doç. Dr. Hüseyin AKGÜN ve Doç. Dr. Hasan YERKAZAN hocalarıma, çalışmam boyunca destekleri ile her zaman yanımda olan ve her açıdan özverili tavırlarıyla bu süreci kolaylaştıran eşim Ubeyde Ensar OKUTAN'a, bu süreçte destekleri ile her zaman yanımda olan aile büyüklerime ve kendileri ile aynı yolu yürümekten mutluluk duyduğum dostlarıma teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Rumeysa OKUTAN

Samsun, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
KISALTMALAR ..... **ix**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Konusu ve Bağlamı 1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı 2
3. Araştırmanın Yöntemi ve Temel Kaynakları 2
4. Toplumsal Hayatta Hadisin İşlevi 5
4.1. Hayatı Kuşatan Bir Güç 7
4.2. Değiştiren ve Geliştiren Bir Güç 8
4.3. Bütünleştiren ve Koruyan Bir Güç 9
4.4. Anlayış, Fikir ve Toplumsal Hafıza Oluşturan Bir Güç 11
BİRİNCİ BÖLÜM **14**
XIX. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMU ve MEHMED ÂRİF BEY **14**
1.1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Durumu ve Dünyadaki Gelişmeler 14
1.1.1. Siyasî ve Ekonomik Durum 14
1.1.2. Sosyal, Kültürel ve Fikrî Durum 16
1.2. Mehmed Ârif Bey'in Hayatı 22
1.2.1. Doğumu, Ailesi ve Eğitimi 22
1.2.2. Memuriyet ve Askerlik Hayatı 23
1.2.3. Mısır'a Gidişi ve Mısır'a Dair Tespit Ve Görüşleri 25
1.2.4. Avrupa Seyahati ve Avrupa'ya Dair Tespit Ve Görüşleri 30
1.2.5. Vefatı ve Naaşı 32
1.2.6. Çocukları 33
1.3. Mehmed Ârif Bey'in Fikrî Kişiliği ve Eserleri 35
1.3.1. Fikrî Kişiliği 35
1.3.2. Eserleri 37
İKİNCİ BÖLÜM **43**
TOPLUMSAL HADİS ŞERHÇİLİĞİ BAĞLAMINDA BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ **43**
2.1. Eserin Yazım Serüveni ve İlmi Değeri 45
2.1.1. Eserin Yazılma Nedeni ve Yazım Serüveni 45
2.1.2. Eserin Önceki Basım ve Neşirleri 46
2.1.3. Eserin Kaynakları ve Kaynaklık Değeri 48
2.2. Toplumsal Hadis Şerhçiliği Bağlamında Eserin Metodu 52
2.2.1. Hadis Tekniğine Dair Bilgilere Yer Verilmemesi 53
2.2.2. İlmî (Akademik) Dil Yerine Halk (Vaaz) Dilinin Tercihi 58

2.2.3. Kaynak Kullanımı 65
2.2.4. Hadisle İlgili Meselelere Toplumun İhtiyacı Ölçüsünde Yer vermesi 71
2.3. Hadis Ve Toplum: Bir Osmanlı Âlimi Gözünden Toplumun Ahlâkî Çözülmelerine Hadisler Işığında Çözümler..... 78
2.3.1. Toplumun İnşâ Edici veya Dönüştürücü Unsurları: Aile, Yönetici, Eğitim/Ulema..... 78
2.3.2. Toplumun Özü: Aile Bağlamında Hadis Yorumu..... 84
2.3.3. Toplumda Yöneten-Yönetilen Arasındaki Denge: Yönetici ve Halk Bağlamında Hadis Yorumu 89
2.3.3.1. Yöneticiler..... 89
2.3.3.2. Halk 93
2.3.4. Toplumun Öncü Unsuru: Ulema ve Eğitim Bağlamında Hadis 98
2.3.4.1. Ulema 98
2.3.4.2. Eğitim Sistemi 103
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM..... 109
HADİS ŞERH GELENEĞİ BAĞLAMINDA BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ 109
3.1. Niyet Hadisi Üzerine..... 113
3.2. Cennet Nimetlerine Dair 120
3.3. Birlik Vesilesi Olarak Cemaatle Namaz..... 123
3.4. Sizden Biri Bir Kötülük Gördüğü Zaman 126
3.5. Müslümanların Birliği Üzerine 130
SONUÇ 135
KAYNAKÇA..... 139
ÖZ GEÇMİŞ 146

KISALTMALAR

Bkz/bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicrî
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Salallahu aleyhi ve sellem
ty.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
çev.	: Çeviren
ss.	: Sayfadan sayfaya
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
sy.	: Sayı
b.y.	: Basım yeri yok
ö.	: Ölümü
r.a	: Radiyallahu anhu/anha
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Bağlamı

İslâm, ferdin ve toplumun menfaati doğrultusunda sosyal hayatın düzenlenmesi, toplumu oluşturan unsurlar arasındaki uyum ve bu unsurların birbirlerine karşı sorumluluklarının belirlenmesi konusunda net prensiplere sahiptir. Bu anlamda hem Kur'ân-ı Kerim'de, hem de Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerinde bu mesele açıkça izah edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'in yaşayan hali olan Rasûlullah (s.a.v) da peygamber olarak gönderildiği toplumda bu örnekliği en güzel şekilde yerine getirerek insanlığı toplumsal bir dönüşüme şahit kılmıştır. Peki, geçmişte toplumu dönüştürme gücüne sahip nebevî mesajın, büyük bir toplumsal değişim ve çöküş yaşayan günümüzde topluma yol göstermesi ve onu dönüştürmesi mümkün müdür? Veya hadislerin vürûd olduğu toplum dışındaki toplumlara etki etme gücü ne düzeydedir?

Mehmed Ârif Bey bu kaygılarla *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserini telif etmiş, eserine aldığı hadisleri kendine özgü bir metotla şerh ederken toplumun pek çok kesimiyle alakalı tespit ve eleştirilerde bulunmuş, onlara nebevî sünnetten çözüm önerileri sunmuştur.

Bu çalışmada, Mehmed Ârif Bey'in hayatı, memuriyetleri, yetiştiği ortam ve çağının şartları tanıtıldıktan sonra, müellifin eseri metod ve muhteva açısından ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmiş böylece müellifin gözünden toplum ve hadis arasındaki bağ incelenmiştir.

Eser muhteva ve metot olarak, karşılaştırma amacıyla ele alınan hadis şerh literatürüyle farklılıklar arz etmesiyle özgünlüğünü korumaktadır. Bu anlamda müellif hadislerin senedlerini ve sıhhat durumlarını göz ardı ederek, ahlâkın ıslah edilmesi, İslâm toplumunun birliğinin sağlanması, din ve dünya dengesinin sağlanması ve asrın gereklerine göre davranılması gibi konular etrafında yoğunlaşarak tamamen anlam ve yoruma odaklanmıştır.

Mehmed Ârif Bey'in Osmanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal anlamda en kritik dönemlerinden birinde yaşamış olması, yaşadığı çağda saygın ve etkin bir şahıs olarak toplumsal meseleler hakkında eleştiri ve çözüm önerilerinde bulunması ve müslüman toplumunun var olma çabasına şahitlik etmesi açısından eseri dikkat çekmektedir. Bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in eserinin cevabını aradığımız sorular için nitelikli bir kaynak olduğu kanaatine varılabilir.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış olan Mehmed Ârif Bey'in hayatı, fikrî kişiliği ve eseri *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* toplumsal hadisçilik bağlamında farklı açılardan ele alınıp eserde takip edilen üslup ve muhtevanın belli kriterler çerçevesinde tahlil edilmesi tezimizin temel konularındandır. Bu bağlamda amaç, Mehmed Ârif Bey'in eseri çerçevesinde, ferdî hayatı düzenleyen hadislerin toplumsal hayattaki işlevinin vurgulanmasıdır. Zira adı geçen eser bu minvalde telif edilmiştir ve üzerinde durulan konu hakkında bizler için bir öneri ve bakış açısı sunmaktadır.

Çalışmamızda Mehmed Ârif Bey'in yaşadığı dönemin toplumsal problemleri, şerh üslûbu ve metodunun anlaşılması ve üzerinde durulan toplum unsurları gibi konular çerçevesinde toplumsal hadisçilik üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Görüldüğü üzere toplumsal hadisçilik bağlamında bir eserin tahlili ve telif edildiği dönemin şartlarına dair somut bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu bağlamda çalışmamızın temelini oluşturan eser üzerine de kısıtlı çalışma yapıldığının ifade edilmesi yanlış olmayacaktır.

Yapılacak bu çalışma ile dönemin şartlarının, üslup ve muhteva bağlamında şerh geleneğinde ortaya çıkan yeniliklerin anlaşılması noktasında az da olsa alana katkı sağlayacağı umulmaktadır. Ayrıca Mehmed Ârif Bey'in ve eseri *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin akademi camiasına tanıtılması, değerlendirme ve karşılaştırma imkânı sağlaması da çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Temel Kaynakları

Çalışmamız toplumsal hayatta İslâm'ı bir bütün olarak yeniden hâkim kılmak ve İslâm dünyasını Batı dünyasını taklitten, onların sömürüsünden ve baskısından, liyakatsiz yöneticilerden ve hurafelerden kurtarmak, toplumdaki rol karmaşasını çözerek öze dönülmesini sağlamak için hadislerden çözümler üreten ve bu konuda ilmî ve fikrî çaba içinde olan Mehmed Ârif Bey'in *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserinin anlaşılması ve tanıtılması için kaleme alınmıştır.

Çalışmamızın muhtevası toplum ve hadis konuları üzerinde yoğunlaştığı için, hadis ve sosyoloji alanlarıyla ilintilidir. Bu anlamda iki alan üzerine de okuma yapmak durumunda olduğumuz için tezimizin disiplinler arası bir çalışma olduğunu ifade edilebilir.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölüm olarak ele alınmıştır. Giriş bölümünde "Toplumsal Hayatta Hadisin İşlevi" başlığı altında hadisin hayatın her alanına dokunan ve onu kuşatan, muhatabı olduğu bireyi ve toplumu değiştiren, toplumu durağanlıktan çıkarıp ona dinamizm vererek geliştiren, çağın şartlarına ve yenilgilerine karşı koruyan ve bütünleştiren, toplumda anlayış, fikir ve toplumsal hafıza oluşturan bir güç olduğu ifade edildikten sonra tezin konusunu oluşturan problem ve çerçevesini üzerinde durulacaktır.

Birinci bölümde "Toplumsal Bunalımın Yaşandığı XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Mehmed Ârif Bey" başlığı altında müellifin yaşadığı dönemin özellikleri, hayatı, memuriyetleri, seyahatleri, fikrî kişiliği ve eserleri gibi konular incelenecektir. Bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in yaşadığı döneminin özellikleri tarih kaynaklarından faydalanılarak konu bağlamından çıkmayacak ölçüde ana hatları ile kısaca yer verildikten sonra müellifin hayatı, ailesi, Mısır ve Avrupa'ya seyahatleri, bu seyahatler ve tecrübeler sonucunda oluşan fikrî kişiliği ve eserleri gibi konular ile ilgili çeşitli kaynaklardan ulaşılan bilgiler derlenip nakledilecektir.

Mehmed Ârif Bey içinde bulunduğu toplumda karşılaştığı aksaklıklar ve yozlaşmalar ile ilgili görüşlerini toplumu inşa eden ve dönüşüren unsurlardan olan aile, yöneticiler, ulema ve eğitim sistemi üzerinde yoğunlaştırarak tespit ve eleştirilerde bulunmuş, onlara nebevî sünnetten çözüm önerileri sunmuştur. Birinci bölümün kapsamında müellifin görüşleri mezkûr kavramlar bağlamında tespit edildikten sonra nakledilecektir.

İkinci bölümde "Toplumuna Işık Tutması Açısından Binbir Hadis-i Şerif Şerhi Adlı Eser" başlığı altında Mehmed Ârif Bey'in en önemli eseri olan *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* detaylı olarak incelenecektir. Bu anlamda eserin yazım serüveni ve ilmî değerinin izah edilmesi için yazılma nedeni, kaynakları ve önceki neşirleri üzerinde durduktan sonra sosyolojik hadis şerhçiliği bağlamında eserin metodu üzerinde durulmuş, eserin diğer hadis şerhlerinden ayırıcı özellikleri arasında sayabilecek; hadislerin isnadına yer vermemesi, sıhhatleri üzerinde durmadan nakil yapması, şerhinde ilmî dil yerine halk dilini ve vaazî dili kullanması, öğütlere, duâlara, beyit ve atasözlerine yer vermesi, fıkra ve anılarına yer vererek anlatımını güçlendirmesi gibi başlıklar çerçevesinde eser tahlil edilecektir.

Üçüncü ve son bölümde "Hadis Şerh Geleneği Bağlamında Binbir Hadis-i Şerif Şerhi Adlı Eser" başlığı ile beş farklı hadisin tahricini yapıldıktan sonra hadis şerh literatüründe muteber görülen altı farklı eser bağlamında araştırılacak ve *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* ile üslup ve muhteva açısından karşılaştırılıp sonuçları değerlendirilecektir. Bu bölümde hedef, eserin toplumsal hadisçilik açısından konumunu vurgulamak için diğer kaynaklarla mukayese edilmesi ve tespitlerde bulunulmasıdır.

Çalışmamızda geçen Arapça kelimelerin yazımı hususunda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkçe kelimelerde ise *Türk Dil Kurumu* esas alınmıştır. Çalışmamızın omurgasını oluşturan *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin isminin kullanımında ise Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun *"Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut"* adlı çalışması esas alınmıştır.

Tezimizde toplumsal hadisçilik konusunu incelerken esas aldığımız birincil kaynak Mehmed Ârif Bey'in *"Binbir Hadis-i Şerif Şerhi"* eseridir. Kahire'deki memuriyeti sırasında katıldığı 93 Harbi'nde yaşadığı ve şahid olduğu hadiseleri kaleme aldığı bir diğer eseri olan *"Başımıza Gelenler"* de Mehmed Ârif Bey'in hayatı ve hatıratları ile ilgili önemli malumatlara ulaştığımız bir diğer kaynaktır. Yine Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun eserden seçtiği kırk bir hadisi derleyip tahriclerini yaparak *"Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut"* adıyla Dârulhadis Yayınevi'nden neşrettiği eseri de çalışmamız sırasında bize kaynaklık etmiş önemli eserlerdendir.

Çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz başlıca kaynakları; Mehmed Ârif Bey üzerine yazılan tek kitap olan Doç. Dr. İrfan Görkaş'ın *"19. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Mehmed Ârif Bey'in Ahlâk Felsefesi"* adlı eseri, sünnet sosyolojisi üzerine yaptığı geniş çalışmalarından istifade ettiğimiz Prof. Dr. Mustafa Tekin'in "Sünnet Sosyolojisinin İmkanı- İslâm Sosyolojisine Sünnet'ten Başlamak" ve "Sünnet ve Toplumsal Dinamikler" adlı çalışmaları, toplumsal hadisçilik bağlamında eseri ele alışıyla örnek olan Doç. Dr. Orhan Yılmaz'ın "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü: Mehmed Ârif Bey Örneği" adlı makalesi, Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın yazdığı "Mehmed Ârif Bey" başlıklı DİA maddesi şeklinde sıralanması mümkündür.

Çalışmamızın konusuyla benzerlik göstermesi/ konusuna örneklik etmeleri açısından Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu'nun eseri ve Doç. Dr. Orhan Yılmaz'ın makalesi önem arzetmektedir. Hatiboğlu, eser üzerine çalışarak eserden kırk bir hadis seçmiş ve seçtiği hadislerin sıhhatlerini inceleyerek *Kütüb-i Tis'a'* çerçevesinde tahric etmiştir. Ayrıca eserin başına yazmış olduğu "takdim" bölümünde Mehmed Ârif Bey ve eseriyle ilgili kayda değer tahliller yapmış, müellifin son dönem Osmanlı toplumu ve ilmiye sınıfına yönelttiği eleştirileri ve hadislerden hareketle ortaya koyduğu çözüm yollarını izah etmiştir. Çalışma özellikle takdim kısmıyla dikkat çekmektedir.

Ancak Hatiboğlu'nun, eserin küçük bir kısmına karşılık gelen hadislerin tahricini yaparak nakletmekle yetinmesi eserin ayrıntılı mütalaasına imkân vermemiştir. Bu anlamda çalışmamızda, eserin metot ve muhtevasının detaylı analiz edilerek ele alınması, hadislerin benzer konular etrafında gruplandırılarak içtimai hadisçiliğin vurgulanması ve eserin hadis şerh geleneği içerisinde değerlendirilmesi ile daha kapsamlı hale getirildiği söylenebilir.

Doç. Dr. Orhan Yılmaz'ın "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü: Mehmed Ârif Bey Örneği" adlı makalesi çalışmamıza örneklik eden en önemli kaynaklardandır. Yılmaz, makalesinin kısıtlı hacmine rağmen Mehmed Ârif Bey ve eseri üzerine dikkat çeken bir çalışma yapmış, müellifin farklı kesimlere yönelik eleştirilerini "âlimler, yöneticiler, eğitim sistemi ve cahiliye âdetleri ve hurafelere yönelik eleştiriler" olmak üzere dört başlık altında kısaca değerlendirmiştir. Bu anlamda ele aldığı hadislerin tahriçlerini yaparak sıhhatleri üzerinde durmuştur.

Aynı amaç doğrultusunda yapılan çalışmamızda hadis ve toplum arasındaki bağ, Mehmed Ârif Bey'in yaşadığı dönemin şartları, eserin yazım serüveni ve kaynaklık değeri, içtimai hadis şerhçiliği bağlamında eserin yöntemi ve hadis şerh geleneği çerçevesinde eserin değerlendirilmesi gibi başlıklar ile eserin daha kapsamlı olarak ele alındığı söylenebilir.

4. Toplumsal Hayatta Hadisin İşlevi

Allah Teâla yaşanmasını istediği hayat tarzını yani dinini, insanlar arasından seçmiş olduğu kulları olan peygamberleri vasıtasıyla ulaştırmıştır. İnsanlara bireysel ve toplumsal hayatı, ekonomik ve siyasal hayatın kurallarını, hayat ve ölümü, cennet ve cehennemi, Allah'ın rıza ve gazabına götüren tüm yolları tanıtmak

peygamberlerin en önemli görevlerindendir. Rasûlullah'ın (s.a.v) bireysel ve toplumsal yaşantısında bizim için olan örnekliği; yaptıkları, söyledikleri ve onayladıkları olmak üzere üç ana bölümde değerlendirilebilir.

Sözlükte yeni, haber anlamlarına gelen *hadis*, ıstılahî olarak; "Söz, fiil, takrir, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v) nisbet edilen her şeydir."[1] Bu anlamda *Rasûlullah'ın (s.a.v) yaşayış tarzı*[2] anlamına gelen *sünnet,* hadisçiler tarafından *hadis* terimi ile eş anlamlı kullanılmaktadır.

Bireysel sünnetlerin olduğu ve Müslümanların bireysel olarak Rasûlullah'ın (s.a.v) bazı davranışlarına ittiba edecekleri ve bundan ecir ve sevap kazanacakları bir hakikattir. Ancak sünnet, bir Müslüman'ın sadece bireysel hayatındaki tercihleri veya Rasûlullah'ın (s.a.v) bireysel yaşantıdaki örnekliği değil, toplumsal yaşantıda takındığı tavır, getirdiği yenilikler ve örnekliklerdir.

Sünnet, Kur'ân-ı Kerim'in bireysel ve toplumsal düzlemde yaşanmasıdır. Kur'ân'ın teori, sünnetin de onun pratiği olduğunu söylersek –yaşayan Kur'ân[3]- vahyin Rasûlullah'ın (s.a.v) şahsında ümmet (toplum) içinde hayat bulmasıdır. Bu anlamda sünnet, Kur'ân-ı Kerim'in sosyal hayata kendisini açması[4] ve kendisine vahiy gelen bir toplumun, onu nasıl yaşayacağı konusunda bir örnekliğidir.[5] Çünkü Kur'ân realist bir kitaptır ve onu tatbik edecek bir örneklik olmadan, İslâm anlaşılamaz.[6]

Rasûlullah'ın (s.a.v) örnekliği ile idame ettirilecek bu yaşam bir bütündür. Bilindiği gibi İslâm'ın ilk nesli dünyaya olan bakış açısını Kur'ân ve sünnete göre belirlemiş, dindarlığı havraya, manastıra veya mescide özgü kılan düşünceyi reddederek, dünyanın bütün işleriyle meşguliyeti dinlerinin bir gerekliliği saymışlardır.[7]

---

[1] Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 31.
[2] Murteza Bedir, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 152.
[3] Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 31.
[4] Mustafa Tekin, "Sünnet Sosyolojisinin İmkanı-İslâm Sosyolojisine Sünnet'ten Başlamak", *Sünnet Sosyolojisi*, 2013, s. 34.
[5] Mustafa Tekin, "Sünnet ve Toplumsal Dinamikler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 7-8, 2018, s. 167.
[6] Aliya İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Yarın Yayınları, İstanbul 2011, s. 257.
[7] Mehmed Said Hatiboğlu, "*Müslüman Kültürü Üzerine*", Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 106.

Hadis ile hayat ve hadis ile toplum arasındaki bağa bakılacak olursa; hadisin hayatın her alanına dokunan ve onu kuşatan, muhatabı olduğu bireyi ve toplumu değiştiren, toplumu durağanlıktan çıkarıp ona dinamizm vererek geliştiren, çağın şartlarına ve yenilgilerine karşı koruyan ve bütünleştiren, toplumda anlayış, fikir ve toplumsal hafıza oluşturan bir güç olduğu söylenebilir.

Çalışmamızın bu bölümünde hadis ve toplum ilişkisini vurgulamak adına onun toplum hayatındaki etkilerini belli başlıklar altında kategorilendirerek ele aldık. Hadisin toplumsal işlevinin anlaşılmasının, toplumsal bunalımların daha kolay kavranmasına ve onlara hadislerle çözüm bulunmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Zira bu, toplumsal dönüşüm ve ahlâkî çöküş yaşayan günümüze nebevî mesajın taşınmasında önemli bir adım olacaktır.

4.1. Hayatı Kuşatan Bir Güç

Hadis ile hayat arasında kurulan bağ, Rasûlullah'ın (s.a.v) tebliğ ile görevlendirildiği an ile başlayan, zamana veya zemine göre yaşadığı değişimlere rağmen, toplumun var olacağı kıyâmete kadar sürecek olan sağlam bir ilişkidir. İslâm'ın ilk yıllarında, henüz Rasûlullah (s.a.v) hayatta iken, onun kontrolünde şekillenen bu bağ sayesinde, hadis "*hayatı kuşatan, günü anlamlı kılarak geleceğe hazırlayan bir güç*" olmuştur.[8] Zira hayat içinde hayat kuran bu güç, ilk muhatapları için inanıp inanmama konusunda tereddüdü olmayan, ilahî kaynaklı bir hayat tecrübesidir. Bu anlamda hadis salt bir bilgiden ziyade, hayatı kuşatan bir pratiktir ve onun aktarımı da İslâm toplumunun korunmasında en önemli unsurdur.

Kardâvî sünnetin bu kapsayıcılığını uzunluk, genişlik ve derinlik açılarından ele alarak, onun insan hayatını kuşatıcı özelliğine dikkat çekmiştir. Kardâvî uzunluk kavramıyla insanın doğumundan ölümüne kadar olan zaman dilimini yani hayat sürecini, genişlikle bireyin aile fertleriyle, ilişki kurduğu insanlarla, hayvan ve bitkilerle olan münasebetini yani hayatın her sahasını kuşatmasını, derinlikle ise beden-ruh, zâhir-bâtın, söz-amel ve niyeti kapsayan iç hayatı kastetmiştir.[9] Böylece Rasûlullah'ın (s.a.v), insanı ilgilendiren bütün alanlarda örnek olduğu ifade edilmiştir.

---

[8] Huriye Martı, *Hadis, Usül ve Hayat*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 7.
[9] Yusuf eI-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2009, s.

Rasûlullah'ın (s.a.v) sünnetinde hayatın her alanına dair bir yönlendirme olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Zira O, toplum içinde ibadet, ahlâk, hukuk, muamelat ile ilgili her şeyi kendisi yaşayarak ümmetine göstermiştir. Örneğin; bekâr yaşamış, sonra evlenmiş, bir aile reisi ve bir baba olmuştur. Böylece her aşamasıyla hayat serüvenine şahit olunmuş; evliliğin, anne baba olmanın, eş olmanın ve aile kurumunun nasıl olması gerektiğini bizzat göstermiştir.[10]

Hayatı kuşatan bir güç olarak hadis, onu hayatına aktarma çabasında olan bir Müslümanın her anında ve adımında yanında olarak ona yol gösterici bir örnekliktir. Sadece Rasûlullah'ın (s.a.v) gün içinde ettiği duâlarına bakarak, onun sünnetinin hayatın her anına dokunduğu sonucuna ulaşabiliriz. Zira O sevindiğinde, üzüldüğünde, bineğe binerken, evden çıkarken kısacası her hal üzerinde duâ etmiş ve ümmetine de bu konuda örnek olmuştur.

4.2. Değiştiren ve Geliştiren Bir Güç

Değişim hem insan hem de toplumun bir gerçeğidir. İnsan, toplum ve her şey belli oranda zaman, mekân ve şartlara göre değişmektedir. Bu değişimin belli saikleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda, toplumda kabul gören değerlerin kaynağı olması bakımından bu saiklerin en önemlisinin din olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Çünkü dinin, insan ruhuna hitap etmesi, inananları için bir dünya görüşü ve algısı sunması gündelik ve toplumsal yaşamı şekillendirmesine neden olmaktadır.

Din ve toplumsal değişim ilişkilerine yakından bakıldığında, dinin; zihinsel, kültürel, siyasal, hukuksal, ahlâkî, eğitimsel, ailevî, ekonomik vb. toplumsal değişim etkenlerinin hemen hepsiyle karşılıklı ilişki halinde olduğu görülür. Bu anlamda hadisler de toplumsal değişmede rol oynamakta, toplumsal gelişime katkı sağlamaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.v), Peygamber olarak gönderildiği toplumun yapısında köklü bir değişimin gerçekleşmesinde ve bu değişimin etkisinin günümüze kadar devam etmesinde etkili olmuştur. Zira O, uygulamaları ile bütün sosyal kurumlarda değişimler gerçekleştirmiş bu değişimlerin liderliğini yapmıştır. Böylece insanlık tarihinde görülmemiş bir toplumsal değişimin öncüsü olarak, cahiliye toplumundan

[10] İsmet Altıkardeş, "Toplumun Zihinsel Dönüşümünü ve Değişimini Sağlayan Peygamber", *Örnek İnsan Hz. Muhammed*, Çorum 2006, s. 119.

çağlara örneklik edecek bir *saadet toplumu* oluşturmuştur. Aynı zamanda O'nun söz, fiil ve takrirleri kendisinden sonraki dönemlerde de Müslümanlar için, İslâm toplumunda meydana gelen değişimlerde belirleyicilik vasfına sahip olmuştur.[11]

O dönemdeki değişimi anlatan Seyyid Kutup, müslüman olan kişinin cahiliyye dönemindeki hayatını tamamen bırakmasını, onun gelenek, göreneklerinden, dünya görüşünden ve ilişkiler sisteminden tamamen soyutlanarak adeta iki yolun birbirinden ayrıldığı bir kavşak noktasından yepyeni bir yolda yürümeye başlamasına benzetir.[12] Bu anlamda bu çok büyük bir dönüşüm ve önceki hayatında olmayan bir bilinç ayrılığı olmasıyla da bir gelişim olarak yorumlanabilir. İnsan bu bilinçle hayatı anlamlandırıp, benliğini geliştirerek hem dünya hem de ahiret yaşamını güzelleştirebilir.

Bu anlamda İslâm'da hem bireysel hem toplumsal dönüşüm ve gelişimi sünnet temsil etmektedir. Yirmi üç yıllık İslâm teşri tarihi, bize söz konusu değişim ve gelişimin serüvenini, yolunu ve yöntemini izlemeye imkân verecektir. Bu yüzden bireyin ve toplumun her açıdan gelişmesini sağlayan, onları denetleyen ve aksayan yönleri onarmanın yöntemini ortaya koyan sünnet olmadan insanî bir gelişimin sağlanması imkânsızdır.[13]

4.3. Bütünleştiren ve Koruyan Bir Güç

Rasûlullah'ın (s.a.v) ashâbına karşı uygulamaları, hadislerindeki toplumun tamamını kuşatıcı ve herkesin anlayabileceği açıklıkta anlatımları toplumsal birleşmeyi sağlamış, toplumda bir bilinç oluşmasına sebep olmuştur. O'nun ifadeleri toplumdaki hiç kimseyi dışarıda bırakmayacak şekilde bütünleştirici ve kimseyi ayrıştırmayacak kadar toparlayıcıdır. Zira O'nun toplumunda "ben" duygusu yerine "biz" duygusu hâkimdir. Hadislerinde geçen bu vurguyu, "Bizden değildir."[14],

---

[11] Ejder Okumuş, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, [İslâmi İlimler Dergisi Yayınları]*, Çorum 20-22 Nisan 2007, s. 357.

[12] Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 21.

[13] İsmail Lütfi Çakan, "Bireysel ve Toplumsal Gelişmede Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü -Sempozyum-, 11-12 Mayıs 2007*, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya 2008, s. 47.

[14] Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî (ö.261), *el-Cami'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Darü't-Türasi'l Arabi, Beyrut ts., İman, 168.

"Mescidimize yaklaşmasın!"[15], "Sakınınız!"[16], "Birbirinize (şunları) yapmayın!"[17] gibi ifadelerinde görmek mümkündür.[18]

Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerindeki benzetmelerin de toplumu bütünleştirdiğini görülmektedir. Zira O, yeryüzünde örneği olmayan bir yol izleyerek toplumsal değerleri insanlara kazandırmak ve toplum bilincini kavratmak için mü'minlerin aile fertleri gibi dayanışma içinde olmalarına gayret etmiştir. Öyle ki çeşitli benzetmelerle toplumu; bazen bir uzva[19], bazen bir binaya[20], benzeterek ümmeti arasında bir birliktelik kurmuştur. Dolayısıyla kardeşlik hukuku içerisinde iyi ve kötü günde bir olmayı ve dayanışmayı toplumsal hayatın ana mihveri yapmayı amaçlayarak İslâm'la asabiyetin ve toplumsal çözülmenin önüne geçmek istemiştir.[21]

Rasûlullah'ın (s.a.v) vefatından sonra Kur'ân-ı Kerim'in varlığına rağmen Müslümanlar arasında çok ciddi ihtilaflar yaşanmıştır. Rasûlullah (s.a.v) zamanında Kur'ân'da doğrudan yer alan hususlar O'nun düzenlemeleri ile toplumda yerleşmişken ondan sonra ortaya çıkan her yeni durum ve problem, Kur'ân-ı Kerim ellerinde olmasına rağmen Müslümanları yorum sorunu ile yüz yüze bırakmış ve asrı saadette olmayan ihtilaflar ve kamplaşmalar ortaya çıkmıştır. İslâm topraklarının hızla genişlemesi, Rasûlullah'ın (s.a.v) sünnetini içselleştiren sahabenin azınlığa düşmesine neden olmuş ve O'nun inşa ettiği geleneğin devamını tehlikeye düşürmüştür. İşte tam bu noktada, bu farklı yorum ve çözümlerin toplumsal çözülmeye yol açmaması için hakem rolü oynayacak bir merci olan hadisler ve sünnet O'nun sağlığındaki otoritesini yeniden üstlenmiş ve İslâm toplumunu koruyarak dağılmaktan kurtarmıştır.[22]

---

[15] Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256), *el-Cami'u's-sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, I-IV, Dâru İbn Kesir el-Yemame, Beyrut, 1407-1987, Ezan, 160.

[16] Müslim, Birr, 103, 105.

[17] Buhârî, Edeb, 57.

[18] Osman Nedim Yektar, "Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Geçen -Biz- Vurgusu Bağlamında Toplumdaki Birleştiriciliği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20/1, Haziran 2016, s. 293.

[19] Buhârî, Edeb, 27. ("Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple rahatsızlanır." meâlindeki hadis.)

[20] Müslim, Birr, 65. ("Mü'minin mü'mine karşı durumu, bir parçası diğer parçasını kenetleyip tutan binalar gibidir." meâlindeki hadis.)

[21] Enbiya Yıldırım, "Hz. Peygamber ve Güven Toplumu", *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,* Ankara 2017, s. 117.

[22] Salahaddin Polat, "Sünnetin Hayata İntikalindeki Gerilim Noktaları, Açmazlar ve Problemler", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü -Sempozyum-*, Konya 11-12 Mayıs 2007, s. 188-189.

Hızla genişleyen İslâm coğrafyası ile ortaya çıkan birbirinden farklı onlarca kültür sünnetin bütünleştiriciliği ve koruyuculuğu sayesinde bir potada eritilmiş ve O'nun sünneti toplumsallaştırılarak bir birlik sağlanmıştır. Ancak bu toplumsallaştırma farklılıkların, çeşitliliğin, renkliliğin, bireysel tercihlerin onaylanmadığı sonucuna götürmez. Aksine hepsi için üstünde duracakları bir zemin, istifade edecekleri bir referans noktası, bir ana istikamet ve belli temel ilkelerin sınırları olarak yorumlanmalıdır.

Geçmişte ve günümüzde farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan mensupları arasında ortak bir yaşama biçiminin oluşmasında sünnet-i nebevîyyenin rolü incelendiğinde sünnetin birleştirici fonksiyonu daha fazla dikkat çekmektedir. Hadisler ve sünnet farklı zamanlarda ve coğrafyalarda, kadim din ve kültürlerin etkisi sürmeye devam ederken yerli hayatın alışkanlıkları, örf, âdet ve geleneklerine rağmen müşterek ve kendine özgü bir İslâm kültürünün meydana gelmesinde en etkili sebeptir.[23]

Müslüman toplumları birleştirmek konusunda, günlük hayatın en basit hareketleri için bile Rasûlullah'ın (s.a.v) örnekliğinden daha büyük bir güç yoktur. Zira Çinli bir Müslüman bazı yönlerden Balkanlar'daki bir Müslüman'ın davranışına benzeyen bir tutum ve davranış sergiliyorsa bunun en önemli sebebi, her ikisinin de aynı örnekliğe tâbi olmalarıdır. Çünkü her ikisi de O'nun hadislerini ve siretini okuyarak, günlük hayatlarında O'nu örnek almış, O nasıl uyanmışsa öyle uyanmaya, O nasıl yemek yemişse öyle yemeye, nasıl yürümüşse öyle yürümeye çalışmışlardır.

4.4. Anlayış, Fikir ve Toplumsal Hafıza Oluşturan Bir Güç

Bütün insanlık tarihi, insanın hayata ve evrene dair anlam arayışının tarihidir. İnsanoğlu varoluşunu anlamlandırmak için, kendisinin de içinde bulunduğu varlık âleminin "sınırlı" çerçevesini aşarak zaman ve mekânın üstünde bir varlığın karşısında evren içindeki konumunu belirlemeye çalışmaktadır. Bu anlamda bütün dinî, ahlâkî ve felsefî doktrinler insanın anlam arayış serüvenini anlatır.

Şüphesiz ki insanda ve toplumda anlayış ve fikir oluşturan en önemli etken dindir. İslâm toplumu söz konusu olunca, toplumsal anlayışı oluşturan en önemli iki etmen İslâm dininin iki temel kaynağı olan Kurân'ı Kerim ve Hz. Peygamber'in

[23] Komisyon, *Hadislerle İslâm,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, c.1, s. 131.

(s.a.v) hadisleridir. Zira vahyin ve sünnetin temel amacı bir toplum oluşturmak ve onun normlarını belirleyerek Müslüman toplumda bir anlayış ve hayat tarzı belirlemektir.

Sünnetin İslâm toplumunu bireysel, toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında yönlendirme ve değiştirme gücü olduğunu söylemiştik. Bu anlamda sünnet, müslüman toplumlara tüm zamanlar için geçerli ilke ve prensipleri veren tümel değerleri kapsayan bir sosyal davranış modudur[24] ki sünnet için *temeli vahiy olan bir zihniyet ve dünya görüşü*dür demek yanlış olmayacaktır.[25] Sünnetin kazandırdığı bu dünya görüşü Müslüman ferdi, hayata karşı bir tavır almaya zorlamakta ve perspektif kazandırmaktadır.

Zira Rasûlullah (s.a.v), Müslümanlara bir bakış açısı ve dünya görüşü kazandırmayı amaçlayarak, sağlam temeller üzerine oturmuş bir İslâm toplumu ve medeniyeti oluşmasını hedeflemiştir. Ancak belli bir anlayış, fikir ve toplumsal hafızası olan bir toplumun şartlar karşısında öz benliğini koruması mümkün olacaktır.

Bilindiği gibi içinde yaşadığımız dünyada farklı ideolojiler ve felsefî düşünceler bulunmaktadır ve bu düşünceler birbirinden insana, dünyaya ve evrene bakış açıları ile ayrılmaktadırlar. Burada vurgulanması gereken nokta sünnetin bir hayat tarzı ve dünya görüşü olarak okumanın gerekliliğidir. Bu anlamda hadisleri ve sünneti sadece dinî doküman olarak değil, pratiğe döküldüğünde ihtiva ettiği kapsam ile ortaya çıkan bir hayat tarzını inşa edecek dünya görüşü olarak görmek gereklidir. Zira O'nun sünneti ve rivâyet edilen birçok hadisi bize, O'nun hayata, insana ve evrene bakış açısını göstermektedir.[26] O'nun dünya görüşü ümmetine de örneklik etmiş tabiri caizse O'nun hadislerini ve siretini okuyan bir müslüman onun bakış açısıyla hayatı ve dünyayı anlamlandırmıştır.

Çalışmamızın konusu, bağlamı, amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları ele alındıktan sonra giriş mahiyetinde hadislerin toplumsal hayattaki işlevlerini farklı açılardan değerlendirilmiştir. Bir sonraki bölümde ise *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* çerçevesinde içtimaî hadisçiliğin ele alınacağı çalışmamızın ilk bölümü olan Osmanlı

[24] Tekin, "Sünnet Sosyolojisinin İmkanı", s. 37.
[25] M. Hayri Kırbaşoğlu, "Klasik Sünnet Tanımlarının Eleştirisi ve Yeni Bir 'Sünnet Tanımı' Denemesi", *İslâmî Araştırmalar*, 5/1, 1991, s. 29.
[26] Tekin, "Sünnet ve Toplumsal Dinamikler", s. 172.

Devleti için her açıdan bir dönüm noktası sayılabilecek ve toplumsal bunalımların yaşandığı XIX. Yüzyıl ve Mehmed Ârif Bey'in hayatı üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
XIX. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMU ve MEHMED ÂRİF BEY

1.1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Durumu ve Dünyadaki Gelişmeler

Kişinin içinde bulunduğu şartlar onun fikrî yapısının oluşmasına, şahsiyetinin oturmasına katkı sağlar. Bu yüzden bir kimsenin tecrübe ve fikirlerini anlamaya çalışırken, onun yaşadığı çağı ve şahitlik ettiği olayları bilmemiz, olayları daha sağlıklı yorumlamamıza olanak sağlayacaktır.

Mehmed Ârif Bey, tarih kitaplarında *"en uzun yüzyıl"* ifadesiyle anılan, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu, ekonomik ve siyasî olarak zor durumda olduğu, sosyal olarak ise toplumsal çözülmenin had safhada olduğu, Batı'nın ise hem siyasî olarak hem de ekonomik olarak yayılmacı politika izlediği bir dönem olan[27] Sultan Abdülmecit döneminde[28] Tanzimat Fermanı'nın ilanından altı yıl sonra 1845 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiş ve Sultan Abdülaziz dönemine[29] de şahit olmuştur. Ömrünün son yıllarında II. Abdülhamid[30] döneminde 93 harbine katılmış ve önemli vazifeler icra etmiştir. Bu yıllar, Osmanlı Devleti için her açıdan Batı'nın etkisinin net bir şekilde hissedildiği zor yıllar olduğu için, kendisi fikir ve aksiyon hayatında devletinin içinde bulunduğu bu duruma çözümler üretmeye çalışmış, olanlara kayıtsız kalmayıp ömrünü bu uğurda feda etmiştir.

Biz de hem bir münevver hem de bir hukukçu olarak hayatı harp sahalarında geçmiş ve devletin önemli noktalarında görev almış olan, Mehmed Ârif Bey'in hayatı, seyahatleri ve tecrübelerine yer vermeden önce, onun yaşadığı yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal ve fikrî hayatı hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.1.1. Siyasî ve Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti'nde ilk yenileşme süreci, Lale Devri ve sonrasındaki ıslahatlarla başlamış, III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde ihtiyaca binaen askerî ve yönetimsel ıslahatlar öncelenmiş, ancak

[27] İbrahim Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, Darulhadis Yayınları, İstanbul 2000, s. 13.
[28] 1839-1861 yılları arası.
[29] 1861-1876 yılları arası.
[30] 1876-1908 yılları arası.

Tanzimat Dönemi'nden sonra bu ıslahatlar siyaset, ekonomi, kültür, sosyal ve eğitim gibi alanları da kapsayacak bir yenileşme projesi halini almıştır.[31]

Osmanlı da Batı tipi modernleşme hareketinin altında yatan en önemli etken, bilindiği gibi askerî anlamda yaşanan sıkıntılardır ki Batı ile yapılan savaşların, Osmanlı aleyhine dönmesi ve siyasî sınırlarda daralma sonucunda Osmanlı bürokrasisi gerek idarî gerek askerî açıdan pek çok olumsuzluğun farkına varmıştır. Özellikle, yaşanan siyasî krizler ve XVIII. yüzyılın sonunda maruz kalınan askerî felaketlerin sebep olduğu buhran çok büyük yaralar açmıştır.

İnkâr edilemeyecek hakikat şudur ki, parlak zaferlerle gelen siyasî büyüme politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun birinci lokomotif gücüydü ve Osmanlı bürokrasisinin idarî ve iktisadî yetersizliklerden kaygı duyduğu bir dönemde, toprak kayıpları da ekonomik kayıp anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan gerilemenin dehşet verici bir şekilde fark edilişi, bütün Osmanlı reformlarının gerisindeki itici gücü teşkil etmiştir.[32]

Mehmed Ârif Bey'in yaşadığı XIX. yüzyıl ise, Osmanlı Devleti'nin hâlâ dünyanın en büyük topraklarına ve nüfusuna sahip devletlerinden biri olmasına rağmen dünyadaki gelişmeleri takip edemediği için siyasî ve ekonomik açıdan bu büyüklüğü taşıyacak gücünün tükendiği ve toprak kayıplarının yaşandığı bir yüzyıl olmuştur.[33]

Malî yetersizlikler ve yönetimdeki boşluklar yüzünden Sanayi İnkılabı, Coğrafi Keşifler ve kapitülasyonlar ile ekonomik ve stratejik üstünlük kazanmış Batı'nın müdahalelerinin önüne geçilememiş, dahası Batı yönetime bile müdahale edecek konuma gelmiştir. Yayınlanan Tanzimat ve Islahat Fermanları sadece gayr-i müslimlere geniş haklar vermekle sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti'nin yönetim şekline müdahale ederek padişahın yetkilerini yasa ile sınırlandırmış, nihayet Sultan II. Abdülhamid'in döneminde ise 1876 yılında Meşrutiyet ilan edilerek, padişahın yanında ikinci bir meclis yönetime ortak olmuş ve ilk anayasa ilan edilmiştir.

---

[31] Tarık Soydan ve Mahmut Tüncel, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Milli Eğitim Dergisi*, 198, 2013, s. 110.

[32] Ersel Kiraz, "Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri", *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 1/1, Nisan 2018, s. 153-154.

[33] Edip Uzundal, "19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2/3, 2013, s. 119.

Oluşturulan meclis 141 üyeden, üyelerin 115'i mebus, 26'sı da ayan üyelerinden oluşmaktadır. Mebusların 67'si Müslüman, 46'sı gayr-i müslim tebaadan seçilmiştir. Ancak bütün bu haklara rağmen gayr-i müslim mebuslar konumlarını kötüye kullanmış, meclisi entrika ve mücadele sahnesine çevirmiştir. Ayrıca anayasaya göre resmî dil Türkçe olmasına rağmen Ermeni ve Rum mebuslar kendi dillerinin resmî dil olması için bir mücadeleye girmişlerdir.[34] Bütün bu olanlar sonucunda meclisin faydadan çok zararı olduğunu gören Abdülhamid Han meclisi fesh etmiş, otuz yıllık monarşi yönetimine dönmüştür.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı gibi yapılan büyük savaşlar ve imzalanan antlaşmalar da toprak bütünlüğünü tehdit edici durum arz etmiş ve Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini hızlandırmıştır. Yönetim ve ekonomideki bu olumsuz gelişmeler devlet otoritesinin zayıflaması, ordu yapısının bozulması, toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, anarşi ve ayaklanmalar gibi birbirini takip eden zincirlemenin önünü kesmeyi zorlaştırmıştır.[35] Bütün bunların farkında olan padişahlar ve münevver yönetici kesim bu durumun önüne geçmek için, sürekli "sorun-çözüm-ıslah" çerçevesinde farklı ıslahat ve çalışmalar yaparak toprak bütünlüğünü korumaya ve ekonomiyi iyileştirmeye çalışmışlardır.

Mehmed Ârif Bey de eserlerinde bu durumlara pek çok eleştiri yapmıştır. Kendisinin en fazla eleştirdiği kesimlerden biri *liyakatsiz yöneticiler*dir ki Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebeplerinden biri budur. Ona göre liyakatsiz yöneticilerin tutumundan dolayı devlet zaafiyete düşmüştür.

Kısaca siyasî ve ekonomik durum hakkında bilgi verdikten sonra, dönemin sosyal ve kültürel durumu ve değişimler ele alınacak, bu anlamda yapılan çalışmalardan bahsedilecektir.

1.1.2. Sosyal, Kültürel ve Fikrî Durum

Osmanlı, farklı etnik unsurların ahenkle bir arada yaşadığı bir devlettir. Etnik kökeni, dinî ya da mezhebi ne olursa olsun, tebaanın tamamı Osmanlı Devleti'nin bir

[34] Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, İstanbul 1988, s. 216.
[35] Mustafa Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2016, s. 50.

vatandaşı olarak kabul edilmiş,[36] hepsi devlete karşı hak ve görevlerini yerine getirmekle sorumlu tutulmuş, devlet de onların menfaatlerini ve haklarını korumakla sorumlu olmuştur.

Ancak XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti kültürel ve sosyal durumu incelendiğinde önceki yüzyıllara göre toplumsal yapıda bir çatırdama olduğu dikkat çekmektedir. Ekonomik ve siyasî çöküntüye bağlı olarak refah seviyesinin düşmesi, yapılan bazı ıslahatların halk tarafından tepkiyle karşılanması[37] ve toprak kayıpları sebebiyle halkın huzursuz olması, devlet-toplum arasındaki bağı zayıflatmış, iç isyanlara ve bağımsızlık mücadelelerine sebebiyet vermiştir.

Çok kültürlü bir devlet olan Osmanlı, özellikle Fransız ihtilalinden sonra yayılan milliyetçilik akımından en fazla zarar gören devletlerden biri olmuştur. Azınlıklar, otorite boşluğundan da faydalanarak bağımsızlıklarını kazanmak için ayaklanmışlardır.

Bu dönemde devleti en çok meşgul eden isyanlardan biri de "*Millet-i Sâdıka*"[38] diye adlandırılan Ermenilerin isyanlarıdır. Osmanlı idaresinde çok rahat bir yaşamları olan Ermeniler, diğer azınlık milletler gibi kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini koruyarak bütün faaliyetlerini serbestçe yürütmüşler; devlet kademelerinde önemli noktalara gelmişlerdir. Ancak XIX. yüzyılda ortaya çıkan otorite boşluğu, milliyetçilik akımının etkisi ve Batılı devletlerin de müdahaleleri ile o güne kadar olmayan bir Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak için ayaklanmalarına Osmanlı Devleti içinde bulunduğu durumdan dolayı çok geç ve zor müdahale etmiş, ancak aldığı önlemlerle bu isyanı geçici de olsa bastırmayı başarmıştır.[39]

Mehmed Ârif Bey 93 Harbinde görev aldığı için, bu savaşta cephede yaşadığı tecrübeleri, Ermenilerle olan ilişkileri ve sonucunda yaşanan isyanları *Başımıza Gelenler* adlı eserinde zikretmiştir. Kendisi Ermeni ve Balkan isyanlarını tarih

---

[36] Cahit Külekçi, "Dinî Münasebetler Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Çatışma: Rum-Ermeni Toplumu Örneği (XIX. Yüzyıl)", *İnönü Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 23, 2013, s. 66.

[37] Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Genç (Yeni) Osmanlılar Ve Önemli Şahsiyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 157, Temmuz-Ağustos 2005, s. 42.

[38] Ramazan Hurç, "Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Elazığ 1997, s. 274.

[39] Yahya Bağçeci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'inin Aldığı Askeri Tedbirler*", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2008/1, s. 318.

ilminin önemiyle açıklayarak, kendi tarihini bilen toplumların asıl uyanışı yapacağını şu sözleriyle vurgular:

> Tarih bilmezlik, siyasî olarak, devletçe büyük büyük noksan ve hataların vukuuna sebep olurmuş. Tarih, bir milletin varsa noksanlarını görüp, düzeltmesi için, bir ayna imiş. Başkalarını ve eskilerini bırakalım da şu yakın zamanları ele alalım. Daha dört gün önce, Devlet-i Osmaniye'nin emr-ü fermanına mahkûm olan ehemmiyetsiz bir Mora Eyaleti'ni "Yunan" şekline sokan, tarihtir… Romanyalıları, Sırpları, Karadağlıları, Bulgarları birer müstakil hükümet şeklinde, "Balkan Hükümetleri" namıyle dirilten yine tarihtir. Ermenilerin dili altında öteberi şeyler bulunduran, yani onlarda, dünyanın önüne kuvvetli bir siyasî varlık olarak çıkıp görünüvermek hevesini, zamanın modasına uygun olarak, milliyet aşkı ve kavmiyet sevdası şeklinde uyandıran, yine tarihtir… Elhasıl, bizim kolumuzu kanadımızı kırıp hareketsiz bırakan bozgunluğun sebebi, hepimizin ve belki de iş başındaki devlet adamlarımızın çoğunun, tarihten ibret almayışımızdır.[40]

Devlet otoritesinin zayıfladığı bu ortamda topluma en fazla zarar veren bir diğer durum da toprak sisteminin bozulmasıdır. Bu durum ordu yapısının bozulmasına, toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklara, anarşi ve ayaklanmalara sebep olur. Ayrıca tımar sahiplerinin görevlerini yapmamasıyla ayan sınıfı ortaya çıkmış ve köylü baskı altına alınmış, toprakları gasp edilmiş ve sömürülmeye başlanmıştır.[41]

Toplumun büyük tepkisine sebep olan bir diğer durum, alafranga bir hayat tarzını benimseyen zengin/aydın kesiminin ortaya çıkmasıdır. Bu kesim Osmanlı toplumunun içinde Batılı bir hayat tarzını benimseyerek halktan kopmuş ve halkta bir tepkiye yol açarak, halk-aydın ilişkisinin zarar görmesine neden olmuştur.[42]

Bu dönemde Batı taklidi bir yaşam -özellikle Fransız modası- ön plana çıkar. O kadar ki İstanbul'a gelen Baron De Tott'un[43] karısı ziyaretine gittiği III. Ahmet'in kızının sarayının Fransız dekoruyla döşendiğini ifade eder.[44] Yine II. Abdülhamid de Klasik Türk müziğini fazla karamsar bulmuş ve Batı müziğini tercih etmiştir.[45] Bütün bu örnekler hem Osmanlı sarayında hem de aydınındaki Batı etkisinin ve Avrupaî yaşamın ön plana çıktığının göstergesidir. Halkın içinde bulunduğu zor

---

[40] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 114.
[41] Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci", s. 51.
[42] Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci", s. 53.
[43] 1733-1793 yılları arasında yaşamış Macar asıllı Fransız subay ve diplomat, Osmanlı ordusunda uzman olarak çalışmış ve Türkiye hakkında bilgiler veren bir hâtırat yazmıştır.
[44] Fatma Barbarosoğlu, *Moda ve Zihniyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 108.
[45] Barbarosoğlu, *Moda ve Zihniyet*, s. 112.

duruma rağmen zengin kesimin israf ve debdebe içinde yaşaması halkın tepkisini çekmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti fikrî yapısı için de bir kırılma noktasıdır. Zira Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet tecrübeleri Osmanlı düşüncesinde değişimleri beraberinde getirmiş *yeni fikrî oluşumlar ve arayışların* ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çağın genel dinamiğine uygun olarak fikrî yapıda da öne çıkan kavramlar "teceddüd", "din-devlet-millet ihyası" gibi kavramlardır.

XIX. yüzyılın en karakteristik özelliklerinden biri Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesidir. Gönderilen öğrenciler orada oldukları süreçte Batı felsefesine aşina olup etkilenmişler, yurda döndüklerinde de Batılı filozofların eserlerini tercüme etmiş ve halka tanıtmak için çaba harcamışlardır. Ayrıca bu kişilerin bilhassa üst makamlarda görev almaları halk üzerindeki tesirlerini artırmıştır. Bu yüzden bu devir Osmanlı düşüncesinin Doğu düşüncesinden Batı düşüncesine evrildiği, geleneğin dışına çıkan fikirlerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir.

Mehmed Ârif Bey de eseri *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin girişinde bu duruma atıfta bulunmuş ve Batı'dan tercümeler yapan kalem erbabını özlerinden kopup sadece Batı'yı referans almaları açısından eleştirmiştir. Müellifin ifade ettiğine göre son yirmi otuz senede kalem erbabı Voltaire, Fredrick, Jean Jack Rousseau, Montesquie gibi kişilerden çokça çeviri yapmış böylece halka bu kimseleri tanıtmışlardır. Bu kimselerin amacı ilmi nerede görür iseniz alın düsturuna uyarak toplumun bilgilenmesi için çaba harcamak olduğu için saygı duyulacak bir durumdur ki onlar sayesinde tanınmayan birçok düşünür ve fikirleri tanınmıştır.

Mehmed Ârif Bey'in üzerinde durduğu bir problem vardır. Bu kalem erbabından dinimizin esaslarını içeren eserleri okuyamayanlar, her türlü ilmî ve hikemî mânayı Batı'ya ve Batı filozoflarına has kılarak yanlış bir fikre kapılırlar. Bu fikir o kadar tehlikelidir ki, dinimizin temel eserlerinden habersiz olan pek çok genç bu kişilerin fikirlerini okuyarak fikrî ve itikadî şüphelere düşmektedir.[46]

Ayrıca bu kimselerin bazı hikemî vecizeleri sırf bir müslümana atfediliyor veya aslı Arapça/ Türkçe diye dikkate almamaları, onu mânasız veya kıymetsiz görmeleri de Mehmed Ârif Bey tarafından teessüfle eleştirilmektedir:

[46] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 5-6.

> Din kardeşlerimiz arasında öyle kimseler biliriz ki... gibileri mukabele de bulunarak, Arapça söylenmiş bazı müntahap cümleler söylense veya cümlelerin meâl ve tercümeleri bildirilse, madem ki, o kelamın asla Arapça veya Türkçedir, yahut o söz, bir Müslümana ispat olunuyor, -sözün mâna ve meâline kıymet verilmeyerek- mühmel ve mânasız sayılmakta ve artık, o sözün o gibilerin nezdinde, kabule layık görülmeyerek, dikkat ibrete alınmaz. Bu takdirde, böyle hüküm verenler hakkında, ne denir? Şüphesiz teessüften başka elden bir şey gelmez.[47]

Mehmed Ârif Bey çok defa Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde geçen âyet ve hadislerden veya ulemanın eserlerinde, İslâm âlimlerine nisbet edilen pek çok görüşün Batı filozoflarına nisbet edildiğini gördüğünü örnekler göstererek ifade etmektedir.

> İslâm âlim ve müdekkiklerinden, bir fâzıla nispet edilen, bir hikmet düsturunun, bir ecnebi hakîme nispet edildiği ve meâli âyet ve ehadiste mevcut olduğu veya onlardan iktibas edilen nice hikemî cümlelere göz yumulup, Volterin ve emsalinin sözlerine, yine Müslümanlar mahfellerinde istişhad edilmek istenildiği, birçok kereler, görülmüş şeylerdendir.
>
> İşte bu cümleden, Monteskiyönün (Rûhü l-Kavanîn) adındaki kitabında (her kavim layık olduğu hükümeti bulur) meâlinde söylemiş olduğu bir söz, güya dünyada emsaline tesadüf olunması mümkün olmayan bir düstur sayılarak, Avrupalılardan maadâ, tahsin ve istişhad mârazında, Müslümanlar nezdinde dahi, meclis meclis nakl olunduğu halde, bu cümlenin daha bin kat üstünde parlak manidar bir tâbir irad buyrulmuş olan (Kema tekûnû yuvellâ aleyküm) yani, bulunduğunuz hale göre, idare olunursunuz, hadis-i şerifi kaale bile alınmaz. Ve bu meâle pek yakın olan (İnnellâhe lâyugayyiru mâ bikavmin hattâ yügayyirû mâ bienfüsihim) yani, bir kavim nefislerini bozmayınca, Allah onları tagyir etmez, âyet-i kerimesi, hiç hatıra getirilmez. Böyle şeyler, gayret-i dinîyye olmasa bile, insanın ulüvvü-cenabına dokunur.[48]

Mehmed Ârif Bey eleştirdiği bu durumun başlıca iki sebepten olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisine *ikbal ve idbar*[49] gibi husletlerden idbarın, yani talihsizliğin, bulunduğu çağda, milletimize musallat olmasını, ikincisine ise, dine hizmet etmek amacıyla bazı *saf yaratılışlı ve ifrat sahibi kimselerin* İslâm muhakkiklerinin arasına girerek eser telif etmelerini saymıştır. Zira ona göre ikinci gruptaki münekkid basiretli ise onların sözleri kabul edilebilir. Ancak birinci duruma düşen kimsenin sözleri ne kadar hikmetli olursa olsun iltifat edilemez.[50]

Müellif çağın fikrî yapısı hakkında bilgiler vermekte, tespit ve eleştirilerini sürdürmektedir. Zira daha önce de zikrettiğimiz gibi XIX. yüzyıl genelde İslâm

---

[47] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 6.
[48] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 6-7.
[49] Talih ve talihsizlik
[50] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 6.

düşüncesi özelde ise Osmanlı düşüncesi için bir kırılma noktasıdır. Bu anlamda devleti içinde bulunduğu fikrî buhrandan kurtarmak, bunun sebep olduğu siyasî ve sosyal çöküşe engel olmak, birlik ve bütünlüğü sağlamak için pek çok devlet adamı ve aydın tarafından fikrî çözümler üretilmiştir. Bunlardan bir kısmı Osmanlıcılık fikrini savunurken, bir kısmı da Türkçülük, Batıcılık, İslâmcılık gibi fikirler etrafında toplanmışlardır.[51] Her bir akım kendi içinde temsilcileri olan ve devletin salahiyeti için çalışan, halkı bilinçlendirmek için yayınlar yapan hüviyete sahip olmuştur.

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde eğitim, dinî eğitimden ayrı tutulmamış camii, tekke ve medreselerde[52] yürütülmüştür. Bilindiği gibi, dönemin pek çok bilim adamı medreselerde yetişmiş, *"Osmanlı-Türk toplumunun düşünce hayatını şekillendiren*" kurumlar da medreseler olmuştur.[53] Mehmed Ârif Bey de bu sistem dahilinde ilk tahsilini cami ve medrese gibi eğitim kurumlarında tamamlamış, dönemin meşhur hocalarından dinî ve beşerî eğitimini almıştır.[54] Ancak yenileşme hareketlerinin hız kazanması ile, geleneksel eğitim kurumlarına ek olarak, liyakat sahibi asker ve yönetici yetiştirilmesi arzusuyla, batı tipi eğitim ve öğretim yapan askerî kurumlar eklenmiş, en neticede XIX. yüzyılda yapılan ıslahatlarla Batı tarzı eğitim veren okullar artırılmış, yabancı okul sayılarında artış gözlenmiştir.[55]

Eğitim sistemi, medreselerin durumu ve ulema sınıfındaki bozulmalar, Mehmed Ârif Bey'in eserlerinde en fazla üzerinde durduğu ve eleştirdiği konulardandır. Ona göre devletin zayıflayıp çökmesinin en temel sebepleri, eğitim sisteminin bozulması ile ulema ve idareci sınıflarındaki liyakatsizliklerdir. *Binbir Hadis* adlı eserine "*Ameller niyetlere göredir*" hadisinden sonra konunun önemine binaen, ikinci hadis olarak, *"Dinin afeti üçtür, birincisi fısk ve fücur ile meluf fakih; ikincisi zulüm etmeyi âdet haline getiren idareci; üçüncüsü, cahil müctehittir."* hadisini almış ve şerh etmiştir. Ona göre fakih ve idarecinin kötü özelliklerinin getirdiği zarar İslâm toplumunun bekasıyla ilgiliyken, dinî ve uhrevî vecibeleri

---

[51] Salim Cöhçe, "XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri", *Erdem Dergisi*, 12/35, 2000, s. 331.

[52] Cahit Baltacı, "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 12/ 3-4, 1999, s. 260.

[53] Sedat Kanat, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları ve Toplumsal Zihniyet", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, 2018, s. 482.

[54] Orhan Yılmaz, "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü: Mehmed Ârif Bey Örneği", *Turkish Studies*, 13/9, 2018, s. 319.

[55] Soydan ve Tüncel, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", s. 110.

bilmeden boş yere çalışan ve elinde sadece yorgunluk kalan cahil müctehidin sebep olduğu zarar çok daha büyüktür. Çünkü her amel kişinin dünya veya ahiretine fayda sağlamak üzere maksud bir sebebe müstenittir. Ancak kişinin cehaleti yüzünden ameli kendisine fayda sağlamayacağından, dünya ve ahirette, elinin boş kalmasına sebep olur ki, insan için bundan daha büyük bir afet bir afet tasavvur olunamaz.[56]

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve fikrî durumu kısaca izah edildikten sonra Mehmed Ârif Bey'in hayatı, ailesi, eğitim hayatı, askerî hayatı, Mısır ve Avrupa seyahatleri ve bu seyahatlerdeki tecrübe ve tespitleri, vefatı ve çocukları hakkında bilgi verilecektir.

1.2. Mehmed Ârif Bey'in Hayatı

1.2.1. Doğumu, Ailesi ve Eğitimi

20 Rebiülevvel 1261 (29 Mart 1845)'de Erzurum'da doğan Mehmed Ârif Bey - Muhammed Ârif Bey Erzurumî[57] -yeniçeriliğin ilgası hareketinde yeniçeri kışlalarını yıkan Karacehennem İbrahim Paşa'nın yeğeni, Asâkir-i Nizamiyye-i Şahane topçu miralaylarından Hacı Ömer Bey'in oğlu,[58] ilk Adalet Bakanı Celâleddin Ârif Bey'in ise babasıdır.[59] Kendisi *Başımıza Gelenler* adlı eserinde babasının askerlik hayatı boyunca devletin girdiği bütün harplere katıldığını, miralaylığa kadar terfi ettiğini, arada kendilerine bu harplerdeki hatıralarını anlattığını, bazı hataları da tenkit ettiğini ifade etmiştir.[60]

Eğitimini Erzurum'da camii ve medreselerde tamamlayan Mehmed Ârif Bey dönemin meşhur hocalarından Arapça, Farsça, Tefsir, Hadis, Kelam, Coğrafya, Mantık ve Matematik[61] gibi dinî ve beşerî dersler almıştır. Kendisinin ifadesiyle hocalarından biri meşhur Osmanlı müderrislerinden Solakzade Ahmed Efendi'dir. Hocasıyla ilgili bir anısını kitabında şöyle zikreder;

> Fakirin, gençlik zamanımda Erzurum'da Solakzade Ahmed Efendi namında aklı ve ilmiyle meşhur bir hocam var idi. Bir gün dersinde, bir

[56] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 13-14.
[57] Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Saylda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yazılan Risaleler.", *Atatürk Üniversitesi İslâmi İlİmler Fakültesi Dergisi,* 2, Ankara 1977, s. 164.
[58] Ali Akyıldız, "Mehmed Ârif Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 28, Ankara 2003, s. 443.
[59] M. Orhan Bayrak*, Osmanlı Tarihi Yazarları*, Osmanlı Yayınevi, 1982, s. 146.
[60] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 177.
[61] Yılmaz, "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü", s. 319.

münasebetle demişti ki; *'Beni mahiyetimle, tamamen tanıyan bir adamın kulu esiri olmaklığı, beni dışımdan tanıyan bir zatın sultanı ve efendisi bulunmaklığa tercih ederim.'* Hakikaten de böyledir. Seni hakikaten tanımış olan bir adamın azarlaması, yalnız dış görünüşten tanıyan sathî nazarlı bir adamın iltifatından bin kat hayırlıdır.[62]

1.2.2. Memuriyet ve Askerlik Hayatı

Mehmed Ârif Bey'in hayatı incelendiğinde pek çok önemli devlet görevinde bulunduğunu görmekteyiz. Kendisi hem devlet dairelerinde başkâtip ve adliye müfettişi olarak üst mercilerde memuriyet yapmış, hem de Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yla (ö. 1919) tanıştıktan sonra 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Anadolu Ordu-yu Hümayun'da mühimme başkâtipliği görevi yaparak savaşın her anına şahit olmuştur. Daha sonraları Girit ve Mısır gibi yerlerde kâtiplik yapmış ve vefatından dört yıl önce batının durumunu yakinen görmek için Avrupa'ya gitmiş, şahit olduğu olayları ve tecrübelerini kitaplaştırmıştır. Bu bölümde kendisinin memuriyet hayatı boyunca yaptığı görevler kronolojik sıraya göre detaylı olarak ele alınacaktır.

Mehmed Ârif Bey'in hayatını *Osmanlı Müellifleri* adlı eserine alan, Bursalı Mehmed Tahir Efendi, kendisinin İslâmî ilimleri tahsil ettikten sonra, mülkiye, adliye ve siyaset mecralarında bilgisiyle, namusuyla ve ciddiyetiyle vazife yaptığını ifade etmiştir.[63] Eşref Edip Bey'in (ö. 1971) idaresinde çıkan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde ise bulunduğu memuriyetlerde sadakatiyle ve namusuyla otuz yedi yıl boyunca görev yaptığı, bu memuriyetlerinde bir kere bile görevinden uzaklaştırılmadığı gibi hakkında bir kez bile şikayet gelmediği vurgulanmıştır.[64]

Mehmed Ârif Bey henüz 17 yaşındayken, 1861 yılı Ağustos ayında Erzurum 4. Ordu Meclis-i Tahrirat Odası mülazımlık görevi ile memuriyet hayatına başlamış, bir yıl sonra ordu merkezi Erzincan'a nakledilince Erzurum eyaleti tahrirat odasına geçmiştir. 14 Aralık 1865'te Erzurum Vilayeti Meclis-i Temyiz-i Hukuk başkitabetine, 13 Mart 1867'de yeni oluşturulan Meclis-i Deavi başkitabetine ve ertesi yıl meclis sorgu hâkimliğine tayin olunmuştur. 9 Eylül 1869 tarihinde Divan-ı Temyiz-i Vilayet başkitabetine tayin edilmiştir.

---

[62] Mehmed Ârif Bey*, Başımıza Gelenler*, s. 334.
[63] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Meral Yayınevi, İstanbul 1972, c. 2, s. 40.
[64] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1941, s. 501.

Mehmed Ârif Bey bu resmî görevlerinin yanında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı için hazırlık yapılırken mahkeme reisi Nafiz Paşa ile birlikte yerli halktan iki tabur oluşturulmasına yardımcı olmuştur. Bu hatırasını eserinde şöyle nakletmektedir:

> Bazı dostların ve bilhassa mahkeme reisi bulunan merhum Nafiz Paşa'nın teşvikiyle, yerli halktan iki tabur gönüllü asker teşkil eyledik. Taburlardan birisi 'Milliye' ve diğeri medreselerdeki talebe-i ulumdan müteşekkil olduğundan 'İlmiye' idi. Halkın yardımı ile, devlet hazinesine yük olmadan, bu askerîn fakir olanlarını da tek tip olarak giydirdik. Her sabah tâlime devam edilerek birkaç ay zarfında, her türlü manevraya girilebilecek şekilde iki tabur muallem askere sahip olduk… Fakir, Milliye taburunda 'sağ kolağası' rütbesinde bulunuyordum.[65]

Savaş hazırlıkları için bu gibi gönüllü işlerle ilgilenirken, Anadolu ordusu başkumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'a gelmiş ve Milliye taburuyla kendisini karşılamaya gittiklerinde, Mehmed Ârif Bey'e mühimme başkâtipliğini teklif etmiştir. Hatıratında bu olayı şöyle anlatır:

> Muhtar Paşa, Nisan'ın birinci günü Erzurum'a geldi. Karşılamak için hep beraber şehrin dışına çıkıldığında bizim Milliye taburunu da götürmüştük… Hoş geldinîze ve mevkiini tebrik için yanına girildiği sırada, fakir de taburumuzun zabitlerini huzuruna götürmüş idim. Memnun oldu. Öğüt verici bir konuşma yaparak zabitlere, askerlik vazifesinin ne olduğunu anlattı. Bütün zabitlerle birlikte odadan çıkarken beni arkamdan çağırttı… Buyurdular ki;
>
> 'Pekala! Bu askerliğinize diyecek yok. Ama şu kılıcı bıraksanız ve yine kalemi elinize alsanız da birlikte sahici bir harbin icrasında bulunsak, fiilen bir askerî vazife îfa eylesek, daha iyi olmaz mı?... Siz hemen kıyafetinizi değiştiriniz, buraya geliniz. Zira yazılacak pek çok şeyimiz var.
>
> Bu emri alınca dışarı çıkarak… elbisemi değiştirip, Müşir Paşa hazretlerinin yanına gelerek gösterdiği yeni vazifeyi ifaya başladım…[66]

Mehmed Ârif Bey böylece Ahmet Muhtar Paşa ile tanışmış ve Nisan 1877'de Anadolu Ordu-yu Hümayunu Mühimme başkâtipliği görevine getirilmiştir. Savaş esnasında ve savaştan sonra Çekmece ve Çatalca'daki ordu merkezinde paşanın hizmetinde bulunmuştur.

Savaşın ardından paşanın İstanbul'a dönmesi ile birlikte o da dönmüş,[67] 30 Nisan 1878 tarihinde İstanbul Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi zabıt kâtipliğine tayin edilmiş, ancak Girit'te çıkan ihtilal üzerine tekrar Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın

---

[65] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 139.
[66] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 139-140.
[67] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 501.

maiyetinde görevlendirilmiş ve oluşturulan heyette Girit Tahrir İşleri başkâtipliğine getirilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Preveze'de başlayan sınır görüşmeleri için kurulan Tashih-i Hudud Komisyonuna birinci delege tayin edilen Ahmed Muhtar Paşa'nın yanında hizmete devam etmiş, görüşmeler bittikten sonra eski vazifesi olan zabıt kâtipliğine dönmüştür. Ancak aradan bir ay bile geçmeden 13 Mayıs 1879'da iki görevi birden îfa etmek üzere başkâtiplik ilavesiyle Adliye Encümeni mümeyyizliğine getirilmiştir.

13 Haziran 1880'de İstanbul Bidayet Mahkemesi savcılığına, 14 Mayıs 1881'de İstanbul Bidayet Mahkemesi Birinci Hukuk Dairesi üyeliğine, 24 Eylül 1883 tarihinde İstanbul İstinaf Mahkemesi üyeliğine tayin edilmiş, 1884'de ise Kastamonu vilayeti Adliye Müfettişliğine gönderilmiştir.[68] Aynı yıl Ahmet Muhtar Paşa ile beraber Mısır'a gidene kadar bu görevde kalmıştır.

Mehmed Ârif Bey kendisine verilen her türlü görevi liyakatle yerine getirmiş ve görevi sırasında başarılarından dolayı kendisine pek çok rütbe ve nişan verilmiştir. 1870'te üçüncü sınıf, 1877'de ikinci sınıf ve temayüz edenler sınıfı rütbesi verilmiş, 26 Şubat 1885'te ikinci sınıfın birincisi, 15 Nisan 1888'de birinci sınıfın üst rütbesine (ula sınıf-ı evveli) terfi etmiştir. Mehmed Ârif Bey ayrıca 1877'de dördüncü rütbeden "Osmanî Nişanı" ile 1891'de de ikinci rütbeden "Mecidî Nişanı" ile ödüllendirilmiştir.[69]

1.2.3. Mısır'a Gidişi ve Mısır'a Dair Tespit Ve Görüşleri

Mehmed Ârif Bey, daha önce zikrettiğimiz gibi 1885 yılında Mısır Fevkalade Komiserliği'ne getirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile birlikte başkâtiplik vazifesiyle Mısır'a gitmiştir. Mısır'daki bu vazifesinde vefatına kadar on iki sene bulunmuştur. Mısır vazifesinin arasında 1893 yılında bir Avrupa seyahati yapmış daha sonra tekrar Mısır'a dönmüş, 1897 yılında hastalanınca, tedavi olmak üzere İstanbul'a gelmiş, kısa bir süre sonra vefat etmiştir.[70]

---

[68] Ali Akyıldız, "Mehmed Ârif Bey", s. 443.
[69] İrfan Görkaş, "Tarih Yazıcılığından Tarih Felsefesine: Mehmed Ârif'in 'Muhâkemeli Tarih' Anlayışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, ty, s. 262.
[70] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 19.

Mehmed Ârif Bey Mısır'da kaldığı uzun yıllar boyunca hem bir Müslüman hem de bir devlet adamı olarak halkın ve yönetici kesimin içinde bulunmuş, çevresinde olan bitenlere karşı kayıtsız kalmamış, değerlerine aykırı olan durumları eleştirmiştir. Zira kendisi hadislere olan bağlılığı ile tanınmış ve nebevî terbiyeye aykırı bulduğu yanlışları düzeltme ve bildiği doğruyu ısrarla söyleme konusunda hassas davranmıştır. Eserleri incelendiğinde Mısır'da tecrübe ettiği pek çok hadiseyle ve bunlara yönelttiği eleştirilerle karşılaşmamız mümkündür. Bu eleştiriler arasında en fazla dikkat çeken Ezher ulemasına yaptığı eleştirilerdir.

Mehmed Ârif Bey, 535. sırada zikrettiği "İlimden istifaza edilerek geçen bir saat, ibadet ve taatle geçirilen bir geceden, ilim elde etmek için geçirilen bir gün, üç ay oruç tutmaktan hayırlıdır." hadisinin şerhinde, ilim tahsil edilirken bu hadisin hikmeti göz ardı edilip ilme gerekli önem verilmediği için Müslümanların başının musibetlerden kurtulamadığını ifade eder. Müellif, Mısır'da görev yaptığı sırada şahit olduğu bazı olaylardan örnekler vererek bu görüşünü izah etmiştir.

Kendisi Mısır ulemasından biriyle ilim talebi üzerine vârid olan hadisler hakkında konuşurken, âlim kendisinin de ders verdiği Ezher camisinde hergün yedi sekiz bin talebenin, dört yüz müderrisle birlikte hadis, tefsir, fıkıh ve nahiv gibi ilimleri tedris ettiklerini söyler. Müellif İslâm'ın usul ve fürûnu öğrenmek için sayılan bu ilimleri tahsil etmenin önemini vurguladıktan sonra muhatabına bu derslerin tahsilinin dünya devletlerine karşı duruşa ve ahlâkî yapıya faydasının ne olduğunu sorar. Ancak aldığı cevap, okunan derslerin amacının Kur'ân'ın mânası ve dinin usul ve fürûnu anlamak için olduğudur.

Mehmed Ârif Bey bütün bu ilimlerin tahsilinin önemli olduğunu ancak bu tahsilin yalnız başına Müslümanları dünyaya hâkim kılmayacağını ifade eder. Zira İslâmî ilimlerin zirvede okunduğu Mısır'da hukuku İslâmiyye'nin muhafaza edilemediği, İngilizlerin Müslümanların haklarına tecavüz ettiği, memleketin bütün gelirlerinin Frenkler elinde olduğu ve hatta İslâm cemaatinin İngilizlerin uşağı konumuna düşürüldüğü görülmektedir. Bu yüzden insanı dareyn selametine ulaştırmayacak ilim faydalı ilim değildir.

Mısırda ders için toplanan sekiz bin talebe ve hatta dokuz milyon nüfusa sahip müslüman, esarette olduklarının farkında bile olmadan, memleketlerinde yaşayan üç bin İngiliz'in esaretinde hayatlarını sürdürmektedirler. Bütün bunlara rağmen Ezher

şeyhi tarafından bu durumun övgüyle bahsedilmesini, bu yenilginin görmezden gelinerek kabul edilmesini sert bir şekilde eleştirir.[71]

İlim öğrenmenin ve ulemanın önemine değinen Mehmed Ârif Bey, yaşadığı dönemde İslâm ulemasının bu övgülere layık işler yapmadıklarını vurgular. İslâm dünyası Batı'daki durumun aksine, ulemadaki gaflet ve asrın hallerine vukufiyetsizlikleri yüzünden tefrikaya düşmüştür. Batıyla alakalı örneğini Yunanistan ve Bulgaristan üzerinden veren müellife göre o memleketler, rahib ve seçkin kimselerin kiliselerde yaptıkları etkili konuşmalar sayesinde ittihadı sağlamış ve siyasî neticeler kazanmışlardır. İslâm dünyasındaki örneğini ise Mısır uleması üzerinden veren müellif, onların dünyada olup bitenlere kayıtsızlıkları ve rütbeli kişilere karşı gösterdikleri yapmacık tavırları yüzünden, Batı'nın müslümanlar üzerinde yıkıcı etkisi olan masonluk faaliyetleri İslâm topraklarında artışa geçmiştir.

Mehmed Ârif Bey özellikle Mısır'da çoğalan ve Mısırlıların millî hüviyetlerini kemiren ve ilerde daha ciddi tehlikelere sebep olacak Mason localarına ulemanın bir şey diyemediğinden aksine aralarından onlara dahil olanların varlığından bahseder. Öyle ki Mısır ulemasından hikmet ve felsefede yüksek dereceye sahip olanlardan biri, mason locasında bevvab-ı[72] azamlık rütbesini almış, başında sarığı elinde asası ve masonluğun kordon ve peştemalîyle Mason locasının kapısında bazı gençlerin alaycı tavırlarına maruz kalmıştır.

Bu ulemadan kimisi o kadar ileri gider ki masonluğun dine zarar veren bir şey olmadığını, aksine amacının insanlığa hizmet etmek için bir araya gelen kimselerin oluşturduğu bir topluluk olduğunu savunarak içinde bulundukları gafleti ilan ederler. Ancak müellif, Masonluğun kökü Avrupa'da, dalları bizim memleketimizde bulunan, din ve ayin şeklinde cereyan eden ve bizim için ancak izmihlal sebebi olacak bir bitki gibi olduğunu ifade ederek, bunu düşünemedikleri için ulemayı tenkit eder.[73]

Mehmed Ârif Bey, Frenklerin ve Yahudilerin kurduğu bu düzene aldanan Mısırlılara hitaben, Doğu ve İslâm milletleri üzerinde hâkimiyet kurarak onları köle gibi kullanmak isteyen bir İngiliz, Arap memleketlerini sömürmek isteyen bir Fransız, bütün komşularını slavlaştırarak Akdeniz'e inmeye çalışan bir Rus, İslâm

---

[71] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 214-215.
[72] kapıcı, kapı bekçisi. Mehmed Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2013, s. 186.
[73] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 233-234.

ma'bedlerine çan asmak isteyen bir Helen, kendi siyasî varlıkları için engel gördükleri Müslümanları düşman sayan bir Ermeni ve Kudus'ü Müslümanların elinden alarak kendisine yurt yapmaya çalışan bir Yahudi ile bir müslüman arasında nasıl bir birlik olabilir sorusunu sorar. Ve bir Mısırlı kendi millî ve dinî özlerinden kopmadıkça bu amaçlarla çalışan mason localarına nasıl dahil olabilir?[74]

Müellifin esefle ifade ettiği bir diğer nokta ise Mısır'da mason locasına katılan kimselerin, locaya katıldıktan sonra locada olmayan Müslümanlarla görüşmekten imtina etmeleridir. Öyle ki o kimseleri ahmak zümresinden sayarak, onlara selam bile vermekten utanırlar.[75]

Şüphesiz ki bir topluluk için dil öğrenmek dünyayı daha yakından takip etmelerine olanak sağladığı için dünya görüşünün genişlemesi ve böylece diğer milletler arasında güç, şan ve şereflerinin artması anlamına gelir. Ancak Mısır'da durum bunun tam aksi şekildedir ki yabancı dil öğrenen kimseler millî benliklerinden uzaklaşarak, kendilerini Mısırlı olarak takdim edilmelerinden bile utanırlar.[76]

Mehmed Ârif Bey, kölelikten bahseden 854. hadisi şerh ederken Avrupa'daki ve İslâm dünyasındaki kölelik uygulamalarını karşılaştırmış, dili farklı uygulaması farklı olan Avrupa devletlerindeki kölelik sistemini anlatmıştır. Avrupalılar, özellikle de İngilizler kölelik konusunda Müslümanları eleştirir, ancak kendileri de perde arkasında emellerine uygun olarak çalışırlar. Özellikle Kızıldeniz'de deniz kuvvetleriyle daimî teftişlerde bulunarak o beldelerin halkıyla Mısır üzerinden iletişimde bulunurlar. Mısır'da rakîk kalemi namiyle bir merkez ve şubeler oluşturulmuş, reis olarak da bir frenk görevlendirilmiştir. Bu merkezde Sudan'dan gelen kadın, erkek ve çocuklar tutularak frenklerden hizmetçi isteyenlere yönlendirilirler. Bunlardan birçoğu dinî bilgileri tam olmadığı için hristiyanlaştırılır ve hatta Avrupa'ya kaçırılır.

Burada görünen, o kimselere özgürlüklerini vermekken asıl amaç esaretlerine aldıkları kimseleri Avrupaî terbiyeyle yetiştirip tekrar misyoner olarak Afrika'ya göndermek ve böylece oradaki nüfuzu artırmaktır. Müellifin burada en çok şaşırdığı nokta, eğitimleriyle ve öğrencilerinin çokluğuyla övünen Ezher şeyhlerinin ve devlet

[74] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 32.
[75] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 235.
[76] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 236.

memurlarının bu olaylara ses çıkarmamalarıdır ki onların gözleri önünde çocuklar grup grup hristiyanlaştırılmakta İslâmın şerefi ayaklar altına alınmaktadır.[77]

Mısırda şahit olduğu bazı cahilane davranışları da sert bir şekilde eleştiren Mehmed Ârif, ulemanın da bu âdetleri yasaklamadığını esefle ifade eder. Özellikle toplumda yaygın olan yanlış âdetleri, örneğin cenazelerde sergilenen bazı uygulamaları ciddi bir şekilde eleştirir. Ona göre Rasûlullah'ın (s.a.v) "ölümü hatırlama ve ibret alarak dünyaya meyli azaltıp durumu ıslah etmenin yollarını arama" niyetiyle tavsiye ettiği kabir ziyaretlerini toplum amacından ve adabından saptırmak suretiyle büyük bir münasebetsizlik yapmaktadır.

Onların ölülerin kabirleri üzerindeki işi putperestlik derecesine kadar götüren münasebetsiz davranışlarını ve akla hayale gelmeyen tuhaflıklarını gören ulema da bu cahiliye âdetlerinin yasaklanması için bir şey yapmazlar ki burada üzücü olan diğer milletlere mensup olan kimseler bu hareketleri İslâm inancının gereklerinden sanarak İslâm'ı ve Müslümanları eleştirirler.[78]

Mısır tarihi hakkında da yer yer malumatlar veren Mehmed Ârif Bey, Kavalalı'nın isyanının mahiyetinden ve Mısır halkı nezdindeki anlamından bahsetmiş, netice olarak Mısır büyüklerinin Avrupa ile menfaat ortaklığı yaparak Osmanlı'ya karşı oyunlar ve hileler yaptıklarını ifade etmiştir. Bütün bunların sonucunda Avrupalılar İslâm toprakları arasında en fazla Mısır'da imtiyaz sahibi olmuş, Mısır toprakları Avrupalıların menfatine esir kılınmıştır. Öyle ki Mısırlı müslümanlar kendi topraklarında nâsın ednası derecesine düşmüşlerdir.[79]

Mehmed Ârif Bey'in ulemaya ciddi eleştiriler yönelttiği örneklerden biri de şu olaydır. İngiliz prensi Mısır'a geldiğinde halkın eşrafının onu karşılamak için demiryolu durağında toplandıklarını ve bu kimseler arasında Mısır Başkadısının, Mısır Müftüsünün ve Ezher'in Şeyhu Meşayihi'nin de bulunduğunu anlatır. Bu kimseler prensi karşılamakla yetinmezler ve kendisiyle özel bir görüşme talep ederler. Bu talepleri reddedilen zevat, teşrifat dairesinde bulunan deftere adlarını yazarak dönerler. Bu vaziyetten hiç hoşlanmayan Mehmed Ârif Bey: *"Vah Ümmeti*

[77] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 351-354.
[78] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 77.
[79] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 357.

Muhammed! Vah İslâmiyet! Vah Uluvvü cenap! Vah ilim ve şeref ve haysiyet!" diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.[80]

Mehmed Ârif Bey'in sadece Mısır özelinde değil tüm İslâm toplumu, uleması ve yöneticileri üzerine yapmış olduğu tenkitler günümüzde de hâlâ çözemediğimiz problemler olarak tartışılmalıdır. Mehmed Ârif Bey İslâm toplumunu içinde bulunduğu gaflet durumundan kurtaracak tek kesimin ilmiye sınıfı olacağını ısrarla vurgular. Bu yüzdendir ki tenkitleri de bu noktada yoğunlaşmıştır. Çünkü ilmiye sınıfı hem toplumun tasfiyesine, hem de fesadına gücü yetecek tek sınıftır. O yüzden Mısır'daki Ezher ulemasını ve onların uygulamalarını çokça ele almış, onlara ciddi tenkitler yöneltmiş, görevlerini yerine getirmemelerinden ve gaflet içinde olmalarından yakınmıştır. Onların içinde bulunduğu bu zayıflık halka da yansımış, halk kendi nüfuslarının çok azı olmalarına rağmen, kendi vatanlarında İngilizlere karşı bir yenilgi psikolojisine düşmüşlerdir.[81]

1.2.4. Avrupa Seyahati ve Avrupa'ya Dair Tespit Ve Görüşleri

Mehmed Ârif Bey vefatından dört yıl kadar önce 1893 yılında Avrupa'ya bir seyahat gerçekleştirmiş, böylece *Garbın ahvalini, hikmet ve ibret nazarıyla müşahede ve temaşa eylemiştir*.[82] O Avrupa'ya seyahati ile Doğu ve Batı'yı karşılaştırma imkânı bulmuş, eserlerinde de bu tespitlerine çokça yer vermiştir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi eserinde Mehmed Ârif Bey'in hayatı hakkında malumat verirken "*Şark ve Garbı hakkıyla tanıyanlardandır."* ifadesini kullanır.[83]

Mehmed Ârif Bey *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserinin önsözünde İslâm dünyasının Batı karşısındaki durumunu ele almış ve son dönem İslâm âlimlerinin Batı'nın etkisinde kaldığını söylemiştir. Zira, İslâm dünyasında son otuz-kırk yılda yetişen kalem erbabının çoğunun Avrupa'da yetiştiğini ve Voltaire, Frederic, J. J. Rousseau, Montesquieu gibi meşhur fikir adamlarının eserlerini dilimize çevirerek tanıttıklarını ifade etmiştir.

Onların niyetlerinin halkı bilgilendirmek ve ilmi nerede görürseniz alın düsturuna uymak olduğunu söyleyerek, bu çalışmalarını takdir eden müellif, kalem erbabımızın bütün ahlâk, fazilet ve erdemin bu fikir adamlarına yani Batı'ya mahsus

[80] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 216.
[81] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 216.
[82] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 4.
[83] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* c. 2, s. 40.

olduğu tutumunu yanlış bulur. Bu aydın kesim Müslüman bir filozofun kıymetli görüşlerine yer vermezken basit bir araştırmacının basit ifadelerini önemsemektedir:

> ..Mademki, kelamın aslı Arapça veya Türkçedir -sözün mâna ve meâline kıymet verilmeyerek- mühmel ve mânasız sayılmakta ve artık, o sözün o gibilerin nezdinde, kabule layık görülmeyerek, dikkat ve ibrete alınmaz… ancak Fredik ile emsalinin, bir hikemi ifadesi veya Monteskiyönün idareye hukuka dair bir düsturu hakkındaki hüküm, böylece telakki olunmaz!

Hatta bu kimseler o kadar ileri gider ki, hadis metinlerinde geçen bazı ifadeler de batılı araştırmacılara nispet edilir.[84] Mehmed Ârif Bey Batı'yı taklit etmekle gelişme ve ilerleme olacağını savunanları da eleştirir. Zira Garb ve Şark farklı iki medeniyettir ve her ikisinin de usul ve uygulamalarının diğerine uymayacağını söyler:

> Bir de azizim, şöyle bilmeliyiz ki, Şark Şarktır, Garp Garbdır. Şark Garp olmaz. Garbın usul ve âdâtı şarka gelmez, biz onların her usul-i medeniyetini ihtiyar eder isek tabi mânialarımız cihetiyle külliyen onlara münkalib olamayacağız. Farz-ı muhal olarak onlara munkalib olacağımızı tahayyül etsek, bizim yerimizi kim tutacak? Şu âlemde ihraz ettiğimiz siyasî ve medenî bir mevkii niçin kaybedelim? Onlar adam ise biz neyiz? Biz biz olalım, onlar da onlar olsunlar. Biz, bizliğimiz dairesinde kemal ve iktidar sahibi olmaya bakalım ve olalım.[85]

Ayrıca Batı sayesinde insanlar arasındaki muamelenin hak ve adalete uygun olduğunu düşünenlere bu zanlarının yanlış olduğunu, düşmanlarımızın iki temel hedefinin olduğunu; bunlardan birincisinin dinimizi, diğerinin ise toplumsal yapımızı bozmak olduğunu açıklar. Çünkü bu iki toplum arasında din farkı ve tarih boyunca devam edegelmiş bir mücadele vardır. Onların bizimle hareket etmeleri sadece menfaatleri dolayısıyladır. Bu yüzden bir Müslümanın çok çalışıp güç kazanarak, dinini ve nefsini koruması gerekmektedir:

> Bunun için bizler, Cenab-ı Hak'tan ve kendi kuvvetimizden başka bir şeye ve Batılı dostlarımızın siyaset ve yardımına güvenmemeliyiz. Onlar kendi menfaatlerinden başkasını tanımazlar. Bize bir yerde yardımcı olmuş veya olacaklarsa, kendi menfaatleri icabı olduğundandır. Yoksa insaniyet ve hukuk namına ve babalarının hayrına değildir.[86]
>
> Şurasını bilmeliyiz ki, bizim Avrupalılar ile olacak mu'amelemiz ateşle olacak münasebetimizle aynı olmalıdır. Hararetinden, nurundan istifade ederek kendi işlerimizi, kendimiz becermeliyiz. Yoksa içine

[84] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 7.
[85] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 8.
[86] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 431.

girmemeliyiz, girer isek, yanar, mahvoluruz. Kazanalım derken bütünü ile kaybederiz…[87]

Yine İngiliz ve Fransızların fikir özgürlüklerinin sadece kendileri için geçerli olduğunu, sömürdükleri topraklarda yani İngilizler'in Hindistan'da, Fransızların ise Cezayir'deki muamelelerine gelince en zorba ve en zalim hükümetler olduklarını söyleyerek devletimizin devamı için fiilî duâ etmemiz gerektiğini ve çokça çalışarak o milletlerin haline düşmekten korunmamız gerektiğini söyler.[88]

Avrupa'daki gözlemleri neticesinde oradaki dinî bağlılığa da şahit olan müellif, İngilizlerin her Pazar günü Londra'da bir ekmekçi dahi açık kalmayacak şekilde kendilerini ibadete verdiklerini ifade eder. Bu tutuma karşılık bizim halkımız ise Cuma günleri haftada birgün bile camiye gitmekten imtina eder hatta ayıp bir iş yapıyormuş gibi kerih görüp camii ve namaz kılmaya karşı mesafeli dururlar.[89]

Avrupalılar dinlerine hizmet etmek amacıyla cömertce yardımlarda bulunup, Hristiyanlığın bütün dünyada yayılması için çalışırlar. Bu amaçları doğrultusunda Mısır başta olmak üzere pek çok İslâm ülkesinde nasranî eğitim vermek için okullar ve yanlarına da büyük kiliseler inşa ederler. Öyle ki Mısır'ın otuz kilometre dışında okul ve onun yanına bir kilise inşa edilmiştir ve sabah akşam çalan çan sesleri camiideki ezanın sesini bastıracak seviyededir. Ancak yine de yörede oturan bazı müslüman kimseler çan sesinde rahatsız olacaklarına, Batı medeniyetine uygun olmadığı için ezan sesinden haya etmektedirler.

Bu duruma çok kızan Mehmed Ârif Bey bu yaklaşımı hamiyyetsizlik olarak nitelendirmektedir. Bu kimselerden, kendilerini taklit ettikleri Batı milletinin, bizim dinî ve millî bütün değerlerimizin aleyhinde olduğunun farkına varmalarını istemektedir. Zira dostu ve düşmanı ayırt edememek aklın hafifliğinden, ahlâkın zaafiyetinden, olgunluğa ermemişlikten veya aşırı cehaletten kaynaklanmaktadır.[90]

1.2.5. Vefatı ve Naaşı

Mehmed Ârif Bey Mısır'dayken hastalanmış ve tedavi olmak için, Kahire'den İstanbul'a dönmüştür. Konulan mide kanseri teşhisinden şifa bulamayarak, tedavi

[87] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 375.
[88] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 150.
[89] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 423.
[90] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 424-425.

gördüğü Heybeliada'da,[91] 14 Temmuz 1897 (13 Safer 1315) Salı günü, 52 yaşında vefat etmiştir. Mezarı Topkapı'daki, daha sonra oğullarının da gömüldüğü aile kabristanı olan Merkez Efendi Dergahı haziresinde[92] on ikinci adada oğlunun mezarının yanındadır.[93]

Mehmed Ârif Bey, çok da uzun olduğunu söyleyemeyeceğimiz elli iki yıllık ömrünü devletinin ve milletinin menfaati için harcamış, kendisine verilen her türlü görevi de liyakatle yerine getirmiştir. Aslen bir hukukçu ve asker olmasına rağmen, Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerini çokça okumuş, onların çizgisinde bir hayat prensibi geliştirmiştir. Bu doğrultuda da görmüş olduğu hataları da tenkit etmekten geri durmamıştır.

1.2.6. Çocukları

Mehmed Ârif Bey'in ulaşabildiğimiz kadarıyla Celalettin Ârif Bey, Necmettin Ârif Bey ve Hasan Ârif Bey olmak üzere üç oğlu vardır. Kendileri yaşadıkları toplumda saygı duyulan kimselerden olmuşlar, babalarının eserlerinin neşredilmesinde büyük rol almışlardır. Bu bölümümüzde kendileri hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun bulduk.

1.2.6.1. Celaleddin Ârif Bey

19 Ocak 1875'te Erzurum'da doğan Celaleddin Ârif Bey, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nden sonra İstanbul'daki Mekteb-i Sultânî'den (Galatasaray Lisesi) mezun olunca Paris'e gitmiş ve burada hukuk tahsili yapmıştır. Fransa'daki hukuk tahsili bittikten sonra 1901'de Mısır'a giderek Kahire'de avukatlığa başlamıştır**.** Burada bulunduğu süre zarfında kardeşi Necmeddin Ârif Bey'le babasının *Binbir Hadis-i Şerif* adlı eserini yayınlamışlardır.[94] II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Ağustos 1908'de İstanbul'a dönmüş ve İttihat ve Terakkî Fırkası'na karşı kurulan ilk muhalefet partisi Ahrar Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. 1909 yılında Hukuk Mektebi ile Mülkiye Mektebi'nin hukūk-ı esâsiyye muallimliğine tayin edilmiş ve burada verdiği dersleri *Hukūk-ı Esâsiyye* adıyla yayımlamıştır.

---

[91] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 501.
[92] Ali Akyıldız, "Mehmed Ârif Bey", s. 443.
[93] Bayrak*, Osmanlı Tarihi Yazarları*, s. 147.
[94] İrfan Görkaş, *19. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Mehmed Ârif Bey'in Ahlak Felsefesi*, Birleşik Yayınları, Ankara 2014, s. 7.

1914'te İstanbul Baro başkanlığına seçilen Celâleddin Ârif, 1920'ye kadar bu görevini sürdürmüş, 31 Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde meclis başkanlığına getirilmiştir.

İstanbul'un işgali ve meclisin dağıtılmasından sonra 2 Nisan 1920'de Ankara'ya geçmiş, Mustafa Kemal ile görüş ayrılığı içinde olmasına rağmen Millî Mücadele'yi desteklemiştir. 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Erzurum milletvekili olarak katılarak *Mustafa Kemal'den sonra meclis ikinci başkanlığına* getirilmiştir. 24 Ocak 1921'de görevinden istifa edene kadar ikinci meclis başkanlığında kalmıştır. Mustafa Kemal tarafından Roma temsilcisi olarak tayin edilen Celaleddin Ârif Haziran 1923'te bu görevinden ayrılıp Paris'e yerleşir ve 18 Ocak 1930'da burada vefat eder.[95]

1.2.6.2. Hasan Ârif Bey

Mehmed Ârif Bey'in diğer oğlu olan Hasan Ârif Bey, Mülkiye'den mezun olduktan sonra Tıbbiyeyi bitirmiştir. Fikrî yönünden ziyade faal yönüyle dikkat çekmiş[96] gerek Paris'te gerekse Mısır'da Jöntürk hareketinde önemli vazifeler yerine getirmiştir. Kendisi hakkında çok fazla malumata ulaşamadığımız Hasan Ârif Bey'in hocası kendisi hakkında "şişman ve sohbeti aranan bir genç" ifadelerini kullanmıştır.[97]

1.2.6.3. Necmeddin Ârif Bey

Mehmed Ârif Bey'in üçüncü oğlu olan Necmeddin Ârif Bey, 1871'de İstanbul'da doğmuştur. Askerî Tıbbiye Mektebinden mezun olduktan sonra çalıştığı mevkiden istifa etmesi üzerine Adana'ya tayin edilir. Adana'da yargılandıktan sonra atandığı göreve gitmeyerek Paris'e kaçtığı için *"yakalandığı takdirde muhakeme olunmak ve Osmanlı Ülkesinde doktorluk yapması yasaklanmak üzere"* mesleğinden ihrac edilir.

Paris'e yerleşen Necmeddin Ârif Bey orada Frengi hastalığı ve üroloji üzerine çalışır ve tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a muayenehane açarak doktorluk mesleğini icra eder. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelerek

---

[95] Ufuk Gülsoy, "Celâleddin Ârif", *DİA*, c. 7, s. 246.
[96] M. Ertuğrul Düzdağ, "Giriş, Yazar, Eserleri ve Zamanı", *Başımıza Gelenler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 79.
[97] Düzdağ, "Giriş, Yazar, Eserleri ve Zamanı", *Başımıza Gelenler*, s. 86-89.

Nisa Hastanesinde çalışmaya başlar. Cerrahpaşa Hastanesi'nde mütehassıs olarak çalışırken 10 Kasım 1926 yılında vefat eder.[98]

Mehmed Ârif Bey'in yaşadığı çağın şartlarını ve hayatını inceledikten sonra onu daha yakından tanıyabilmek için bu şartların onda nasıl bir zihin yapısı oluşturduğunu ve bu zihin yapısının somut hali olan eserlerini incelememiz gerekmektedir.

1.3. Mehmed Ârif Bey'in Fikrî Kişiliği ve Eserleri

1.3.1. Fikrî Kişiliği

Eşref Edip Bey'in idaresinde çıkan İslâm-Türk Ansiklopedisi'inde kendisi için *özü sözü doğru, ciddi, dindar, mahviyetli ve tam mânasiyle kâmil bir insandı*[99] ifadeleri kullanılan Mehmed Ârif Bey yaşadığı çağ ve üstlendiği görevler gereği hem siyasî hem de ilmî kesimle iç içe olmuş, toplumun içinde yaşayarak pek çok tecrübe edinmiştir. Bu anlamda siyasetçilerin görevlerini liyakatle yerine getirmemelerinden dolayı İslâm dünyasının içinde bulunduğu yenilgi durumu, ilim dünyasındaki gerileme ve âlim olarak nitelendirilen kimselerin görevlerini îfa etmemeleri ile toplumsal çöküşün olanca hızıyla ilerlemesi, İslâm topraklarındaki askerî, toplumsal ve hukukî gelişmeler karşısında tavır takınarak fikirlerini temellendirmiş ve bunları aktarmaktan çekinmemiştir.

Mehmed Ârif Bey'in ele aldığı konulara yaklaşım şekliyle II. Meşrutiyet (1908) sonrası belirginleşen İslâmcılık düşüncesine temel olacak fikirlere sahip olduğunu, bu anlamda bu akıma fikrî öncülük ettiğini söylememiz yanlış olmayacaktır.[100] Kendisi ilmiye sınıfından olmamasına rağmen sonraki dönem İslâmcı yazarlar tarafından yakından tanınmakta, düşünceleri de pek çok noktada onların düşünceleriyle paralellik arz etmektedir.

Özellikle toplumdaki ifsada karşı kurtuluşun ve İttihad-i İslâm'ın tek yolunun Kur'ân ve sünnete bağlılık ile olacağı ile ilgili fikirleri açısından İslâmcı yazarlar ile fikir birliği içindedir. İslâmcılarla fikir birliği yaptığı bir diğer husus ise *geleneksel eğitim usullerini* eleştirmesidir. Zira ona göre medrese ve camiilerde verilen

---

[98] İrfan Görkaş, *19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefe: Mehmed Ârif Bey'in Felsefî Görüşleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2015, s. 130-131.
[99] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 501.
[100] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 20.

eğitimler çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak, yüzyıllardır aynı programların okutulduğu bu yüzden öğrencilerin vakitlerini boşa harcayan ve İslâm dünyasının problemlerine çözüm bulamayacak bir eğitim sistemidir. Bu anlamda İslâm toplumunun ihyası ve ittihadı için atılacak en önemli adımlardan biri eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesidir.

Ancak Mehmed Ârif Bey'in düşüncesinin temel çıkış noktası İslâmcılıkla özdeşleştirilse bile eserlerinde yer yer "*Milliyetçilik ve Türkçülük*" vurguları yaptığı, özellikle de Anadolu Türkçülüğünü de ön plana çıkardığı dikkat çekmektedir. Zira kendisinin Mısır ulemasını ve halkını eleştirirken Anadolu ulemasıyla ve halkıyla karşılaştırdığını ve kendilerinden övgüyle bahsettiğini görmekteyiz:

> … sadri İslâm da veya ortalarında, mevcut bulunan ahlâkı fazıla, hiçbir İslâm memleketinde kalmadı ise de, bu mutezelzil ahval, olduğu mahallerde, ahalinin ahlâkına göre, derece derece kendini göstermektedir. Anadolu ile Mısır, bu babda mütevazin değildir. Ben Anadoluluyum, bizim istikbâlimiz, size nisbetle, bir dereceye kadar emindir…

İslâm'ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve İslâm dünyasını Batı dünyasını taklitten, onların sömürüsünden ve baskısından, baskıcı ve liyakatsiz yöneticilerden ve hurafelerden kurtarmak, toplumdaki rol karmaşasını çözerek öze dönmesini sağlamak için çözümler üretmek bu konuda ilmî ve fikrî çaba içinde olmak Mehmed Ârif Bey'in fikirlerinin temelini oluşturmaktadır.

O'nun için "*yeniden*" vurgusu çok önemlidir ve İslâm dünyasında *ihya, ıslah ve tecdid* gereklidir. Bu ancak yeniden İslâm'a dönmek sünnete ve kitaba sarılmakla mümkündür. Zira Mehmed Ârif Bey'in gönülden inanarak sürekli tekrar ettiği bir gerçek vardır ki, toplumsal çöküşün önüne ancak dine geri dönmekle ve sonradan ortaya çıktığı halde dindenmiş gibi gösterilen bid'atleri terk etmekle geçilebilir.

Mehmed Ârif Bey'in İslâm dünyası tarafından daha çok kabul görmüş ve popüler olan Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) tarafından telif edilen *Sahihayn* gibi eserler dururken Celâleddin es-Süyûti'nin (ö. 911/1505), *el-Câmi'u's-Sağir* isimli eserinden binbir hadis seçkisi yapmış olması onun hadis kaynaklarını tanıdığını göstermektedir. Zira kendisinin temel amacı toplumsal çöküşe bir nebze de olsa dur demek olduğu için, *el-Câmi'u's-Sağir'*deki hadisler her ne kadar sıhhat bakımından *Sahihayn*'e denk olmasa bile ahlâkî hadisler olduğu için onları

öncelemiş bu eserden maksadına uygun olanlardan seçki yapmıştır. Osmanlı'da ulema arasında çok yaygın bir şekilde kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Mehmed Ârif Bey Mısır'da yaşama imkânı bulduğu için Arapça'ya hâkimdir. Zira o hadisleri Türkçe'ye çevirip mâna vermekte, tercüme ve şerhlerde dili ahenkle kullanmaktadır. Yer yer beyitlere, atasözü ve veciz kullanımlara da yer veren Mehmed Ârif Bey'in edebî kişiliği de dikkat çekmektedir. Ancak bu kullanımlardaki amaç halkın anlaması olduğu için sade ve anlaşılırdırlar.

Mehmed Ârif Bey'in ilmî kişiliği, benimsediği ve savunduğu fikirler ile ilgili verilen bu kısa bilgilerden sonra müellifin fikirlerini ve tecrübelerini aktardığı eserleri kısaca ele alınacaktır.

1.3.2. Eserleri

Mehmed Ârif Bey klasik eğitim kurumlarında eğitimini tamamlamış halkın içinde onların eksik ve ihtiyaçlarını görerek yetişmiş bir aydın olarak, teoriden çok pratiği önemsemiş, işlediği her konuya kendi tecrübe ve fikirlerini katmaya çalışmıştır. Bu anlamda kendisinin eserleri bir bilgi yığını ve salt nakilden ziyade gündemi canlı tutan ve kendisinin tecrübelerine yer vererek okuyucuyla sıkı bir bağ kuran eserlerdir.

Mehmed Ârif Bey'in eserlerinin en dikkat çekici yanlarından biri halkın diliyle konuşarak onları muhatap almasıdır. O halk ile muhatap olarak yaptığı eleştirilerle onların iman, ibadet, ahlâk ve düşünce açısından eksiklerini gidermek istemiştir. Bu eleştiriler yer yer keskin bir dille yapılmakta, gereken yerlerde ise beyitler, atasözleri, deyimler, kendi anıları ve kıssalarla desteklenmektedir.

Onun eserleri devrindeki bazı müelliflerin yaptığının aksine devlet büyüklerine ithaf edilerek yazılmamıştır. Zira kendisi eserlerini halka karşı hissettiği vicdanî yükümlülüklerle yazmış bu anlamda bir karşılık beklememiştir.

Mehmed Ârif Bey'in Mısır'da vazife yaparken kaleme aldığı ve uzun gayretler sonucu ortaya çıkan *"Binbir Hadis-i Şerif Şerhi"* ve *"Başımıza Gelenler"* adlı iki müstakil eserinden bahsedebiliriz. Bursalı'ya göre her iki eseri de kıymetlidir.[101] Muallim Mehmed Cevdet (1883-1935) ise Mehmed Ârif Bey'in eserlerini Türkçe'de

[101] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* c. 2, s. 40.

ilmî, felsefî, edebî ve dinî kıymetlerini en çok takdir ettiğim eserler ve tercümeler başlığı altında sıraladığı eserler arasında zikretmiştir.[102]

Yazarın ilk olarak *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'ni ele aldığını daha sonra onunla birlikte *Başımıza Gelenler'*i yazdığını bilmekteyiz. Zira *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'*nin yazıma başlama tarihi tam olarak belirtilmemişse de eserin içinde geçen ifadeye göre 8 Cemaziyelula 1307 (31 Aralık 1889) yılında yani vefatından yaklaşık on üç yıl önce hâlâ yazıldığı bilgisine ulaşılabilir.[103] Ayrıca *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'*nin daha önce yazılmasının bir diğer delili de *Başımıza Gelenler*'deki "...Seçip derlediğim *Binbir Hadis-i Şerif*'de sekiz yüz doksan ikinci... hadisinin şerhinde tafsilatıyla anlatılmıştır."[104] ibareleridir.

Binbir Hadis- Şerif Şerhi'nin başlangıç tarihine dair kesin bir kayıt yoksa da son sayfasında bitiş tarihi olarak 19 Ocak 1890 ibaresi bulunmaktadır. *Başımıza Gelenler* ise başlangıç olarak eserin önsözünün altında 11 Eylül 1888 kaydı bulunmakta, bitiş tarihi ise 4 Mayıs 1890 olarak görünmektedir.[105]

Çalışmamızın bu bölümünde *Başımıza Gelenler* adlı eser ele alınacak, *Binbir Hadis-i Şerif* adlı eser için de müstakil bir bölüm tahsis olunacaktır.

1.3.2.1. Başımıza Gelenler

Mehmed Ârif Bey Kahire'deki memuriyeti sırasında Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile katıldığı 93 Harbi'nde yaşadığı ve şahid olduğu hadiseleri, elinden geçen askerî ve resmî yazışmalardan öğrendiklerini hacimli bir hatırat şeklinde bir araya getirerek eserine *"Başımıza Gelenler"* adını vermiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi kayıtlara göre eser 11 Eylül 1888-4 Mayıs 1890 tarihleri arasında yazılmıştır.

Bazı yerlerde merkezden gelen emirlerle ordugahtan merkeze gönderilen yazışmaların da kaydedildiği eser bu yönüyle de önem taşımaktadır. Ayrıca kitabın sonunda müellifin Mısır'daki görevine ait hatıraları yer almaktadır.[106]

---

[102] Düzdağ, "Giriş, Yazar, Eserleri ve Zamanı", *Başımıza Gelenler,* s. 89.
[103] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 21.
[104] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 631.
[105] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 28.
[106] Reşat Ahmet Ağaoğlu, "Ruslarla Yapılan "93 Harbi" Sırasında Kars'ta Önemli Görevlerde Bulunan Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis Eseri", *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı,* Aralık 2018, s. 174.

1.3.2.1.1. Eserin Yazılma Nedeni ve Yazım Serüveni

Mehmed Ârif Bey eserinin başına yazdığı önsözde kitabı neden yazdığını, mahiyeti ve eserine neden bu ismi verdiğini ifade etmektedir:

> 1294 hicrî senesinde Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile Rusya devleti arasında ... büyük bir muharebe zuhur etti.
>
> Fakir de bu muharebenin Anadolu'ya ait kısmında ve bu harp hattının merkezi olan Kars ve Erzurum cihetinde kaza ve kaderin sevki ile, me'muren bulunmuş idim.
>
> Harbin günlük vukuatını zapt etmiş olanların, elbette mükemmel bir harp tarihi yazmış olacakları muhakkaktır. Fakat vazife icabı gördüğüm ve bildiğim bazı incelikler ve gizli hususlar vardır ki, onlar benimle yaşıyorlar. Ben öldükten sonra din ve vatan kardeşlerime o malumat intikal edemeyerek, yok olup gidecektir. Bu sebeple, hiç olmazsa umumî hali ifade edecek kadar olsun bir şey yazmayı, üzerime düşen mühim vazifelerden addeyledim.
>
> Yazacağım şey, ekseriya harp vak'alarını tasvir edeceği ve bir sergüzeştten ziyade bir harp tarihi şeklinde olacağından, ismine *"Anadolu Tarih-i Harbi"* de denilebilirdi
>
> Fakat arada, şahsıma ait bazı hallerden de bahs edileceği gibi, hikâye olunacak vak'aların büyük kısmını, kendi gördüklerim ve doğruluğunudan emin olarak işittiklerim teşkil edeceğinden, esere *"Başımıza Gelenler*" adı verildi. Bu isim eserin mahiyetini daha iyi ifade edecektir.[107]

Ayrıca eserinde tarafsız bir tutum izleyerek olayları ele aldığını, hiçbir şeyi gizlemediğini, böyle bir eser yazarak niyetinin kendini göstermek değil sadece halis bir niyetle Allah rızası için torunlarına ibret olacak olayları zikretmek istediğini belirtmiştir. Çünkü yaşadığı asırda kendilerinin düçar oldukları siyasî felaketleri ileride torunlarının fazlasıyla yaşayacağını düşünmekte ve yaşadıkları sıkıntılardan onları haberdar ederek uyarmayı gerekli görmektedir.[108]

Mehmed Ârif Bey tarih ilminin ne kadar değerli olduğunu, toplumları canlı ve bir arada tutan yegâne olgunun tarih bilinci olduğunu, tarihin onlara telafi etmeleri için eksik ve hatalarını gösterecek bir aynaya benzediğini, tarih bilmemezliğin siyasî olarak devletçe büyük hatalara sebep olacağını vurgulayarak tecrübelerini ele almadaki sorumluluk hissini ifade etmiştir.[109]

Eşref Edip Bey'in idaresinde çıkan İslâm-Türk Ansiklopedisi'inde Mehmed Ârif Bey'e de bir madde ayrılmış ve *Başımıza Gelenler* adlı eserini değerlendiren Eşref Edip Bey eser hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

---

[107] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 111-112.
[108] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, 2014, s. 113.
[109] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, 2014, s. 114.

> "*Başımıza Gelenler*" eserine gelince 1306'da yazdığı bu eser ilk defa 1321'de Mısır'da basılmış. 1328'de ikinci defa olarak İstanbul'da, Mürettibîn-i Osmaniye matbaasında tab' olunmuştur. 93 Rus muharebesinin Anadolu kısmına ait safhasının izahıdır. Anadolu Ordusu Kumandanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın mühimme başkitabetinde bulunarak bütün resmî evrak elinden geçtiği, bu suretle harbin bütün safahatına yakından vakıf olduğu için, eserin tarih noktasından büyük kıymeti haiz olduğu tabiidir. Mağlubiyetin, siyasî, ictimaî ve ahlâkî sebeplerine de temas etmekte, mühim mütalealar ve fikirler ileri sürmektedir.
>
> Ârif Bey'in vatanını, millet ve dinini çok seven bir zat olduğu, eserlerinin hemen her sayfasını görülmektedir. Bilhassa Türk'ün şehamet ve faziletine meftundur. Bütün Müslüman milletlerin intibâhını (uyanışını), aynı kültüre tabii büyük bir varlık halinde dünya tarihinde yeniden doğuşunu, şehametli ve faziletli Müslüman Türk'ün himmet ve kıyasetinden beklemektedir.[110]

1.3.2.1.2. Eserin Önceki Basım ve Neşirleri

Mehmed Ârif Bey'in eseri *Başımıza Gelenler* in yazarın oğulları tarafından yapılmış olan iki neşri bulunmaktadır. Bu neşirlerden birincisi Mısır'da Maarif Matbaasında 1321 (1903) yılında basılmıştır. İkincisi ise İstanbul'da Mürettibîn-i Osmaniye matbaasında 1328'de (1910) basılmıştır. Her iki neşirde de eser 535 sayfadan oluşmakta ve metinlerde dikkat çeken bir farklılık bulunmamaktadır.

İkinci neşirde yapılan eklemelerden bahsedecek olursak, eserin başına yazarın oğulları tarafından yazılmış bir *"İfade-i Mahsusa"* ile sonuna *altı âdet savaş yeri krokisi* ve metinlerin arasına *dört yeni resim* eklenerek resim sayısı on ikiye çıkarılmıştır. Krokilerde "*Tercüme eden, yazan, çizen* (iki yerde: *"Hattat ve Gravüri*") *Osman Mükerrem*" kaydı bulunmaktadır. Bu resimler firma şeklinde katlanarak krokilerle birlikte kitabın sonuna eklenmiştir.[111]

*Başımıza Gelenler'*in Latin harfleriyle yapılan neşirleri ise üç farklı zamanda yapılmıştır. Bunlardan ilki *Harp Akademileri Komutanlığı Araştırma ve Geliştirme Kurulu* tarafından, 1969 yılında Harp Akademileri Basımevinde, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından 132 sayfa olarak basılmıştır.

İkincisi Nihat Yazar tarafından sadeleştirerek yayına hazırlanmış ve 1973, 1974, 1976 ve 1990 yıllarında dört baskı halinde, 448 sayfa olarak neşr edilmiştir. Ancak bu neşir farklı açılardan pek çok tenkide uğramıştır. Bu tenkitlerden bazıları yazarın okuyucuya haber vermeden eserden bazı çıkarmalar yapması ve bu çıkarmaların 80 sayfayı bulması, Hicrî tarihlerin Miladî tarihlere çevrilmesinde -

---

[110] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s.503.
[111] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 41.

müellifin doğum ve ölüm yılları dahil- bazı hatalar yapılması, bazı yerlerde Nihat Yazar'ın kendi duygu ve düşüncelerini Mehmed Ârif Bey'e mâl ederek vermesi, sadeleştirilmelerin dikkatsiz yapılması gibi noktalarla özetlenebilir.[112]

Nihayet son neşir M. Ertuğrul Düzdağ tarafından 1976 yılında 928 sayfa olarak üç cilt halinde yapılmış, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi yayınlarıyla basılmıştır. Daha sonra İz yayıncılık tarafından 2006 yılında baskısı yapılmış ve halen İz yayıncılık tarafından basımı devam etmektedir.

1.3.2.2. Binbir Hadis-i Şerif Şerhi

Mehmed Ârif Bey'in ömrünün son demlerinde kaleme aldığı en güzide eseri "*Binbir Hadis-i Şerif Şerhi"* kendisinin de deyimiyle *"İslâmî ahlâk ve siyasete dair seçip derlediği Binbir Hadis-i Şerif"* i[113] kapsamaktadır.

Müellif siyasî ve toplumsal çöküşe şahit olduğu dönemine ışık tutmak için Celâleddin es-Süyûti'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-Sağir* isimli eserinden binbir hadis seçkisi yapmış, derlediği hadis-i şerifleri kendi fikir ve gözlemleriyle, geçmişte veya çağında yaşanmış olaylarla, yer yer edebî kullanımlarla geniş bir şekilde izah etmiş ve önemli tespit ve eleştirilerde bulunmuştur. Vefatından sonra oğulları tarafından basılan eser hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde ilim camiası tarafından itibar görmüştür.

Çalışmamızın ana konusu sözü edilen eser olduğundan dolayı bir sonraki bölüm eseri incelemek için ayrılacaktır. Bu yüzden burada eser hakkında kısa bir giriş yaptıktan sonra ikinci bölümde *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'*nin yazılma nedeni, yazım serüveni, önceki basım ve neşirleri, muhtevası ve metodu hakkında ayrıntılı bir inceleme yapmayı uygun gördük. Böylece eser hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmış müellifin izlediği metot ve kullandığı üslubu analiz edilmiştir.

3.1.3. Diğer Eserleri

Mehmed Ârif Bey'e ait olduğu belirtilen bir diğer eser ise *"Zübdetü'l-Kavâid*" adıyla kayıtlarda bulunmaktadır. Türkçe olarak ele alınan eserde, Askerî Rüşdiye için Farsça dil kuralları ele alınmaktadır. Mehmed Ârif Bey'e atfedilen bir başka eser ise

[112] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, s. 43.
[113] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 10.

"Muhtasar Avrupa Coğrafyası" adıyla belirtilmektedir. Bu eser de zikrettiğimiz önceki eser gibi Türkçe kaleme alınmıştır.[114]

[114] Ağaoğlu, "Ruslarla Yapılan "93 Harbi" Sırasında Kars'ta Önemli Görevlerde Bulunan Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis Eseri", s. 174. (Dipnot aslî kaynağa ulaşılamadığı için talî kaynaktan verilmiştir.)

İKİNCİ BÖLÜM
TOLUMSAL HADİS ŞERHÇİLİĞİ BAĞLAMINDA BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ

Mehmed Ârif Bey bir siyasetçi ve hukukçu olarak "iyiliği emredip kötülükten sakındırma" prensibine uygun yaşadığı hayatında devletindeki ve toplumundaki sosyal, siyasî, ahlâkî ve dinî yozlaşmalara karşı kayıtsız kalmamış ve bu açmazlara karşı çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu yüzden aynı amaca yönelik yazılan her eserde olduğu gibi onun eserinde de toplumunun durumuna dair kesitlerle karşılaşmak mümkündür.

Yaşadığı çağda İslâm dünyasının içinde bulunduğu gaflet halinden toplumu kurtarmak, onlara kurtuluşun yalnızca nebevî sünnette olduğunu göstermek için uzun gayretler göstermiş ve bu çabasının sonucunda *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eseri meydana gelmiştir. Eser bir hadis şerhi olmakla birlikte çağı ve toplumunu yansıtan konuları sosyolojik tespit ve öneriler ile ele alarak klasik hadis şerhlerinden ayrılmaktadır.

Bu anlamda Osmanlı ilim ve fikir dünyasının seçkin eserlerinden biri olan *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi,* sadece bir hadis şerhi değil hadislerin yerini *"fikir ve yaşayış bağlamında ne varsa, sünnete ve onun kaynağı olan Kur'ân'a uygun olmalıdır"* prensibiyle sosyolojik boyutta açıklayan, bütün Müslümanları içinde bulundukları durumun farkında olmaları için uyaran bir eserdir. Zira ona göre her alanda yaşanan sıkıntıların en önemli sebebi ahlâkî bunalım ve liyakat eksikliğidir. Yöneticiden halka, kadıdan imama, müderristen tüccara toplumun her bireyi ahlâkî zaaflarını tedavi etmedikçe tam düzelme mümkün olmayacaktır.

İslâm-Türk Ansiklopedisi'inde ifade edildiği üzere eser içtimaî ve ahlâkî mevzulara değinerek müslüman milletlerin tutulmuş olduğu hastalıkları ve Müslüman memleketleri tehdit eden olası tehlikeleri göstermiş, her mevzuya uygun şerhler yaparak İslâm mütefekkir ve ulemasını tedbir almaya davet etmiştir.[115]

Mehmed Ârif Bey'in eserini "*İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh Ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not"* adlı eserinde, iki hadisin şerhini vererek kısaca değerlendiren Prof. Dr. İsmail Kara eserin seçme hadisler üzerine yapılan yorum ve

[115] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 502.

değerlendirmelerden oluştuğunu ifade eder. Eserin teknik olarak klasik hadis şerhlerinden farklı olduğunu ancak müellifin, eserini ele aldığı dönemin geleneğine uyarak "şerh" diye adlandırdığını vurgular. Mehmet Ârif Bey hadislerin senetlerini zikretmemiş, metinler üzerinde değerlendirmelerde bulunmamıştır. Bu anlamda hadislerle iman-ibadet-ahlak anlayışı çerçevesinde aktif bir insan ve toplum inşa etmeye çalışmıştır.[116]

Sonuç olarak Mehmed Ârif Bey eserini klasik hadis şerhlerinin yazılma amacından farklı bir amaçla kaleme almıştır. Zira O, eserinde hadislerin uygulanabilirliğine dikkat çekmiş, hadislerin uygulama alanının sosyal yani içtimaî hayat olduğunu vurgulamıştır. Bu amaca uygun olarak müellif hadisler ışığında günlük hayata dair birçok problemi tespit etmiş, tespit ettiği problemlere hadislerden yola çıkarak çözüm önerileri ortaya koymuştur. Bu anlamda kendisinin özellikle toplumsal hayatla ilgili hadislere ve onların şerhlerine ağırlık vermesi yani izlemiş olduğu bu yaklaşım tarzı bazı araştırmacılar tarafından *"toplumsal/sosyolojik hadisçilik*" kavramı ile açıklanmaktadır.

Mehmed Ârif Bey'in arkadaşı ve aynı zamanda Mısır'ın önemli simalarından biri olan Latif Selim kendisini Mehmed Ârif Bey'in sadık seveni (muhibb-i sâdık) olarak nitelemiş, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* için "*asar-i eslaf ve ahlaf beyninde mislini görmediği bir kitap"* sözlerini söylemiştir. Ona göre Mehmed Ârif Bey *"alem-i İslâmiyeti, düçar-ı za'f eden marazı"* tamamen keşfetmiş, bu marazın çaresini (ilaç) hadislerden istinbat etmiştir. Çocukları da Mehmed Ârif Bey'in ulaştığı olgunluklara (kemâlât) varis ve onun ulaştığı bilgilere (füyuzat) mazhar olmuşlardır. Bu yüzden çocukları da onun geleneğini sürdürmeli, İslâm dünyasını iyiliklerden ve nasihatlerden mahrum bırakmamalıdırlar.[117]

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'nin yazılmaya başlanma tarihine dair bir kesin kayıt yoksa da son sayfasında bitiş tarihi olarak 19 Ocak 1980 ibaresi bulunmaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi eserin *"Başımıza Gelenler"* den önce yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda 11 Eylül 1888[118] yılından önce yazılmaya

[116] İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh Ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 187.
[117] Görkaş, *19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefe: Mehmed Ârif Bey'in Felsefî Görüşleri*, s. 125.
[118] Başımıza Gelenler'in yazılmaya başlandığı tarih.

başlandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira eser müellifin hadis okumaları yaptıkça aldığı notların daha sonra toparlanmasıyla ortaya çıkmıştır.

2.1. Eserin Yazım Serüveni ve İlmi Değeri

2.1.1. Eserin Yazılma Nedeni ve Yazım Serüveni

Mehmed Ârif Bey kitabının mukaddimesinde eseri kaleme alma amacından bahsederken yaşadığı asırda kalem erbabının Voltaire, Fredrick, Jean Jack Rousseau, Montesquieu gibi bazı yabancı düşünürlerin eserlerini tercüme ederek onların düşüncelerini halka tanıttıklarından, "ilmi nerede görür isen almak" prensibine göre bunun bir mahsuru olmadığından ancak bu kimselerin veya onları okuyanların her fazileti onlara has kılarak hadis-i şerifleri, İslâm büyüklerinin sözlerini ve hatta Kur'ân-ı Kerim'de geçen âyet-i kerimeleri kâleye almayarak mânasız ve geçersiz saydıklarından bahseder.[119]

Ona göre bu durum cehaletten ve hadislere olan vukufiyetsizlikten kaynaklanmaktadır ki kendi faziletlerine iltifat etmeyerek yabancı milletlerin zevahirlerine kapılanlar zaman içinde tüm benliklerini kaybedecek ve eriyip gideceklerdir. Ayrıca fazilet konusunda yabancılara muhtaç olmayacak kadar büyük bir hazineye sahip olduğumuzu ve bu hazineye gafil kalmayarak sahip çıkmamız gerektiğini üzülerek vurgular.[120]

Mehmed Ârif Bey bir müslümanın ne olursa olsun varlığının bekasını ve Müslümanlık şerefini muhafaza etmek zorunda olduğunu ifade eder. Böylece kendi deyimiyle hadis-i şeriflerin içerdiği yüksek mânayı ömrü boyunca hareketinin rehberi bilerek, gündelik hayatın getirdiği meşgale ve ihtiyaçlardan[121] uzaklaşarak selamet ve kurtuluş çaresi ümidiyle Arapça kitapları da mütaala ederek çalışmaya başlar.

Mehmed Ârif Bey eserleri mütaala arzusunun en çok hadis kitaplarına karşı olduğunu ancak din âlimlerinin hadisleri yanlış okumak, irabına dikkat etmemek gibi durumları "müeddi-i küfr ve dalâl olacak dereceye vardırılmış" sözlerini hesap ederek hadis kitaplarının sayfalarını korka korka çevirdiğini söyler.

---

[119] Nejla Hacıoğlu, "Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*,14/1, 2016, s. 114.
[120] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 502.
[121] "..tabii hayatın levazım ve ahvalinden.. (Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 10)

Bütün bunlara rağmen kendisi meşhur tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi Süyutî'nin (ö. 849-911)[122] *el-Câmiʿu's-sağir*'ini mütalaa etmeye başlamış, kendi deyimiyle okudukça *tebcîle layık meâni hayret nazarına çarptıkça mal bulmuş mağribi gibi* odasının içinde sevinçten kendi kendine kıpranıp durur.[123] Öyle iştiyaklıdır ki, hadisleri her okuduğunda yer ve zaman gözetmeksizin hadislerden anladığı ve gördüğü şeyleri insanlara hemen anlatmak, bulduğu tükenmez hazineyi tasarruf etmek ister. Böylece onlar da bu hazinenin farkına varacak istiğna mertebesine ulaşacaklardır.

Böylece hâl'e, mevkiiye, ahlâka ve siyasete dair rastladığı hadisleri her zaman gözünün önünde bulunması amacıyla bir kağıda yazarak cebinde taşımaya başlar. Taşıdığı hadislerin üzerine yer yer etüt ve düşüncelerini (mütalâat ve teessürat) ekler. Neticede topladığı hadisler bine ulaşır ve bu hadislerin dağınık bir şekilde kalmasını istememesine rağmen kitaplaştırmaya cesaret edemez. Ta ki, Rasûlullah'ın (s.a.v) "men hafaza alâ ümmeti erbaine hadîsen..." hadisini mütalaa ettikten sonra kendi deyimiyle *kesret-i isyanım sebebiyle şefaat-ı seniyyeye olan tamaı* ümit ederek eseri tedvin etmeye karar verir. Böylece elimizdeki eser oluşacak ve müellifin oğulları tarafından basılacaktır.

2.1.2. Eserin Önceki Basım ve Neşirleri

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi ilk olarak müellifin vefatından dört yıl sonra 1901 (h. 1319) yılında oğulları tarafından Kahire'de Matba'atü'l Ma'arif'de neşredilmiştir. Oldukça itinalı bir şekilde hazırlanan bu neşir, diğer neşirlere nazaran eserin en başarılı ve güvenilir neşridir. Bu neşirden altı yıl sonra 1907 (h. 1325) yılında yapılan ikinci baskı bazı tashih hatalarını içermekle birlikte yine Kahire'de Ceride Matbaasında yapılmıştır.[124]

İlk iki basımın Mısır'da olmasının nedeni tahmin edileceği üzere eserde birçok kesime ciddi eleştiriler yöneltilmesinden dolayı karşılaşılacak idarî ve ilmî tepkilerden ve müdahalelerden kaçınmaktır.

Eserin 1325 (1907) yılında meşhur seyyah Abdürreşîd İbrahim tarafından Kazan Türkçesi neşri yapılmış, Petersburg'da Elektirik Basmahanesi'nde basılmıştır.

---

[122] Halit Özkan, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 188.
[123] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 10.
[124] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 23.

Rusya Müslümanları tarafından çokça rağbet gören ve okunan bu basıma[125] dört buçuk sayfalık bir mukaddime yazan mütercim, Rusya Müslümanları tarafından hadis ilminin terkedildiğinden esefle bahseder.[126] Ayrıca Rusya'da yaygınlaşan sosyalist akımlara kapılan müslüman gençlerin bir süre sonra İslâm toplumu için büyük tefrikalara sebep olacaklarını bu durumdan/tehlikeden kaçınmaları gerektiğini ifade eder.[127]

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi daha sonraki yıllarda yeni Latin harfleriyle de neşredilmiştir. Bunlardan ilki 1959 yılında, *Binbir Hadis* adıyla İstanbul Kitabevi tarafından 420 sayfa olarak yapılmış olup, aynı yayınevinde 1959, 1966, 1970 yıllarında baskıları tekrarlanmıştır. Bir diğer baskısı ise aynı isimle Tercüman Yayınları tarafından 1001 Temel Eser serisinden olmak üzere yapılmıştır.

Latin harfleriyle yapılan bu neşirlerde sadeleştirilme adı altında müellifin düşüncelerine dolayısı ile eserin metnine müdahalede bulunulmuş, ifadeler ya değiştirilmiş ya da tamamen çıkarılarak bazı değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca bu neşirler metinlerin okunuşlarında ve bazı ıstılahların sadeleştirilmesinde hatalar içermekte, hadislerin sıhhati ve kaynakları konusunda ek bir çalışma ve değerlendirme içermemektedir.[128]

Son olarak akademik çalışmalarının önemli bir kısmı çağdaşlaşma dönemi hadis tartışmaları ve dînî ıslahat düşüncesiyle ilgili olan Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu, eserden seçtiği kırk bir hadisi, *"Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut"* adıyla neşretmiştir. Dârulhadis Yayınevi'nin neşrettiği çalışmaya yazılan "takdim" kısmında Mehmed Ârif Bey ve eseriyle ilgili kayda değer tahliller yapılmış, müellifin son dönem Osmanlı toplumu ve ilmiye sınıfına yönelttiği eleştirileri ve hadislerden hareketle ortaya koyduğu çözüm yolları yansıtılmaya çalışılmıştır.[129] Bu neşirde metinde geçen âyetlerin yerleri tespit edilerek, metinlerde geçen hadislerin sıhhatleri incelenmiş *Kütüb-i Tis'a'* çerçevesinde tahric edilmiştir. Bu anlamda ilk basım dikkate alınarak eserin orjinali bozulmamaya dikkat edilmiştir.

---

[125] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 501.
[126] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 23
[127] Eşref Edip, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s. 502.
[128] Hatiboğlu, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, s. 24.
[129] Erdinç Ahatlı, "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21, 2013, s. 226.

2.1.3. Eserin Kaynakları ve Kaynaklık Değeri

Mehmed Ârif Bey kendi ifadesine göre eserine aldığı hadislerin biri hariç hepsini[130] daha önce de ifade edildiği gibi Süyutî'nin *el-Câmiʿu's-sağir*'inden, 580. sırada zikrettiği hadisi ise *Mecmua-ı Münâvî*'den[131] alıntılamıştır. Süyûtî yetmiş bir hadis kitabını *Cemʿu'l-Cevâmîʿ* adıyla bir araya toplamaya başlamış ancak ömrü yetmediği için eseri tamamlayamamıştır. Bu eserin muhtasarı sayılabilecek, *el-Câmiʿu's-sağir*'de de her birinin sahih, hasen ya da zayıf olduğuna işaret edilen, alfabetik olarak sıralanan on bini aşkın hadis bulunmaktadır.[132]

Eserin alfabetik oluşuna ilaveten kaynaklarının rumuzlarla kısaca zikredilmesi, hadis metinlerinin kısa oluşu ve diğer bazı özelliklerinden dolayı kullanımı kolay ve kullanışlıdır. Bu yüzden eser Osmanlı âlimleri arasında büyük öneme sahip olmuş, müellifler yaptıkları hadis derlemelerinde onu belli başlı kaynaklar arasına almışlardır. Nitekim az önce de zikrettiğimiz gibi Mehmed Ârif Bey de *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserinin bir tanesi hariç bütün hadislerini *el-Câmiʿu's-sağir*'den seçmiştir. Yine Osmanlı âlimlerinin esere verdiği önemi görmemiz açısından değerlendirecek olursak, Mehmed Zihni Efendi de *el-Hakaʾik mimmâ fi'l-Câmiʿi's-sağir ve'l-Meşârık min hadîsi hayri'l-halâʾik* adlı eserinde *el-Câmiʿu's-sağir*'de râvi olarak zikredilen sahâbîlerin hal tercümelerini derlemiş ancak "ض" harfinden sonrası neşredilmemiştir.[133]

Müellif kendi ifadesiyle eserinde Süyutî'nin tertibini gözetmiş, onun doğruluk tespitlerine bağlı kalmış, onun sahih ve hasen hükmünü verdiği hadislerden maksadına uygun olanları almış, zayıf dediği hiçbir hadisi eserine almamıştır. Ancak üzerinde çalışma yapıldığında görülecektir ki, müellifin eserinde açıkladığı hadislerden bir kısmı senet bakımından zayıftır.[134]

Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Mehmed Ârif Bey bir tecdid ve tenvir hareketi başlatmak istemiş ve "hadis ilminin" kritiğiyle yani hadislerin sıhhat ve

---

[130] Mustafa Celil Altuntaş, "Süyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)- XVII.Yüzyıl* ,İstanbul Kasım 2017, s. 362.

[131] Hadis âlimi, fakih ve sûfî Muhammed Abdürraûf Münâvî'nin *el-Câmiʿu's-sağir* üzerine yapmış olduğu çalışma.

[132] Mücteba Uğur, "el-Câmiʿu's-Sağir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, s. 113.

[133] Özkan, "Süyûtî", s. 188.

[134] Yılmaz, "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü: Mehmed Ârif Bey Örneği", s. 30.

sübûtiyeti ile değil mâna ve mefhumları ile ilgilenmiştir. Zira o klasik bir okuma yapmak istememiş, Süyutî'nin doğruluk ve güvenilirlik ilkesi üzerine inşa ettiği eserinde uyanışa sebep olarak gördüğü hadislerin şerhlerine daha çok önem vermiştir. Kendisinin hadis kaynakları içinde muteber sayılan *Kütüb-i Sitte* yerine çoğunlukla ahlâk hadislerini ihtiva eden *Câmi'u's-Sağir*'i tercih etmesi de bu durumu açıklar niteliktedir; çünkü kendisi güvenilirlik ya da isnad yerine anlam ve amacına uygunluğu öncelemiştir.

Müellif eserindeki rivâyetlerin kaynakları ve sıhhat durumları ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Yazmış olduğu önsözde eserindeki hadislerin kaynaklarını ve sıhhatlerini incelemek isteyenleri Süyutî'ye yönlendirmiş, güvenilirlikle alakalı tespitleri orada kolaylıkla bulabileceklerini belirtmiştir.

Mehmed Ârif Bey'in *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nde rivâyet ettiği hadislerin hangi kaynaklarda geçtiği ve sıhhat durumları oldukça önemlidir. Zira eserdeki hadislerin kaynaklarının ve sıhhat durumlarının bilinmesi ile *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nde bulunan hadislerin bilgi değeri tespit edilmiş olunacaktır. Çalışmamızda eserde geçen hadislerin kaynakları ve sıhhat durumlarını tespit etmek için eserin temel kaynağı olan Süyutî'nin *el-Câmi'u's-sağir*'inde Süyûti tarafından yapılan tahric çalışmalarından yararlanarak tespitlerde bulunulmuştur. Bilindiği gibi Süyûti eserine aldığı her hadisin sonunda her hadisin kaynağını rumuzlarla belirtmiş ve sıhhat değerlendirmesini yapmıştır.[135]

Aşağıda *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nde bulunan hadislerin tespit edilebildiği kadarıyla kaynakları ve sıhhat durumları yer almaktadır. Burada üç ayrı tablo ile konu ele alınarak eserde yer alan hadisler hakkında toplu bilgi verilecektir.

Tablo 1: Rivayetlerin Müellif/Eser Bağlamında Dağılımı

No	Eser Rumuzu	Müellif/Yazar	Hadis Kaynağı	Hadis Sayısı
1	**حم**	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	*el-Müsned*	**315**
2	**طب**	et-Taberânî (ö. 360/971)	*el-Mu'cemu'l-Kebîr*	**162**
3	**ك**	el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)	*el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*	**138**
4	**ت**	et-Tirmizî (ö. 279/892)	*el-Câmi*	**100**

[135] Uğur, "el-Câmiʿu's-Sağir", s. 113.

5	**د**	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	*es-Sünen*	**83**
6	**ه**	İbn Mâce (ö. 273/886)	*es-Sünen*	**82**
7	**م**	Müslim (ö. 261/875)	*es-Sahîh*	**76**
8	**ن**	en-Nesâî (ö. 303/915)	*es-Sünen*	**69**
9	**ق**	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	*es-Sünenü'l-kübrâ*	**66**
10	**طس**	et-Taberânî (ö. 360/971)	*el-Mu'cemu'l-Evsat*	**42**
11	**حب**	İbn Hibbân (ö. 354/965)	*es-Sahîh*	**38**
12	**هب**	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	*Şuabu'l-İmân*	**32**
13	**خ**	el-Buhârî (ö. 256/870)	*el-Câmiu's-Sahîh*	**23**
14	**ع**	Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919)	*el-Müsned*	**14**
15	**مالك**	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	*el-Muvatta*	**8**
16	**ش**	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	*el-Musannef*	**6**
17	**عب**	Abdurrezzâk b. Hemmam (ö. 211/827)	*el-Musannef*	**7**
18	**طص**	et-Taberânî (ö. 360/971)	*el-Mu'cemu's-Sağîr*	**4**
19	**الدارمي**	ed-Dârimî (ö. 255/868)	*es-Sünen*	**1**

Tablo 1'de *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin kaynaklarından Kütüb-i Tis'a'ya ilaveten eserde en fazla kullanılan kaynaklarda geçen hadis sayıları ifade edilmiştir. Tespit ettiğimiz kadarıyla eserde geçen bazı hadisler birden fazla kaynakta yer alırken, bazı hadisler ise sadece bir kaynakta yer almıştır. Bu tabloya göre eserde geçen hadisler en fazla Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'* inde yer almakla birlikte; Tablo 2'de görüleceği üzere Kütüb-i Tis'a'da bulunan hadislerin oranı %32 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2: Rivayetlerin Kaynaklara Göre Dağılımı

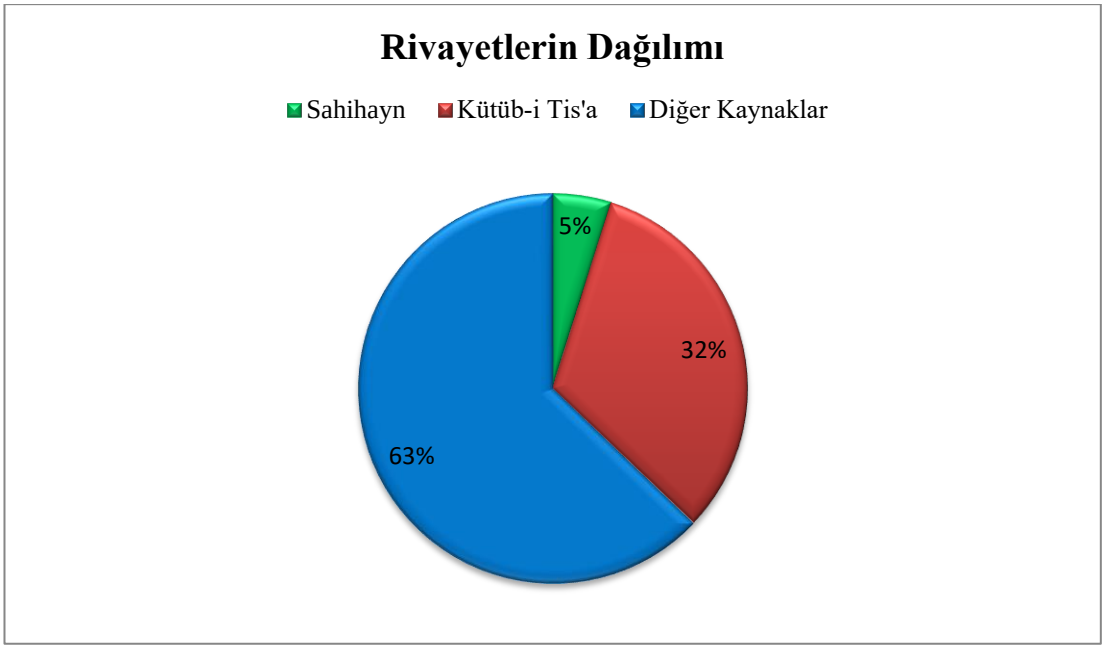

İlk iki tablodaki verilere göre Mehmed Ârif Bey'in eserinde bulunan hadislerin büyük bir kısmının bilinen ve muteber olarak kabul edilen hadîs kaynaklarında yer aldığını söylemek mümkündür. Eserde geçen hadislerin sıhhat değerlendirmelerine bakıldığı zaman Süyûti tarafından "Sahih", "Hasen", "Zayıf", "Zayıf Cidden" ve "Mevzu" olmak üzere beş farklı derecelendirme yapıldığı görülmektedir.

Tablo 3: Rivayetlerin Sıhhat Değerlendirmesi

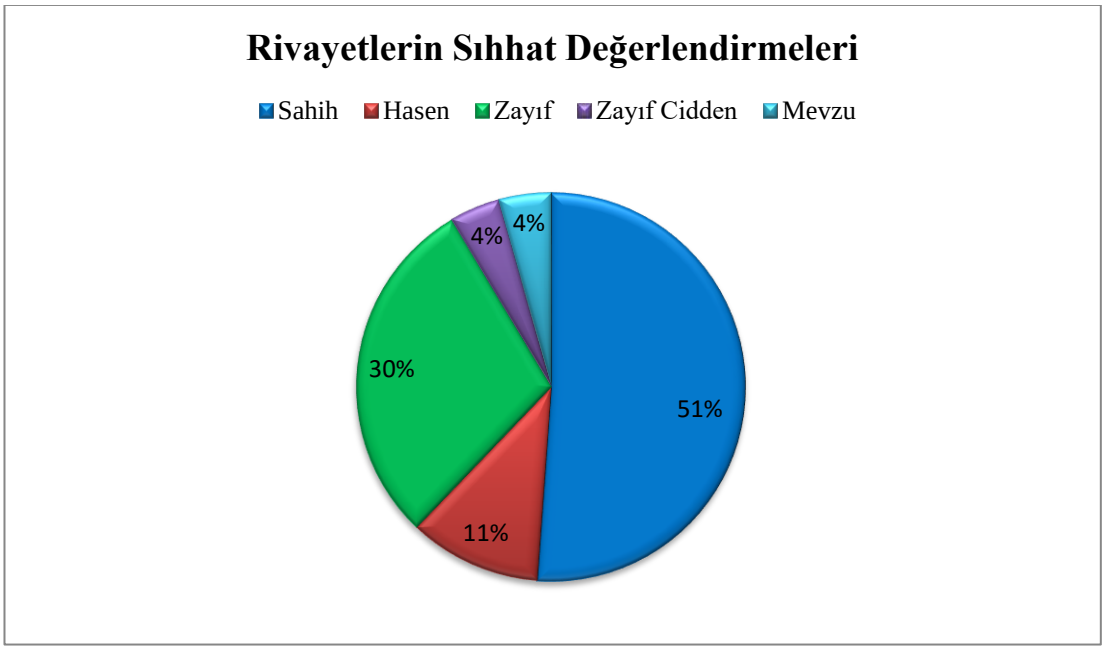

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi'nde kullanılan hadislerin tahrici yapıldığında; 512 hadisin "Sahih", 110 hadisin "Hasen", 294 hadisin "Zayıf", 42 hadisin "Zayıf Cidden", 43 hadisin ise "Mevzu" olarak değerlendirildiği görülmektedir. Elde edilen sonuçların oranları Tablo 3'de gösterilmiştir. Bu verilere göre Mehmed Ârif Bey'in eserinde bulunan hadislerin büyük bir kısmının sıhhat açısından makbul olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Toplumsal Hadis Şerhçiliği Bağlamında Eserin Metodu

Mehmed Ârif Bey Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerini şerh etmek için yıllar yılı edindiği birikimlerini vefatından önce kaleme almış ve kendine has bir metotla çalışmasını yapmıştır. Eseri incelediğimizde klasik şerhcilikten ayrılarak o dönem eserlerinin genel özelliklerini taşıdığını, bu anlamda yalın, akıcı ve kesin bir üslubla, hadis-i şerifleri teknik olarak ele almayıp sadece halkın anlayacağı kadar ve şekilde şerh yapıldığını görmekteyiz.

Mehmed Ârif Bey'in *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserinin toplumuyla ilgili ihtiva ettiği bilgiler bu eseri tarih, sosyoloji vb. alanlar için de incelenmeye değer kılmakla birlikte, hadisleri kullanması, hadisleri şerh ederken kullandığı metot ve eserin içeriği onu hadis ilmi açısından da önemli bir hale getirmiştir. Eser, özellikle son dönem Osmanlı dünyasında hadislerin kullanım amaçlarının anlaşılması açısından en güzel örneklerden biridir.[136]

Mehmed Ârif Bey şerhinin başına yazmış olduğu mukaddimede eserini yazma nedeni, serüveni, eserinin kaynakları ve metodu üzerinde kısa bilgilendirmelerde bulunmuştur.[137] Burada dikkat çeken bir husus ise müellifin eserin genelinde olduğu gibi mukaddimede de ilmî izahlarda bulunmayıp toplumuyla ilgili tespit ve değerlendirmelerde bulunmasıdır.

Eserde klasik hadis şerhlerinde olduğu gibi hadisler konularına göre bablara ayırılmamış, işlenecek hadisler Arapça olarak sırasıyla verildikten sonra meâlleri verilmiş, sonrasında ise müellif kendi tecrübe ve birikimlerini yaşadığı çağın özellikleri ile harmanlayarak açıklamıştır.

---

[136] Büşra Çetin, "İctimâi Bir Hadis Şerhi Örneği Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis-i Şerif ve Şerhi Adlı Eseri", *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*, 2019, s. 34-35.
[137] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 10.

Çalışmamızın bu bölümünde *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin metodu üzerine tespit edebildiğimiz noktaları örnekleriyle vurgulamayı ve gerekli yerlerde değerlendirme yapmayı uygun gördük. Böylece eseri daha yakından mütalaa etme imkânımız olacaktır.

2.2.1. Hadis Tekniğine Dair Bilgilere Yer Verilmemesi

Hadis eserleri incelendiğinde temel olarak râvilerine ve konularına göre olmak üzere iki türlü tasnif sisteminden söz edebiliriz. Râvîlerine göre tasnif edilen eserler "ale'r-ricâl", konularına göre tasnif edilen eserler ise "ale'l-ebvâb" olarak isimlendirilmektedir.[138] Tasnif sisteminin hicrî III. asrın sonlarına kadar olgunlaştığını ve bu asırda altın çağını yaşayıp en önemli eserlerini verdiğini söylememiz yanlış olmayacaktır.

Bu iki sınıflandırmaya ek olarak hadis tasnifinin geç dönemlerinde hadis edebiyatı mahsullerinden daha kolay yararlanma ihtiyacı ile müelliflerin yeni arayışlara yöneldiğini ve böylece alfabetik düzende hadislerin sıralanmasını ifade eden "ale'l-ahruf" tasnif metodunun kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu tasnif metoduyla yazılan eserlerde hadisler hadisin ilk kelimesini oluşturan harflere göre sıralanmaktadır.[139]

Mehmed Ârif Bey'in kendisinden derleme yaptığı Süyûtî'nin *el-Câmiu's-Sağîr* adlı eseri daha önce de belirttiğimiz gibi ale'l-ahruf sistemine göre yazılmış en bilindik eserlerden biridir. Mehmed Ârif Bey eserini yazarken eserindeki binbir hadisin sıralamasını kaynağına bağlı kalarak alfabetik sırayla vermiştir. Zira bu durum bir geleneğin devamı olarak değerlendirilebileceği gibi, Arapça'ya vakıf olan okuyucular için kolaylık sağlama amacının olduğu da söylenebilir.

Eserine kısa bir mukaddime yazdıktan sonra hadis rivâyetine "niyet" hadisiyle başlayan Mehmed Ârif Bey, niyetsiz her işin ve hatta her sözün boş olduğunu söyleyerek bu hadis-i şerifin insanların ibadet ve muamelatlarında kaidelerin anası sayılan meselelerin en mühimi olduğunu vurgular. Ayrıca selefin büyüklerinin hadis mecmualarına genelde bu hadis ile başladığını, kendisinin de onların yoluna uyarak

---

[138] İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 61-63.

[139] İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 115-118; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 20; Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 41.

eserini tertibe bu hadisle başladığını söyler. Müellifin bu anlamda bir geleneği sürdürdüğünü, selefine karşı hürmetkâr bir tavır takındığını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Hadis sened ve metin olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır ve her sened ve metin ayrı bir hadisi oluşturmaktadır.[140] İlk dönem hadis âlimleri, hadisleri güvenilir bir yolla nakletme amacıyla hadisleri aldıkları kişilerden itibaren hadisin ilk kaynağı Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşıncaya kadar kesintisiz bir nakil zinciriyle yani senedleriyle rivâyet etmeye önem vermişler ve zincirde yer alan râvilerin güvenilirliğini araştırmışlardır.[141] Ayrıca hadisi ilk kaynağından en doğru şekilde alabilmek için "*rıhle*" denilen uzun ve yorucu ilmî yolculuklara katlanmışlardır.[142]

Mehmed Ârif Bey, Süyutî'nin metodunu takip ederek[143] eserindeki hadis rivâyetlerini aktarırken senedlerini hazfetmiş sadece metni vermekle yetinmiştir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi eser alfabetik olup hadisler genellikle kelimenin ilk iki harfine göre sıralandığı için bu metodun gereği olarak senedler alınmamış metinlerin zikredilmesi yeterli görülmüştür.

Bilindiği üzere sened zikretmek eseri okumayı zorlaştıracağı ve eseri daha ilmî düzeye çıkaracağı için Mehmed Ârif Bey senedleri zikretmemiş olabilir. Zira kendisinin amacı halk için, halkın anlayacağı düzeyde bir eser kaleme almaktır. Bu yüzden müellif hadisler hakkında usül bilgilerine müracaat etmemiş, onların sıhhati ve sübûtu üzerinde durmamış, ancak eserine sadece sahih ve hasen rivâyetleri aldığını belirtmiştir. Hadisler hakkında gerekli bilgilendirme için *el-Câmiʿu's-sağir*'e müracaat edilmesini tavsiye etmiştir.

Müellif şerh sırasında geçen âyetlerin mushafta hangi surede kaçıncı âyet olduğuna dair bilgilere de yer vermemiştir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi müellifin amacı halk için onlar seviyesinde bir eser yazmaktır ki Mehmed Ârif Bey'in özgünlüğü buradadır.

Osmanlı Devleti'nde ilim dili Arapça'dır ve bu yüzden âlimler eserlerini Arapça olarak telif eder ve telif edilen eserleri de Türkçe'ye tercüme etme ihtiyacı

---

[140] Yücel, *Hadis Usulü*, s. 33.
[141] Halil İbrahim Kutlay, "Hadisin Senediyle Nakledilmesi İlmi Sorumluluğu Ortadan Kaldırır mı?", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 9/1, 2011, s. 25.
[142] Kutlay, "Hadisin Senediyle Nakledilmesi İlmi Sorumluluğu Ortadan Kaldırır mı?", s. 27.
[143] Özkan, "Süyûtî", s. 188.

hissetmezlerdi. Arapça olarak öğrendikleri dinî hükümleri, kendi milletlerine ana dilleriyle öğretirler böylece hem dinî metinler orjinalliğini korumuş hem de her millet kendi kültürünü korumuş olurdu.[144]

Ancak XIX. yüzyılda Avrupa'daki reform ve uluslaşma hareketlerinin Osmanlı Devleti'nde de hissedilmesinden sonra dinî metinlerin Türkçe'ye çevrilme tartışmaları ortaya çıkmış, temel dinî metinlerin yerel dillere tercümesi ciddi bir ihtiyaç olarak görülmeye başlanmıştır.[145] Dönemin gazete ve dergileri incelendiğinde en fazla tartışılan konulardan biri Kur'ân'ın tercümesi ve Türkçe ibadet meseleleri olmuştur ki âlimler bunlara çok ciddi anlamda karşı çıkmışlardır. Çünkü bu çalışmaların asıl amacının "..halk tarafından kolaylıkla anlaşılmasını" sağlamaktan ziyade, dinî sahayı ulusal bir yapıya kavuşturmak olduğunun farkındadırlar.[146]

Mektepler ve gazeteler yoluyla verilen dinî temalardan uzak eğitim sayesinde seküler kültür toplumda hızla yayılmış, bu seküler kesim siyaset ve bürokraside hâkim olmaya başlayınca bazı Müslüman aydınlar farklı girişimlerde bulunarak bu kültürel çöküşü engellemeye çalışmışlardır ki böylece Ahmet Cevdet Paşa'nın (1823-1895) çabaları sonucunda ilk matbu Mushaf 1875 yılında basılmıştır.[147]

Sonraki dönemlerde öncesinde öğrenimi Arapça olarak yapılan hadisler de içtimaî bozulmaların önüne geçebilmek ve sünneti canlı tutmak için tercüme faaliyetlerine dahil edilmiş, bu anlamda pek çok çalışma yapılmıştır.[148] Zira içtimaî bozulmalar ve mekteblerdeki Avrupaî eğitim, halkı yönlendirme gücüne sahip olan sünnet kültüründen yoksun bırakmıştır. Ayrıca yapılan harf inkılabı her alanda tercüme faaliyetlerinin yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde hadis alanında yapılan tercümelerin başında bilindiği gibi *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Terceme ve Şerhi* gelmektedir. Bu tercüme ve şerh Ahmed Naim Efendi tarafından başlanmış ve Kamil

---

[144] Hüseyin Hansu, "Babanzâde Ahmet Naim (1872-1934) ve Sırât-ı Müstakîm Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri", *İslâm'ı Uyandırmak: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Düşünce ve Dergiler*, 1, Nisan 2018, s. 112.

[145] Hansu, "Babanzâde Ahmet Naim", s. 113.

[146] Orhan Atalay, "Kur'ân'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı", *Kuran Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003)*, 1, Ankara 2007, s. 38.

[147] Hansu, "Babanzâde Ahmet Naim", s. 115.

[148] Konu ile alakalı geniş bilgi için; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 254-270.

Miras tarafından tamamlanmıştır ki bu çalışma halen bu alandaki en değerli eser olarak görülmektedir.[149]

Mehmed Ârif Bey de toplumdaki bu ihtiyacın farkında olan bir aydın olarak hadislerin ıslah ve tecdid edici gücünü kullanmak için bir eser telif etmiştir ki eserinin çoğu yerinde hadis metnine bağlı kalarak kelimesi kelimesine tercüme yapmayı tercih etmemiş, okuyucu tarafından daha iyi anlaşılacağını umarak manevî tercüme yapmıştır. Bu anlamda klasik dönem hadis şârihlerinden ayrılan müellifin amacı, mânanın ve hadisteki maksadın güzel bir şekilde ifade edilmesi ve hadislerin halk tarafından anlaşılması ve tatbik edilmesidir denilebilir.

Müellifin tercüme yaparken hem metnin aslından uzaklaşmaması hem de akıcı bir üslupla amacına uygun bir şekilde tercüme yapması hem Arapça'ya hem de ana dili olan Türkçe'ye olan vukufiyetini göstermektedir. Mehmed Ârif Bey'in tercümelerinde anlaşılmak için çok titiz davrandığı, gerekli yerlerde halk dilini kullanarak açıklamalar yaptığı görülmektedir. Böylece dinî hayatını çoğu kere okuduğu tercümelere göre yönlendiren halkın yanlış anlamasına mahal vermemiş, din ve Hz. Peygamber (s.a.v) hakkında insanlarda yanlış kanaatler oluşmasına engel olmuştur.

Bilindiği gibi hiçbir edebî metin başka bir dile aynı letafet, fesahat ve belâğatla tercüme edilemez.[150] Her dilin kendine özgü belâğî özellikleri olduğu bir gerçektir ki Arapça bu anlamda en kusursuz dillerden biridir. Hadislerin tercümelerinin de böyle olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır ancak Mehmed Ârif Bey tercüme yaparken Türkçeyi en iyi şekilde kullanmış söylenmek istenileni en veciz şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Zira O, hadislerdeki mecaz, teşbih, istiâre, kinaye vb. edebî sanatları doğru tespit etmiş ve onları Türkçeye tercüme yaparken en iyi şekilde kullanmaya çalışmıştır.

Müellif 674. sırada zikrettiği hadis-i şerifin tercümesini verirken lafzî tercüme yapmamış, Hz. Musa ve Hz. Harun arasındaki yaşananları olay örgüsü ile anlatım yaparak hadisi mâna olarak tercüme etmiştir.

> Görmek, işitmek gibi değildir. Cenâbı Hak, Hazreti Musa'ya Benî İsraîl'in, tapmak üzere ihdâs ettikleri, buzağıyı haber vermişti. Lâkin, o vakit kelimâtı aşereyi mütezammin olan elvâhı yere atmadı. Vâkta ki,

[149] Nebi Bozkurt, "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, İstanbul 1997 , s. 214.
[150] Bozkurt, "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar", s. 221.

> Tûrdan kavmi içine avdet etti, onları yaptıkları işi, gözüyle gördü. İstilâ eden, gadab ve hiddet sebebiyle, elinden elvâhı attı, elvâh da kırıldı.
>
> Hatta, bu sırada biraderi Hazreti Harun'un sakalından tutup sarstı, pek çok şiddet eseri irâe eyledi. Bu maddenin tafsilini isteyenler, "Felemmâ recaa Musa ilâ kavmihi gadbâne esifâ" âyet-i kerîmesinin tefsirine müracaat etsinler.
>
> Maksadı seniyye, görmek, işitmek gibi değildir. Çok şeyler, vardır ki, işitmekle insana kolay gelir de, kendi gözüyle gördüğü gibi, işittiği halin tesîrinden ziyade, başka tesirlerin mahkûmu olur. Elhâsıl, mücerred işitmeğe dayanılarak yürümemeli, reyini, mesmûâta istinâd eylememeli, işi haddi yakînine vardırmamalı. Zira "Leyse l-haberü ke l-muâyeneti.[151]

Yine 208. sırada zikrettiği hadis-i şerif incelendiğinde müellifin şerh yaparken halk dilini kullandığını görmekteyiz. Hadis yine manevî tercüme kullanılarak adeta iki kişi karşılıklı konuşuyormuş gibi diyaloglarla şerh edilmiştir: Allah Teâlâ'nın, kıyâmette kuluna *"İbni Âdem ben hasta oldum sen niçin, gelip beni ziyaret ederek, halimi sormadın?"* dediğini, buna cevaben kulunun şaşırarak, kendisinin Rabbül-âlemin olduğunu ve kendisini ziyaret etmenin nasıl mümkün olduğunu sorduğunu, yine cevaben Allah Teâlâ'nın *"Bilmedin mi, kullarımdan filan zat, hasta idi, eğer sen onun ziyaretine gelmiş olaydın, beni orada bulurdun! İbni Âdem, ben senden yemek istedim, niçin bana bir şey yedirmedin?"* diye cevap verdiğini yine aynı cevap verildiğinde, Allah Teâlâ'nın *"Filan kulum senden yemek istediydi, eğer yedirmiş olaydın, şimdi onun ecrini, indimizde bulurdun. İbni Âdem, su istedim, niçin bana su vermedin?"* diye konuşmanın devam ettiğini görmekteyiz."[152]

Diyalogta dikkat çeken "...istediydi, ...olaydın, ...hasta idi" gibi kullanımlar edebî bir metinde kullanılması mümkün olmayan, hadis metninin aslında da bulunmayan kullanımlardır. Ancak müellif akademik ve sanatsal bir tercüme kaygısı gütmemiş, halk dilini kullanarak daha kalıcı ve akıcı bir anlatım hedeflemiştir.

Hadislerin tercümelerinde geçen bazı kelime kullanımları ve ifade şekilleri müellifin halk diline çokça yer verdiğini göstermektedir ki bunlara "Hay hay, baş üzerine"[153] gibi kullanımlar, yine insanlara lakap takmakla alakalı bir hadis-i şerifi şerh ederken kullandığı "Efe Lütfi, Arslan Ali, Pehlivan Dayı" gibi olumlu; "kabakulak, mankafa, bodur, güdük"[154] gibi argoya varan kullanımlar bu bölümde örnek verilebilir. Bu anlamda pek çok kullanım olduğunu belirterek esere müracaat edilmesini tavsiye edebiliriz.[155]

---

[151] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 283.
[152] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 94.
[153] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 283
[154] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 337.
[155] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için; 305, 777, 858 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.

2.2.2. İlmî (Akademik) Dil Yerine Halk (Vaaz) Dilinin Tercihi

Sözlük olarak "izlenen yol, benimsenen tarz" anlamına gelen üslûp, kişinin duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli ve dili kullanma biçimidir. Bu anlamda üslûp biliminin (stilistik) inceleme alanı, yazarın dili kullanırken başvurduğu dil bilgisi kullanımları ve kelimeleri konuya uygun biçimde seçme ve kullanma şekli, cümleleri oluşturma biçimi, çalışmasında kullandığı belâgat türlerinde gösterdiği özgünlükleri ve bireysel kullanımlarıdır. Bu anlamda bu araştırma hem teknik hem de estetik kullanımların tümünü kapsar.[156]

Farklı yönlerden yapılmış üslûp tasnifleri içinde ilmî, edebî, ilmi-edebî ve hatâbi olmak üzere dört tür anlatım tarzından bahsedilebilir. İlmi (akademik) üslup bilimsel eserlerin anlatımında kullanılmakta olup, ilmî ifade titizliği ve açıklığı ile ön plana çıkar. Bu anlamda müphem, az kullanılan (garip) kelimeler, mecazlar ve kinayeler ile yapılmış bir anlatım olmamalı bilakis duygusallıktan uzak, fikir ve olaylar açık ve yalın bir dille mantık ölçülerine göre verilmelidir.[157]

Edebî anlatım ise temel gayesi estetik olan manzum ve mensur eserlerde kullanılır. Edebî sanatlar, sübjektif, duygusal ve abartılı anlatımlar, somutu soyut, soyutu somut biçiminde ortaya koyma yöntemleri çokça kullanılmaktadır. Bu anlamda ilmî anlatımın soğukluğu kadar, edebî anlatım hoş ve akıcıdır.[158]

İki üslubun birlikte kullanıldığı anlatım biçimine de ilmi-edebî üslup denmektedir ki böylece bilimsel konular edebî bir anlatım şekliyle yazıya dökülür. Bu anlatım bilimselliğin soğuk anlatımını kırmak amacıyla coğrafya, tarih, psikoloji ve sosyoloji gibi bilimlerde uygulanan bir anlatım yöntemidir ki bu alanlara ilgi duyan kişilerin şevkini artırmak en önemli amaçtır.[159]

Hatâbi (vaaz) üslup ise hutbe ve konuşmalarda kullanılan, muhatapların düzeyine, durum ve şartlarına göre basitliğinin, yumuşak ve sertliğinin ayarlandığı, gerektiği yerlerde pekiştirme, eş anlamlı kelimeler ve tekrarlarla ifadenin güçlendirildiği anlatım biçimidir ki uygun vecize, hikmetli söz ve mesellerle ara cümlelere yer verilmesi, bıktırıcı uzun cümlelerden uzak durulması bu anlatımın en

---

[156] İsmail Durmuş, "Üslûp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 42, İstanbul 2012, s. 383.
[157] Durmuş, "Üslûp", s. 383.
[158] Durmuş, "Üslûp", s. 384.
[159] Durmuş, "Üslûp", s. 384.

önemli özelliklerindendir.[160] Bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in eserini hatâbi ve edebî bir dille yazdığını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Mehmed Ârif Bey eserini fasih bir dil ile, anlaşılması kolay bir cümle mantığıyla, kendisinden emin ve kesin ifadeler taşıyan bir üslubla adeta okuyucusuyla sohbet eder gibi yazmıştır. Zira o okuyucusuyla sen diliyle konuşmuş, bazı yerlerde "*Ey Azizim!*"[161], "*Ey âli himmet muhâtab!*"[162], "*Ey Efendim! Canım*"[163] *"Dikkat buyuruluyor mu?"*[164] "*Aman Azizim... Bundan haberdar mıyız*"[165] *"Yahu!... A kuzum!"*[166] *"Ah mübarek!"*[167] *"Yahu!"*[168] *"Allah'ın kulları!"*[169] gibi hitâbî kelimeleri kullanmayı tercih etmiştir. Bu da okuyucunun yazarla bağ kurarak teyakkuzda olmasına, yazılanları düşünmesine, kendi muhasebesini yaparak değerlendirme yapmasına olanak sağlamıştır.

Yine peygamberimizin (s.a.v) bir beşer olduğunu vurgulayan hadis-i şerifi şerh ettikten sonra okuyucuya hitaben: *"Ey âli himmet muhatab, sen dahi hakikat-ı muhammediye ve insaniyyeden nasibedar olmak istersen, kulluğunu unutma, ubudiyyet edebine yakışır surette ye ve yalnız olsan dahi, edebini terk ederek, müteazzimâne oturma, her halinle edep hükmüne riayette ol ki, kemal derecesine vasıl olasın."*[170] tavsiyelerini vermiştir.[171]

Ayrıca şerh yaparken okuyucuya adeta bir büyüğün küçüğüne öğüt vermesi gibi öğütler vermekten kaçınmayan Mehmed Ârif Bey, *"Biriniz, şu alemde bir sebeple ve bir vechile rızıklanırsanız terk etmeyiniz, tâ kendi kendisine, tegayyür etmeyince!"* şeklinde mâna verdiği 81. hadisi şerh ederken bir memurun meşru ve hakiki bir sebebi olmadıkça istifa etmekten kaçınmasını, bu durumun geçim kaynağı olarak sayılabilecek bütün meslekler için geçerli olduğunu vurgular. Zira elindeki işin kendisine göre olmadığını düşünmek ve başka işle meşgul olarak daha fazla kazanırım diye düşünenlere: *"...boş hayale kapılma, zira kâinatın müdebbiri*

[160] Durmuş, "Üslûp", s. 384.
[161] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 32.
[162] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 14.
[163] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 235.
[164] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 216.
[165] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 249.
[166] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 373.
[167] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 423.
[168] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 373.
[169] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 375.
[170] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 15.
[171] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için;14, 44, 378 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.

umurunun atâyâsına karşı, küfran-ı nimet veyahut ubûdiyyetin hasebiyle, Allah'a karşı heti-hürmet etmiş olursun. Bulunduğun sanatı ilerletmeğe ve elindeki işinde muvaffak olmağa çalış, lüzümsuz yere meslek ve sanatı değiştirmeğe teşebbüs etme. Hiç şüphesiz sırası geldiğinde, işinde gösterdiğin, gayretin boşa gitmeyeceğini düşünerek sana layık olduğun, inkişafın vukua geleceğini, yakinen bilmelisin." ifadelerini kullanarak cesaret vermiş, tavsiyelerde bulunmuştur.[172]

Mehmed Ârif Bey yaşadığı dönemde yönetici kesime ciddi eleştiriler yöneltmiş, yönetimde tespit ettiği aksaklıkları ilgili işlerin liyakat sahibi ve dürüst kimselere teslim edilmemesine irca etmiştir. Müellif bu konuyla ilgili düşüncelerini, *"Biz ümmetin umûru üzerine, âmil ve hâkim ve kâzî olmak isteğinde bulunanları kullanmayız."* şeklinde mâna verdiği 256. hadis-i şerifi okuyucusuna tavsiyeler vermek suretiyle şerh etmiştir. Zira ona göre memuriyet bir emanettir ve kötü niyetli kişilerin bu görevden uzak durmaları gerektiği gibi ehil kişilerin bunu reddetmesi de kabahattir. Ayrıca sadece rızıklanmak ve servet biriktirmek için de halkın üzerine hâkim olmak isteyenlere açıkça: *"...Müslümanların beytü'l-mâlı, ticaret bankası değildir. Başka yoldan kısmetini ara!"* ifadelerini kullanarak kızgınlığını dile getirmiştir.[173]

Mehmed Ârif Bey hadis şerhlerini duâlarla bitirmiş, hadiste bahsi geçen konudan Allah'a sığınmış veya Allah'tan yardım istemiştir. Böylece müellif bir müslümanın musibetler karşısında ancak duâya, dolayısıyla Rabbine sığınması gerektiğini göstermiş, duânın önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca müellif bazı yerlerde Türkçe duâlar yaparken[174] bazı yerlede ise Arapça duâ etmeyi[175] tercih etmiştir.

Mehmed Ârif Bey duâlarında genel olarak Allah Teâlâ'dan ümmetin tamamı için basiret ve feraset ihsan etmesini, durumlarını düzeltmesini, merhametiyle ibzal buyurmasını,[176] acz ve tembellikten korumasını,[177] İslâm dünyasını tefrikadan korumasını[178] niyaz etmiştir.

---

[172] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 44.
[173] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 111.
[174] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 166, 183.
[175] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 166, 302.
[176] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 183.
[177] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 190.
[178] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 92-93.

Zira örnek verecek olursak *"Atları müsabaka ettirmek, helâldir."* şeklinde mâna verdiği 459. hadisi şerh ederken hadis şârihlerinin at yarışlarının caiz olduğunu söylediklerini ve bazı yabancı ülkelerde at cinslerini ıslah için çok ciddi yarışmalar yapıldığını ve kazanana çok ciddi ödüller verildiğini böylece atların ıslah edildiğini ifade eder. Müslümanlar da cihad etmek durumunda oldukları için atları muhafaza etmek zorundadırlar ve atların ıslahına en fazla İslâm ülkelerinde ihtiyaç vardır. Ancak müellif nice önemli işlerden gaflet ettiğimiz gibi bu konuda da gaflet içinde olduğumuzu vurgulayarak *"...bu mühim maksaddan dahi, pek geri kalmışız! Ya Rabbi, bizim basîretimizi aç ve bize merhametini ibzâl buyur, âmin."* duâsı ile şerhini sonlandırmıştır.[179]

Mehmed Ârif Bey, uzun yıllar yurtdışında yaşamasına rağmen Türkçe'ye hâkimdir ve hadisleri şerh ederken pek çok yerde atasözü ve deyimlere yer vermiştir. Müellifin atasözü ve deyimleri kullanması eserin okunuşunu kolaylaştırarak daha akıcı bir hale getirmiş, meselenin okuyucu zihninde daha net ve kalıcı olmasını sağlamıştır. Zira müellif okuyucusuyla sohbet eden bir üslubla eserini telif etmiş, bu anlamda hadisleri şerh ederken toplumun hafızasını oluşturan, meseleleri öz bir şekilde ortaya koyan atasözü, deyim ve beyitlere de çokça yer vermiştir. Böylece okuyucunun daha kolay anlaması ve zihninde belli kalıplara oturtması mümkün olmuştur.[180]

Zira Mehmed Ârif Bey herkesin layık olduğu şeyi bulacağını, Allah Teâlâ'nın herkese ihtiyacı olanı vereceğini ifade eden *"İânei ilahiyye, insanın meûnetine ve hakiki ihtiyacına, sabır dâhi, musibetin derecesine göre gelir."* hadis-i şerifi şerh ederken öncelikle rızık konusunu ele alır. Kişi rızık telaşıyla aile fertlerinin çoğalmasından korkmamalıdır. Çünkü Allah hakiki ihtiyaç sahibine yardım eder ki musibetin derecesine göre sabrın derecesi de değişir. Bu hadiste çalışma ve ihtiyaca karşılık Allah'ın yardımı, musibete karşılık sabır vaadedilerek bir dengeden bahsedilmektedir ki müellif bu dengeyi, halk arasında yaygın olan *"Yağ mumu yakana, Cenabı hak yağ mumu; bal mumu yakana da bal mumu verir.*" atasözüyle

[179] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 183.
[180] Müellifin diğer atasözü ve deyim kullanımları için; 8, 270, 334, 342, 367, 370, 535, 539, 600, 777, 830, 858 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.

gereksiz süsten uzak, okuyucunun indinde karşılığı olan veciz bir anlatımla ifade eder.[181]

Yine *"Katl edilmekliğin fenâ derecesi, mülk talebi için, açılan muharebede ölmektir."* şeklinde mâna verdiği hadis-i şerif de paralı askerlik konusunda fikirlerini ifade ederken öncelikle mal elde etmek için savaşmanın hükmüne yer verir ve bu niyetle yapılan muharebenin yasak olduğunu ifade ettikten sonra, ücretli askerlik yapanların hadis şârihleri tarafından alçaklığın son derecesinde sayıldıklarını, dinini birkaç mangıra sattıkları için onlardan daha bedbaht kimsenin olmadığını vurgular.

Zira müellife göre bu durum geçmişteki derebeylerin arazilerini genişletmek için yaptıkları savaşlara benzer. Çünkü bu savaşların hepsi mal elde etme arzusundan ve nefsani bir arzunun peşine düşerek büyüklük taslama isteğinden kaynaklanmaktadır. Kendisini Müslüman olarak nitelendirip sırf aylık almak için askere yazılanların hallerini açıklamak için ataların kullandığı: "filana cehenneme gider misin, demişler de aylık kaç diye, cevap vermiş!" ifadeleriyle açıklamıştır ki meseleyi halkın anlayacağı en vurucu haliyle bu atasözü ifade etmektedir. Ayrıca eğer bu işler dünya malı için yapılmaya başlanırsa bu cahil kimselerin daha da ileri giderek Müslüman onurunu hiçe sayıp para karşılığında Batı devletlerinin menfaatleri için Afrika ve Asya kıtalarında Müslümanlara karşı bile savaşmaktan çekinmeyeceklerini ifade etmiştir.[182]

Mehmed Ârif Bey'in eserini mütalaa ederken dikkat çeken bir diğer husus ise, onun beyitleri kullanımıdır. Zira bu kullanım kendisinin maharetli bir hatip olduğunu gösterdiği gibi, edebiyata olan vukufiyetini de gösterir. Kendisi beyitleri alıntılarken beyitin sahibini bazı yerlerde zikreder, bazı yerlerde ise zikretmez. Bu durum onun için asıl önemli olanın okuyucuya verdiği mesaj olduğunu, eserinini yazarken edebî bir kaygıdan ziyade topluma faydalı olabilmek olduğunu gösterir.

Örnek verecek olursak müellif, 270. sırada ele aldığı *"İnsanlar, niyyet-i üzerine ba's olunur."* hadis-i şerifini şerh ederken hem deyim hem de beyitten istifade etmiştir. İnsanın niyet ile yani fikir ve tasavvur ile var olduğuna değinen Ârif Bey, büyüklerin şu sözüne atıfta bulunur: "İnsanı kâmilin, içi dışına çevrilse, utanılacak bir şeyi ortaya çıkmaz." Zira buna göre kâmil bir insan olmak kişinin içi ve dışıyla bir olmasıyla mümkündür ki, bu durum zordur. İşte bu durumu Hazreti

[181] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 102.
[182] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 204.

Mevlana Mesnevî'de şöyle ifade etmiştir: "*Ey birader tu heman endîşei mâ bekâyet istihvân ve rîşei"* Zira insan, tefekkür ve endişesinden ibarettir ki gerisi de et, kemik ve tüydür. Bu anlamda insana, tasavvur ve niyetleriyle, insan denir. Gerisi bozulmaya mahkûm, bir leşten başka bir şey değildir ki bu örnek niyet ve tasavvurun ne kadar önemli olduğunu vurgular niteliktedir.[183]

Her ne kadar aldığı bu beyit halkın anlayacağı türden olmasa da Mevlana'dan alıntı yaparak anlatımı güçlendirmekte, sonrasında ise beyti açıklayarak halkın anlayacağı düzeye indirmektedir.

Benzer şekilde isim vermeden *bir şairi hoş beyan* diye tanıttığı bir şairin beyitini *"Bazı beyan ve kenan mutlaka sihirdir bazı şiirlerde hikmet vardır."* şeklinde mâna verdiği 248. hadis-i şerifi şerh ederken kullanmıştır. Zira müellif hadisin şerhinde etkili sözlerin bir tür sihir olduğunu, sözün kalp ve akıl üzerinde tesirini vurgular, o kadar ki bazen uzağı yakın, küçüğü büyük ve çirkini güzel gösterebileceğini söyler. Ayrıca bu tür ifadeler kişinin kendisini etkilediği gibi muhatabı da etkiler ve muhatap söyleyenin her söylediğini yapmaya hazır olur. Bu açıklamalardan sonra müellif bu durumu şu beyitlerle ifade eder:

Bihterin gevheri gencînei hestî suhanest

Ger sühanı cân nebûd mürde çerâ hâmüşest

Beyit şiirin etki gücünü ortaya koymaktadır. Şiirinin bazısının yasaklandığına ancak hikmet içerenlerin yasaklanmayıp övüldüğünü ortaya koyarak hadisin şerhini sonlandırır.[184]

Mehmed Ârif Bey'in atasözü, deyim ve beyitlere yer vermesi onun eserini aleladelikten kurtararak daha saygın bir konuma taşımış toplumun her kesiminden okuyucuya hitap etmesine olanak sağlamıştır.[185]

Bir konunun anlaşılması ve insanların zihninde tam anlamıyla karışılık bulması için benzetme, teşbih ve temsillerin, özellikle fıkra, anı ve kıssaların önemi büyüktür. Bu anlamda Mehmed Ârif Bey de eserine aldığı hadisleri şerh ederken benzetmelere çokça başvurmuş bu durum ise hadislerin kapalılıktan kurtularak anlaşılır olmasında dolayısıyla anlatımın halka yakınlaşmasında rol oynamıştır. Zira müellif vurucu

[183] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 116.
[184] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 108-109.
[185] Müellifin şerh yaparken kullandığı diğer beyit kullanımları için; 15, 43, 106, 117, 173, 336, 361, 461, 467, 743, 748, 766, 831, 911 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.

benzetmeler yaparak hadislere daha çok dikkat çekmiş, mesajın okuyucunun aklında kalmasını sağlamıştır.

Mehmed Ârif Bey *"Allah'ın, en çok buğz ettiği helal şey, talaktır*." şeklinde mâna verdiği 8. hadisi şerh ederken evlenme ve boşanmanın dinimizde helal olduğunu ancak sebepsiz ve haksız yere gerçekleşen boşamanın Allah Teâlâ tarafından en sevilmeyen fiillerden olduğunu sohbet eder bir üslubla ifade etmiştir. Zira Türkçe'deki en kötüye kullanılmış sözlerden birisi, "*almak da hak, boşamak da hak*" sözüdür ki hikmeti üzerine hiç düşünülmemiş ve keyfi olarak anlaşılmış, maslahat için konulan bir ruhsatı kötüye kullanmaktır. Bu ruhsatın ne kadar büyük bir nimet olduğunu günahkar ve kötü ahlâklı bir kimseyle ömür boyu evli kalmak zorunda kalan Hristiyanların durumlarına bakılarak görülebilir.

Müellif, boşanmanın ayrıntılı fıkıh kitaplarında bütün hal çareleri denendikten sonra başvurulacak son çare olduğunun ifade edildiğini vurgular. Ancak bütün bunlara rağmen bazı İslâm memleketlerinde boşama su içmek kadar basit bir eylemdir. Netice olarak talak konusundaki izni kötüye kullanan ve nefsî hareketler yapan kişileri *saldırıcı ve boğucu bir delinin insanların içine kılıç olarak girmesine* benzetir ki bu toplum için felaketten başka bir şey değildir.[186]

Mehmed Ârif Bey teşhisini koyduğu ahlâkî çöküntüye çözüm olarak sunduğu Rasûlullah'ın (s.a.v) sünnetini ve hadislerini ele alırken kullandığı dil, onun Rasûlullah'a (s.a.v) olan sevgisini ve hürmetini gösterecek niteliktedir. Zira eseri mütalaa ederken tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisi, Hz. Peygamber'i (s.a.v) ifade etmek için birbirinden farklı elliyi aşkın ifade kullanmıştır.

Bu kullanımlardan bazıları: Hâce-i Kâinat aleyhi Efdal'üs-Salavat Efendimiz,[187] Nur'u Mücessem Efendimiz Hazretleri,[188] Nuru'l Hüda Efendimiz,[189] Risaletpenah Efendimiz,[190] Hazret-i Seyyidü'l En'am,[191] Devai'l Kulub,[192] Nur'ul Basar,[193] Cevamiu'l Kelim,[194] Hulasatu'l Vücud,[195] Hace-i Alem,[196] Seyyidu'l Rusul,

[186] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 17.
[187] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 14.
[188] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 33.
[189] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 112.
[190] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 112, 116, 119 vb.
[191] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 119.
[192] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 121.
[193] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 125.
[194] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 125.

Kurretü'l Ayn,[197] Dînî Mübin Efendimiz,[198] Ruhu'l Vücud Efendimiz,[199] Hazret-i Seyyidü'l Enbiya,[200] Seyyidü'l Kainat Efendimiz,[201] Basaru'l Vücud,[202] Hazret-i Şarii Azam,[203] Mizacı Hazret-i Fahr'ur Rusul,[204] Hace-i Kainat aleyhi Efdalü't-Tahiyyat,[205] Bülbülü Bağçe-i Alem Efendimiz Hazretleri[206] ... ifadeleridir.

Bu kullanımlar müellifin peygamber sevgisini dil ve gönül zenginliğiyle ifadesidir. Onun dili kullanmadaki ustalığı ve edebî üslubu, Rasûlullah'ı (s.a.v) ifade ederken belli kalıplara sıkışmış olan günümüze örnek olacak mahiyettedir.

2.2.3. Kaynak Kullanımı

Hadis tarihine bakıldığında şerh faaliyetlerinin hicrî beşinci asırdan sonra yoğunlaştığını görmekteyiz ki bu faaliyetler daha önce tedvin ve tasnif edilen eserlerin anlaşılması ve hayata geçirilmesi için gösterilen ilmî çabaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[207] Bu anlamda rivâyet kaynaklarından zaman ve mekân olarak uzaklaşmanın sonucunda müellifler hadisleri açıklamak için eserler kaleme almışlar ve hadisleri açıklarken siyer, İslâm tarihi ve yakın tarih ile ilgili bilgilere yer vermişlerdir. Böylece hadis ile hadisin anlaşılacağı çağ arasında bir köprü kurarak aradaki zaman ve mekân engelini kaldırmayı amaçlamışlardır.

Mehmed Ârif Bey de eserini yazarken hadisleri açıklamak için başka âyet ve hadisler, siyer, İslâm tarihi, yakın tarih, kendi anıları, başka kimselerin görüş ve eserleri gibi farklı kaynaklara atıflar yaparak başvurmuştur. Böylece daha iyi anlaşılmak adına hem meramını daha iyi anlatmış hem de açıklamalarını tekid etmiştir.

Belirttiğimiz üzere Mehmed Ârif Bey ele aldığı hadisleri şerh ederken konuyla alakalı başka âyetlere ve hadislere de müracaat etmiş böylece anlatımını

---

[195] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 133.
[196] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 135.
[197] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 144.
[198] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 152.
[199] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 153.
[200] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 158.
[201] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 164.
[202] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 169.
[203] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 193.
[204] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 322.
[205] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 349.
[206] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 262.
[207] Ömer Özpınar, "Hadis Şerhlerinde Hadis Kaynaklarının Kullanımı", *SÜİFD*, sy. 25, s. 24.

desteklemiştir. Ayrıca kendi amacına uygun olarak okuyucunun daha fazla ilahî mesaj ve nebevî sünneti mütalaa etmesine olanak sağlamıştır.

"Ehil ve evlat ve iyâlini, mesken ve elbise ve taamca tazyik eden, yani var olduğu halde, onların ihtiyacâtını defetmeyen, nâsın en şerirlerindendir." şeklinde mâna verdiği 504. hadisi şerh ederken, bazı cahil kimseler gibi fakirlik korkusuyla elindeki serveti ailesinin geçimi için harcamamanın fenalığından bahseder. Müellif bazı kibirli kimselerin kibirlerine vakar ismini koydukları gibi bu cahillerinde kendilerine tasarruflu dediklerini ve bununla teselli olduklarını ifade etmektedir. Onların ayıplarını anlamalarının tek yolu kendi gibi kimselerin varlıklarına şahid olmalarıdır ki müellif konuyu desteklemek için burada "*el-mü'minu mir'atü'l-mü'min*" ve "*ed-dinü'n-nasihatü"* hadislerini zikretmiştir. Zira müslüman müslümana nasihatı din kardeşliğinin bir gereğidir.[208]

Mehmed Ârif Bey, eserde bulunan başka hadise yönlendirme şeklinde de hadisleri şerh etmiştir ki bu durum müellifin eserine hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca okuyucunun zihninde eserde bulunan hadisler arasında bağ kurmasına yardım ve teşvik olarak da anlaşılabilir.

Mehmed Ârif Bey *"Her şey Allahın takdîriyledir. Hatta, acz ve hazâkat bile."* şeklinde mâna verdiği 621. hadis-i şerifi şerh ederken, insanın herşeyin Allah'ın kudretiyle var olduğunu bildiği gibi aczin ve maharetinde Allah'ın takdiriyle olduğunu bilmesi gerekir. Müellif hadisi şerh ederken, "Kûl küllün yâmelü alâ şâkiletihî"[209] âyetini zikretmiş ve yine eserinde 617. sırada zikrettiği "Küllü-mriin müheyyee limâ hûlika lehû"[210] hadis-i şerifine vurgu yapmıştır. Zira ilim ve terbiye insanın zatındaki huyunu değiştirmez sadece bir ciladan ibarettir ki aslen ahlâkı bozuk olan kimse belki de ilim ve terbiye sayesinde kötü davranışlarını daha etkili ve üstü örtülü bir şekilde icra eder. Güzel ahlâklı kimsenin durumu da böyledir ki insanlar ondan daha çok istifade ederler. Bu anlamda aynı ailede yetişmiş aynı terbiyeyle büyümüş ve aynı ilmi alan kardeşlerin bile huyları farklı olduğu için ilmin ondaki tezahürü farklı olur.[211]

Ayrıca Mehmed Ârif Bey, *"Hazm, sui zandır. Yani, insanın ihtiyat üzere bulunması, ve herkese emniyyeti kâmile göstermemesi lazımdır."* şeklinde mâna

---

[208] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 203-204.
[209] İsra, 17/ 84.
[210] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 265.
[211] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 266.

verdiği 398. hadis-i şerifi şerh ederken aynı konuyla alakalı *"Hakka ve halka, hüsnü zan etmek, hüsnü ibadettendir*."[212] şeklinde mâna verdiği 388. hadise de değinmiş ilk bakışta görünen tezatı gidererek aralarını bulmuştur.

Zira 388. hadisteki hüsnü zannın mahalli başka bu hadisteki suizan başkadır. İlk hadisteki ifade insanı dünya ve ahiretine zararı olmayacak şeylerde hüsnü zanna davet ederken, hadisimizdeki suizan ise insan için kötü sonuç doğuracak meselelerde fikir yürütmekten geri durmayı teşvik etmektedir. Örneğin bir kimse sokakta bir kadınla konuşurken, gezerken hatta meyhaneye girerken görülse suizan etmekten kaçınılmalı ve o kimseyi akrabası olarak yorumlamak gerekmektedir. Bu anlamda şahit olunan olayları iyiliğe yormak, başkalarının fıskına yormamak temel prensip olmalıdır.

398. hadiste geçen *hazm*ın içerdiği suizan ise gereklidir. Örneğin bir askerîn kumandanına düşman hakkında bilgi getirdiği anlarda, bir kimsenin bir başkası hakkında söylediği iyi veya kötü sözlerde veya tanınmayan bir kimsenin 'ben tüccardım ancak mağazam yandı, kendimi kurtarmam için bana şu kadar yardım et' diyerek ifade ettiği durumlarda hemen o kimsenin sözüyle hareket etmemek, ihtiyat üzere kalıp tahkik ve tedbiri elden bırakmamak gerekmektedir. Bu anlamda bu iki hadis insanın muamelatında takip etmesi gereken usüllerin özetidir demek yanlış olmayacaktır.[213]

Mehmed Ârif Bey için en önemli ilimlerden biri tarihtir. Zira tarihini bilen milletler geleceklerine de güvenle bakabilirler. Bu anlamda müellif ele aldığı hadisleri şerh ederken tarih bilgilerinden faydalanmış böylece hadisleri örnekleştirerek zihinlerde somutlaştırmış bu da hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca hadislerin uygulanabilirlik alanına dikkat çekerek, bu anlamda geçmişteki olumlu veya olumsuz uygulamaları vurgulayarak ele almıştır. Böylece okuyucunun hadiselerden ders çıkararak, hadislerde belirtilen hususları uygulayıp aynı hataları yapmamalarını murad etmiştir.[214]

Bu anlamda müellif uzak ve yakın tarih bilgilerini kullanmaktan çekinmemiştir. Örneğin *"Mümine sövmek, fısktır. Onlarla kitâl ise küfürdür."* şeklinde mâna verdiği 475. hadisi şerh ederken hicrî otuzuncu yüzyıldan beri

[212] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 156-157.
[213] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 160-161.
[214] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için; 259, 692, 860 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.

müslümanlar arasında çok şiddetli savaşlar olduğunu ve oluk oluk kanlar aktığını ancak kendi asrında müslümanlar arasında çok fazla savaş olmadığını ifade etmiştir. İlk dönem ve sonraki dönemlerde o kadar çok savaş olmasının sebebini yöneticiler arasındaki nefsî husumetlere ve öfkelerine bağlayan Mehmed Ârif Bey, bu hareketlerin mecnûnane hareketlerden başka bir şey olmadığını vurgular. Müellife göre üzücü olan idarecilerin bu savaşları kendilerine ulema denilen menfaatçilerin fetvaları ile yapmış olmasıdır.

Müellifin ifadesine göre İslâm dünyası son elli yıla kadar Avrupa kıtasındaki siyasî ve idarî gelişmelerden habersiz, birbiriyle uğraşıp durmuş Rasûlullah'ın (s.a.v) sünnetine ters bir yol takip etmiştir. Bu durum kendilerini "*namları ile'l ebed zikri cemil ile anılsın ki"* ifadeleriyle takdim ettiği sultan Abdulmecid ve Mustafa Reşit Paşa'nın yönetimle ilgili uygulamaları hayata geçene kadar devam etmiştir. Müellif bu uygulamaları takdir ederek aktarmıştır.[215]

Bu anlamda zikredilen kişilerin hadise uygun uygulamalar yaptıklarını ifade ederek hadisin bağlamında olayı değerlendirmiş, okuyucuya da uzak tarih ve yakın tarihten kesitler sunarak değerlendirme yapma olanağı sağlamıştır. Ayrıca açıklamasının devamında yine bazı tarihî açıklamalarda bulunmuş ve tarihin inceden inceye tetkiki ile pek çok örnekler elde edileceğini vurgulamıştır. Müellifin sunduğu örneklikler insanoğlu için ibret alınması ve tekrar edilmemesi gereken örnekliklerdir.

Eser mütalaa edildiğinde Mehmed Ârif Bey hadisleri şerh ederken Rasûlullah'ın (s.a.v) hayatından bazı örneklikleri kullandığı görülmektedir. Müellif 745. hadis-i şerif de *"Nâsâ, müdârâ etmek, sadakadır."* şeklinde mâna verdiği hadisi şerh ederken öncelikle müdârâ fiilini izah etmiş, söz ve fiil olarak insanlarla iyi anlaşmak, latifede bulunmak anlamına geldiğini ifade etmiştir. Daha sonra mülatefe ile müdâhane, yani latifeleşmek ile dalkavukluk yapmak arasındaki farkı vurgulamıştır. Zira mudâra dinin korunması ve halkın iyiliği için tercih edilen; müdâhane ise dine zararı olmasına rağmen sadece nefsî menfaat için tercih edilen durumlardır.

Bu anlamda müellif, Rasûlullah'ın (s.a.v) insanların en geçimlilerinden olduğunu vurgulayarak onun hayatından örnekler vermiştir. Müdâranın siyasî örneği olarak bir yahudinin yanında müslümanlardan birini ölü olarak bulunması ile

[215] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 192.

yahudilere hiçbir malî ceza teklif etmeden Rasûlullah (s.a.v) tarafından yüz deve verilerek durumun ıslah edildiği olay zikredilebilir. Yine Rasûlullah (s.a.v) hiçbir yemeği beğenmemezlik yapmaz, hiçbir yardımcısına kötü muamelede bulunmaz, eşlerine kaba davranmazdı.[216] Böylece Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerini okuyan okuyucu aynı zamanda O'nun eşsiz ahlâkını da mütalaa edecek, onun ahlâkıyla ahlâklanacaktır.

Mehmed Ârif Bey hadisleri şerh ederken kendi tecrübelerine de yer vermiştir. Örneğin 877. sırada zikrettiği *"Her kim düşmanı mülaki olur da, katî olununcaya veya galebe edilinceye kadar, sabır ve sebat ederse, kabir azabından emin olur."* hadisini şerh ederken savaşta kazanmanın tek yolunun sabır olduğunu, sabır ederek kalben mutmain olan müslümanın değil iki katı, on katı kişiye galip olacağını vurgulayarak, 1293 yılı Rus savaşındaki tecrübelerini aktarmıştır. Rus savaşında sadece iki tabur olarak çatışan müslüman askerlerine karşı Rus taburları yirmi bir tabur değiştirmeye mecbur olmuş o askerlerin üzerine bela yağmuru gibi silah ve gülle yağdırmıştır. Günün sonunda bu iki taburun hepsi şehit olmuş ancak düşman muvaffak olamamış, savaşa ara vererek geri çekilmiştir.[217]

Müellifin anılarına yer vermesi tarihsel gerçeklerin öğrenilmesine ve ortaya çıkmasına da katkı sağladığı için önemlidir. Zira okuyucu eseri okurken tarihî meselelerden de haberdar olacaktır. Ayrıca bu durum eserin orjinalliğini ve müellife aidiyetini artırarak okuyucu tarafından kabul görmesini sağlamaktadır. [218]

Mehmed Ârif Bey, eserini kaleme alırken hadisleri şerh sırasında Hz. Ömer (r.a),[219] Hz. Ali (r.a),[220] Buhârî,[221] İbn'ül A'râbî (ö. 341/952),[222] İmam Gazâlî (ö.505/1111),[223] Mevlânâ (ö. 672/1273),[224] Şeyh Sa'dî (ö. 691/1292)[225], İbn Teymiyye (ö. 728/1328),[226] İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780),[227] Şinasî (ö. 1826)[228] gibi isimlerden

---

[216] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 308.
[217] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 368.
[218] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için; 11, 143, 565, 581, 736, 816 vb. no'lu hadislere müracaat edilebilir.
[219] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 289.
[220] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 272.
[221] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 288.
[222] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 153.
[223] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 33, 266.
[224] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 116.
[225] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 284.
[226] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 366.
[227] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 51.
[228] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 168.

alıntılar yapmış, fikirlerini onların sözleriyle desteklemiştir. Bu anlamda güçlü kişilerin sözlerini referans göstererek konusunu desteklemesi okuyucuyu ikna etmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu iktibaslar müellifin geniş yelpazede kişileri tanıdığına, bu anlamda okumalar yaptığına dair fikir oluşturabilir ki İmam Gazâlî, İbn Teymiyye, Şinasi, İbn A'râbî gibi farklı alanlarda temayüz etmiş isimlerin varlığı bu durumu destekler mahiyettedir.

Mehmed Ârif Bey zikrettiği isimlerden saygıyla bahsetmiş, isimleri mutlaka *"...Hazretleri*", *"Merhum*", kelimeleriyle zikretmiş, Hz. Ömer'den (r.a) bahsederken "*Hazreti Faruk-i Ekrem",* Hz. Ali'den (r.a) iktibas yaparken *"Hazreti Ali kerremallahu vechehü efendimiz..."* demiştir. Yine İbn Teymiye'den iktibas yaparken kendinden *"...fukahâdan İbn Teymiyye..."* diyerek iktibas yapmıştır.

Ayrıca müellifin az da olsa açıkça isim vererek eleştiri yönelttiği kişiler de olmuştur. Örneğin *"Her kim insanların kavîlerinden olmasını ister, ve bu mübecel sıfatla mesrûr olmak emelinde bulunursa, Allah'a tevekkül etsin. Yani her kârında doğruluğu iltizam eylesin."* anlamındaki 845. hadisi şerh ederken bir kimsenin Allah korkusunu düstur edindikten sonra, kötü insanların şerlerinden korkmaması gerektiğini söyleyerek Ziya Paşa'nın (ö. 1829) beytini zikreder:

Ben her ne kadar gördüm ise mazarrat
Sabit kademim yine bu reyin üzerinde
İnsana sadakat yakışır görse de, ikrah
Yardımcısıdır doğruların Hazreti Allah.

Paşa'nın böyle dediğini ancak hakikatte karşılaştığı mazarrat, *mesele-i ihtilafiyyede, nefsinin büyük bir hissesi bulunmasından, yani intikam arayan bir hırsla, riyaset sevgisine meylinden neşet etmiştir.* Zira zâti menfaat ve şahsî garaz taşımayan ve hakkani doğruluğu iltizam eden kişiler ömürleri boyunca bir zarar görmemişler, onlar için dareyn saadeti hazırlanmıştır.[229]

Mehmed Ârif Bey gerekli gördüğü yerlerde iktibas yapmak yerine konunun daha iyi anlaşılması için başka kitaplara yönlendirme yapmıştır: *"Dünyamızda, nisâ ile güzel kokular bana sevgilidir. Kurret-ül-aynım dahi, namaz ile var olur. Kurret-ül-aynın, Türkçesi göz aydınlığı demektir. Yâni, namazla, gözüm aydınlanır.*

[229] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 346.

Namazda bastı külli ile münbasıt olurum." şeklinde mâna verdiği 381. hadisi şerh ederken İbn'ül A'râbî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ine müracaat edilmesini ifade etmiştir:

> Bu hadisi şerifin, tasavvufî mânâsına lâyıkıyla intisab etmek isteyen ihvânımız, hazreti Mühiddîni Arabî radiyallahü anhün, kitâbı füsûsunun Muhammedî faslına baksın. Cenâbı şeyhin, bu hadisten istinbat ettiği, meslekî hakîkatı, orada görsün de, cidden anlamağa çalışsın. Anlayamazsa, anlayamadığı yerleri ehliyle müzakere etsin.[230]

2.2.4. Hadisle İlgili Meselelere Toplumun İhtiyacı Ölçüsünde Yer vermesi

Esbâb-ı nüzûl âyetlerin nüzûl sebepleri, nüzûl zamanı ve mekânıyla ilgili konular hakkında bilgi verdiği gibi esbâbü vürûdi'l-hadis de hadislerin söyleniş sebepleri, söylendiği zaman ve mekânla ilgili bilgileri aktarır.[231] Zira sebeb-i vürûd bir sözün söylenmesine veya bir fiilin işlenmesine sebep olan durum[232] anlamına gelmektedir ve hadislerin daha iyi anlaşılması için vürûd sebeplerinin bilinmesi önemli bir husustur. Bilindiği gibi hadislerin ortaya çıkış sebeplerinin bilinmesi hadislerin daha kolay anlaşılmasına sebep olacak, hadislerin söylenme hikmeti daha iyi anlaşılacak, olay örgüsüne şahit olunduğu için zihinlerde kalıcılığı artacaktır.

Mehmed Ârif Bey de hadislerin halk tarafından daha iyi anlaşılması ve toplumsal sorunlara çare olacak tatbiklerinin daha kolay olması için yer yer hadislerin sebeb-i vürûdunu zikretmiştir. Zira *"Her bir zamanda, ümmetin tâati mârûftadır, yâni mâkûldadır."* şeklinde mâna verdiği 259. hadisinin şerhinde sebeb-i vürûduna değinerek, peygamberimizin (s.a.v) ashâbtan birinin kumandasında bir seriyye gönderdiğini anlatır. Bu seriyye sırasında bir olaya kızan askerlerin komutanı, askere odun toplamasını ve büyük bir ateş yakarak bazılarının o ateşe girmesini emreder. Rasûlullah'ın (s.a.v) emirlerine itaati emreden nasihatini bilen ashâb şaşkınlıkla birbirine bakar ve nihayetinde: "*Resulullah efendimiz, bizi, nârdan hâlâs etmek üzere, baas olunmuş iken, biz şimdi, bu ateşe nasıl girelim?"* diye düşünerek ateşe girmeyi kabul etmezler. Askerlerin görevleri son bulup da geri döndüklerinde durumu Rasûlullah'a (s.a.v) anlatınca, Rasûlullah (s.a.v) *"O ateşe*

---

[230] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 153.
[231] Ramazan Ayvallı, "Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 11, İstanbul 1995, s. 362.
[232] Yavuz Köktaş, "Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış", *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi,* 4, 2005, s.136.

nefsinizi ilkâ edeydiniz, kıyâmete kadar, çıkmazdınız. Zira (itaat mâruf olanadır.)" buyurur.[233]

Yine *"Dehir, sana vâiz, mevt ise, mufarrik olarak, yeter."* şeklinde mâna verdiği 608. hadisi şerh ederken, sebeb-i vürûd olarak kendi deyimiyle *hadis şârihlerinin* rivâyetlerine göre şöyledir ki *Bülbülü bağçei alem efendimiz hazretlernin* huzuruna bir adam gelerek komşusunun kendisine eziyet ettiğinden şikayet eder. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) sabretmesini, komşusuna eziyet etmemesini eğer ediyorsa terketmesini nasihat eder. Rasûlullah'ın (s.a.v) nasihat ettiği adam bir süre sonra komşusunun vefat haberiyle gelince Rasûlullah (s.a.v) "Kefâ bi d-dehr..." hadis-i şerifini söylemiştir.[234]

Ayrıca burada ve diğer vurgularda dikkat çeken husus, müellif hangi eserden bu bilgiyi iktibas ettiğini veya aktarılanın hangi âlimin fikri olduğu belirtmeden *hadis şârihleri* diyerek genel bir ifadeyle aktarmasıdır ki bu da müellifin eserin tamamında gösterdiği tutumun bir yansımasıdır.

Bir başka örnekte ise Mehmed Ârif Bey, *"Eğer kıyâmet gününde, kısas olunma korkusu olmayaydı, bu misvak ile, seni incitirdim yani döverdim."* şeklinde mâna verdiği hadisi şerh ederken hadis-i şerifin sebeb-i vürûdu olarak şu olayı zikreder. Rasûlullah'ın (s.a.v) ümmü l-mü'mînin Ümmü Seleme'nin yanında olduğu bir sırada birkaç defa çağırdıkları hizmetçi ses vermeyince kendisi çıkmış ve hizmetçinin bir oyunla meşgul olduğunu görünce bu sözleri sarf etmiştir. Zira bu hadisi değerlendiren müellif bu olayın Rasûlullah'ın (s.a.v) ahlâkının güzelliğini gösterdiğini vurgulamıştır.[235]

Binbir Hadis-i Şerif Şerhi dil açısından dikkatlice incelenecek olursa, müellifin uzun, devrik cümleler kurmaktan kaçındığını ve genel olarak açık bir üslûbu sürdürdüğü görülmektedir ki anlatım daha sade ve anlaşılır olsun halk tarafından anlaşılsın. Bu anlamda anlaşılması zor kelimelere yer vermeyen müellif, hadislerde geçen anlaşılması zor kelimeleri de kapalılık kalmaması için açıklamıştır.

Bilindiği gibi muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki türlü lafız vardır. Bir kavramın muhkemliği, herhangi bir izaha ihtiyaç göstermeden anlaşılması yani net

---

[233] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 112-113.
[234] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 262.
[235] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 282.

olması; müteşâbih olması ise izah ve tefsire ihtiyaç duymasıdır. Zira teşabüh, anlam olarak birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılması zor olan lafız veya sözü ifade eder.[236] Ayrıca Allah Teâlâ'ya ait birtakım bilgiler ihtiva ettiği için, mânası akıl yoluyla bilinmeyip, başka naslarla tefsir edilmek suretiyle ya da te'vil edilerek anlaşılabilen lafızlardır.[237]

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) sözlerini doğru anlamak ve yorumlamak için tarih boyunca çokça gayret sarf edilmiş, sonucunda da şerh edebiyatı ortaya çıkmıştır.[238] Hz. Peygamber'in (s.a.v) sözlerini doğru anlamanın ve hadisler etrafında oluşan geleneksel dinî bilgiye ulaşmanın en etkili yolu oluşan şerh edebiyatını sistematik ve objektif olarak mütalaa etmektir.[239] Bilindiği üzere bu şerhlerde üzerinde durulan en önemli hususlardan birisi müteşâbih kavramıdır ki Mehmed Ârif Bey de eserindeki hadislerde geçen müteşâbih ifadeleri şerh etmiş, onları somutlaştırarak okuyucunun zihninde soru işareti kalmasını önlemiştir denilebilir.

Örnek verecek olursak "yed" lafzının geçtiği 196. hadis-i şerifi *"Hazreti Allah ümmetimi delâlet üzerine cemetmez. Cenabı Hakk'ın eli cemaat üzerindedir. Her kim, cemaatten ayrılırsa, cehennem ateşine gitmek üzere ayrılır."* şeklinde mâna vererek şerh ederken öncelikle tefrikadan hayır gelmeyeceğini ancak cemaatin muvaffak olabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca hadis-i şerif'te geçen yed kelimesinin insan eli gibi uzvî el olarak anlaşılmamasını, mecaz ve istiâre olduğunu söylemiş, konunun ayrıntısının ilim ehline malum olduğunu ifade etmiştir.[240]

Yine "*Kâfe-i Benî Âdemin kalpleri, Cenâbı kadiri mutlakın iki parmağı arasındadır. Onu tek kalp gibi, istediği surette ve dilediği cihete tasarruf ve taklib eder."* şeklinde mâna verdiği hadiste geçen "parmak" lafzını Mehmed Ârif Bey, Türkçe'deki "parmağında oynatmak" deyimiyle açıklayarak, bir adam dünyayı parmağında oynatır dediğimizde nasıl ki gerçek anlamı anlaşılmıyor o kimsenin zeka

---

[236] Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, İstanbul 2006, s. 204.

[237] Veysel Kasar, "Kur'ân'da Müteşâbihat'tan "İstiva" Kavramı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 3/4, Şanlıurfa 1997, s. 201.

[238] Osman Bodur, "Müteşâbih Hadîslerin Yorumunda Temsîl Sanatı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 14/3, 2014, s.36.

[239] Osman Bodur, "Müteşâbih Hadîslerin Yorumu Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) Tefsîru Müşkilâti Ehâdîs bi Şekli Zâhirihâ Adlı Eseri", *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi,* 17, 2012, s. 108.

[240] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 90.

ve iktidarı anlaşılıyor ise, bu hadiste geçen parmak lafzı da "güç ve iktidar" anlamı anlaşılmalıdır.[241] Bu yüzden bu hadis, insanların kalpleri yani fikir ve yönelişleri Cenab-ı Hakk'ın gücü ve iktidarına bağlıdır şeklinde anlaşılmalıdır dememizde bir beis yoktur.

Ehli sünnet âlimlerinden bir kısmı rivâyetlerin te'vil edilmesine karşı çıkıp onları olduğu gibi kabul ederken, diğer kısmı ise bu müteşâbih ifadelere Allah'ın zat ve sıfatlarına yakışır yorumlar getirmeyi uygun görmüştür.[242] Görüldüğü üzere Mehmed Ârif Bey de müteşâbihat hakkında ayrıntılı izahatten kaçınmış, sadece insan uzvu gibi tasavvur edilmemesi gerektiğini vurgulayarak konuyu en yakın anlaşılabileceği anlama çekerek hem anlamayı hem de ayrıntılı izahı işin ehline bırakmıştır.

Mehmed Ârif Bey bazı hadisleri şerh ederken benzer anlamda olan bazı kelimelerin anlam farklılıklarına değinmiş böylece dili kullanmadaki hassasiyeti tekrar dikkat çekmiştir. Konuşma dilinde genel olarak aynı anlamda kullanılan ancak Rasûlullah'ın (s.a.v) bir hikmete mebnii her iki kelimeyi de kullandığı hadisleri ele alarak bu kelimeleri incelemiş, okuyucunun da aynı hassasiyetle hadis üzerinde mütalaa etmesini arzu etmiştir.[243]

Bu anlamda Rasûlullah'ın (s.a.v) هَمّ، حَزَنِ، عَجْزِ، ve كَسَلِ (hemm, hazen, acz, kesel) gibi felaketlerden Allah Teâlâ'ya sığındığı 178. hadis-i şerif şerhinde hemm ve hazen kelimeleri üzerinde durmuş aralarındaki farkı vurgulamıştır. Müellif hemm(dert, üzüntü, kaygı, tasa[244]) kelimesini "*âtide gelmesi melhuz olan bir müsîbetin gamını yüklenmek*"; hazen (insanın maddî veya mânevî kayıp ve eksiklerinden duyduğu üzüntü[245]) kelimesini ise *"geçmiş belânın elemiyle müteellim olmak"* şeklinde izah etmiş, aralarındaki ince anlam farkını ortaya çıkarmıştır. Rasûlullah'ın (s.a.v) kendisinden Allah'a sığındığı, hemm, hazen, borcun ağırlığı ve insanların tasallûtu gibi durumların insanın gönül safasına dokunacağını, acz,

---

[241] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 98-99.
[242] Abdurrahman Ece, "Müşkil Ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* 10/20, Mayıs 2018, s. 548.
[243] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için; 239, 362, 591, 638, 723, 745, 866, 876, 905 no'lu hadislere müracaat edilebilir.
[244] Mehmet Demirci, "Himmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 18, İstanbul 1998, s. 57.
[245] Mustafa Çağrıcı, "Hüzün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 19, İstanbul 1999, s. 73.

tembellik, cimrilik ve korkaklığın da kişiyi bulunduğu topluluk içinde değersizleştirerek rezil edeceğini ifade eden müellif, bir müslümanda bu vasıfların bulunmaması gerektiğini vurgular.[246]

Mehmed Ârif Bey *"Umûmen müslimler, kardeştirler. Beyinlerinde, uhuvvet ve musâvât muâmelesi, mütemâdîdir. Kimsenin, kimseye serveti, mertebe ve asilzâdelik gibi bir şeyle, tekâddüm vesîlesi yoktur. Hiç birisi diğerinden daha efzâl değildir. Meğer ki, takvâsı ziyade olsa. İşte o müttekî, fazıl ve kemâlde dereceyi haizdir."* şeklinde mâna verdiği hadisi şerh ederken takva kelimesi üzerinde durmuş, takvayı; *"muâmelâtta ve kâffeten harekât ve sekenâtta, Allah korkusunun devâsından ibârettir*." şeklinde tanımlayarak o Allah korkusunu, "*İnsânı rubûbiyyet ve ubûdiyyet haklarına teaddî ettirmek için, mehâfetullah, manevî bir licâm yâni, dizgindir. Bunun asıl ve esası ise, imân ve itikaddaki kuvvettir."* şeklinde izah etmiştir.[247]

Yine *"Tamâ', hikmeti ve basîreti, ulemânın kalblerinden izâle eder."* şeklinde mâna verdiği hadisi şerh ederken hikmet kelimesinin üzerinde durmuş, hikmeti *"hikmet, ilmi ile amel etmeğe itlak olunuduğu gibi, her şeyi yerli yerinde kullanmağa da hikmet denilir."* şeklinde tanımlayarak, bu anlamda tama'ın bulunduğu kalpte ilmin şerefinin olamayacağını böylece hikmetinde bulunmayacağını ifade eder.[248]

Mehmed Ârif Bey hadisleri şerh ederken çok nadir de olsa gerekli gördüğü yerlerde ayrıntıya girmeden fıkhî açıklamalara ve kelamî meselelere yer vermiştir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi O'nun yaklaşımına göre hadis şerhlerinin sade ve anlaşılır olması önemlidir. O yüzden kimi klasik eserlerde olduğu gibi uzun uzun i'rab tahlilleri, teferruata inen fıkhî ve kelâmî konulara yer vermekten kaçınarak şerhini Rasûlullah'ın (s.a.v) risaletini ortaya koyabilecek kadar açık ve sade yapmaya çalışmış, fakat zaruret hâsıl olduğunda ayrıntıya inilmeden bazı kelamî ve fıkhî meseleleri izah etmede yapılmasında bir beis görmemiştir.[249]

Mehmed Ârif Bey İslâm hukukunda bey' ile ilgili temel meselerle alakalı 337. hadis-i şerifi şerh ederken "bey'i akid", "ikale", "meclis-i vahid", "nafiz", "butlan" gibi terimleri kullanmıştır. Zira müellife göre bu hadis ancak nefsine hâkim müslümanlar tarafından uygulanabilir. Bir alışverişte tarafların ikisi de dürüst ise bu

[246] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 81.
[247] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 391.
[248] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 223.
[249] Konuyla alakalı benzer kullanımlar için; 77, 251 no'lu hadislere müracaat edilebilir.

alışveriş iki taraf için de hayırlıdır ancak tersi durumlarda, yani mal ayıplı iken hiçbir ayıbı yoktur, cihetinde yalanlar karışan veya müşteriyi hırslandıracak, öncesinde şu fiyatı vermişlerdi de vermemiştim gibi asılsız cümlelerin bulunduğu alışverişler bereketten uzak, insanın şerefine dokunan alışverişlerdir. O yüzden alışveriş şer'an nafiz ve sahih olsa bile, vicdanına danışan bir müftü bu alışverişin butlanına hükmeder.[250]

Ayrıca burada dikkat çeken en önemli hususlar, müellifin konuyu izah ederken çok fazla ayrıntıya inmemesi, şerh yaparken her zamanki üslubunu bozmadan samimi ve konuşur gibi şerh yapması ve şerhinin sonunda yine "*...Böyle şeyler, hem insanın kadir ve şerefine dokunur, hem de ettiği ahz-u itâdan beklediği hayır ve bereketi, izâle eder..."* şeklinde tespitleriyle okuyucuya gerekli mesajı vermesidir. Bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in amacından uzaklaşmadığını söyleyebiliriz.

Mehmed Ârif Bey yine *"Bir şâb, islâmiyyet daire-i hikâyesinde ömrünü geçirirse ve saçını, sakalını ağartırsa, kıyâmet gününde, etrafa yayılan iclâl nûru ile, tenevvür eder."* şeklinde mâna verdiği 849. hadisin sebeb-i vürûdunu da vererek saç boyamayla alakalı fıkhî çıkarımlar yapmış, bu çıkarımını başka hadislerle de izah etmiştir. Mehmed Ârif Bey hadisin sebeb-i vürûdu olarak, bir gün Rasûlullah (s.a.v) traş olurken berberin beyaz kıllarını almak istemesi üzerine onu menetmiş ve bu hadisi söylemiştir. Bu anlamda sakalları boyamayı değerlendiren müellif, ihtiyarlık göstergesi olan beyazlığı boyatmanın yasaklandığını ifade etmiştir. Yine *"Men şâbe şeybeten fi l-islâmi kanet lehû nûren mâ lem yugayyiruhâ"* hadisini de delil olarak zikretmiş, hadiste geçen "*..mâ lem yugayyirühâ"* kaydının boyayı ifade ettiğini söylemiştir. Müellif şerhinin devamında savaş anında İslâm ordusundaki yaşlı kimselerin daha genç ve güçlü görünmek için saçlarını boyamalarını bu durumdan istisna sayarak caiz olduğunu ifade etmiştir.[251]

Yine *"Sehâ, dalları dünyaya sarkmış, cennet eşcârından bir ağaçtır. Her kim bir dalını, ele almağa muvaffak olursa, o dal, o zâtı yederek, cennete kadar isâl eder. Kezâlik, buhl da dünyaya kadar uzamış cehennemde sâbit, bir ağaçtır. Bu ağacın her kim bir dalına teşebbüs ederse, teşebbüs edeni, cehenneme kadar delâlet ederek götürür."* şeklinde mâna verdiği 488. hadisi şerh ederken kelamî bir mesele olan

[250] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 135.
[251] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 349.

"*cennet ve cehennemin varlığı*" meselesine değinmiş "*cennet ve cehennem, elân mevcut ve mahlûktur*" çıkarımında bulunmuştur.

Müellif bu çıkarımı bile iyi ve kötü ahlâk bağlamında yapmış, meselenin aslı gibi soyut bir çıkarımda bulunmuştur. Zira nasıl ki aşırı cimri bir kişinin malına bir şey olsa rahatı kaçar, içine bir ateş düşer, öyle ki onun bu yangınını çevresindekiler bile hisseder, onun içine düşen bu ateş cehennemden gelmiştir. Yine çok cömert bir kimsenin rahatlığı ve kalp dinginliği de cennetten gelmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse müellif kötü ahlâkın cehennemle, iyi ahlâkın ise cennetle bir münasebeti olduğunu ifade ederek, "*cennet ve cehennem, elân mevcut ve mahlûktur"* çıkarımında bulunmuştur.[252]

Mehmed Ârif Bey fıkhî istilahlara yer vermekle kalmamış, gerekli gördüğü yerlerde başka din ve mezheplerlerdeki uygulamaları karşılaştırılmıştır. Zira *"İnsanın hasbe'l-beşeriyye, ettiği günahlar üzerine, nâdim olması, tövbedir."* şeklinde mâna verdiği 913. hadisi şerh ederken tevbenin aslının pişmanlık olduğunu ve pişmanlığın şartının da o durumu tekrar etmemek olduğunu vurgular. Bu anlamda Hristiyanlar gibi tövbe ederken bir vasıtaya ihtiyaç duymadığımızı, tek gerekenin tevbeyi takip eden kesin bir niyet ve irade olduğunu ifade eder. Yaptığı bir fiilden pişman olup tevbe edebilmek, bir insanın en büyük saadetidir çünkü bu durum o kimsenin hâlâ bir vicdan taşıdığını göstermektedir. Zira Kur'ân-ı Kerim'de ifade edildiği üzere[253] o kimsenin kalbi taştan bile sert bir duruma gelmiştir ki bu kalpler vicdansız kimselerin kalpleridir.[254]

Yine *"Sâlihlerden veya fâsıklardan olsun, yahut günahı kebâiri mürtekib bulunsun, her emîrin, her kumandanın emir ve kumandasında cihâd etmek, iyi ahlâkı veya tâcir olsun, yahud zünûbü kebîre sahibi bulunsun, her imâmın arkasında namaz kılmak, şeniî fiilleri mürtekib olsun, ya sâlih hâl sahibi bulunsun, her müslimi müteveffânın cenaze namazına, hazır olmak, her müslim üzerine vâciptir."* şeklinde mâna verdiği 378. hadisi şerh ederken "imamet" meselesine değinmiş onun mezheplerce nasıl anlaşıldığını karşılaştırmıştır. Bu anlamda Şia'nın imamın masum olduğu görüşünde olduğunu; ancak Müslümanların çoğunun görüşüne göre imamlıkta masumiyet aranmadığını ifade etmiştir. Bu konuda Arap'ın, Acem'e ve

[252] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 197.
[253] Bakara, 2/74.
[254] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 395.

Acem'in, Arap'a üstünlüğü yoktur ki kardeşlik ve eşitlik çerçevesinde hepimiz imam ve cemaat olabiliriz.[255]

2.3. Hadis Ve Toplum: Bir Osmanlı Âlimi Gözünden Toplumun Ahlâkî Çözülmelerine Hadisler Işığında Çözümler

2.3.1. Toplumun İnşâ Edici veya Dönüştürücü Unsurları: Aile, Yönetici, Eğitim/Ulema

Toplum; aile, siyaset, kültür, eğitim, ekonomi, ahlâk, hukuk ve din gibi belli dinamiklerden oluşur. Bu dinamikler arasındaki ilişkiler bütününe ise toplumsal yapı denilmektedir. Her toplumda farklı niteliklerde bulunan bu dinamikler sürekli değişim ve dönüşüm içindedir.[256] Çalışmamızda üzerinde duracağımız aile, eğitim ve yönetim kurumları ise bu yapının en önemli dinamiklerinden olup, bireylerden oluşan toplumu[257] inşa edecek ve dönüştürecek en etkili yapılardır.

Toplumun en küçük yapı taşı olan aile, birbirlerine doğrudan akrabalık bağıyla bağlı olan yetişkin üyelerin çocuklara bakma rolünde olduğu bir insan topluluğu şeklinde tanımlanabilir.[258] Aile tek yönlü bir birliktelik değil biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal, hukuksal gibi çok yönlü ilişkileri barındıran toplumsal bir birimdir.

Aile kurumu tarihsel süreç içerisinde kendisine din ve gelenek gibi meşru birer dayanak bulmuş ve bu kurumlar tarafından korunmuştur. Bu anlamda çift taraflı bir etkileşimden söz edecek olursak aile de bu değerlerin nesiller arasında aktarılmasını sağlayarak bu kurumları ve sosyal yaşamın düzenini sürdürülebilir kılmıştır.[259]

Ancak aile kurumu da toplumsal zeminde gerçekleşen diğer olaylardan etkilenerek dönüşüm ve değişime maruz kalmaktadır. Zira meydana gelen aydınlanma, sanayileşme ve bunları kapsayan modernizm gibi sosyo-ekonomik dönüşümler, toplumsal yapıdaki diğer kurumları değiştirdiği gibi aile yapısı üzerinde

---

[255] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 152.
[256] Beyhan Zabun, "Temel Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin Sosyoloji Öğretim Programlarında Yer Alış Durumu", *Aile ve Toplum,* 5/17, 17 Nisan-Mayıs-Haziran 2009, s. 98.
[257] A. Faruk Sinanoğlu, "Toplumsal Yapının Oluşumu: Bilim, Din Ve Toplum Arasındaki İlişkiler", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/2, 2015, s. 214.
[258] Fatma Yaşar Ekici, "Türk Aile Yapısının Değişim Ve Dönüşümü Ve Bu Değişim Ve Dönüşüme Etki Eden Unsurların Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS),* 30, 2014, s. 209.
[259] Faruk Turgut, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar", *Medeniyet ve Toplum,* 1/1, 2017, s. 93.

de önemli değişimlere sebep olmuştur. Bu anlamda modernizmin sunduğu alternatif yaşam tarzları, bireyi gelenekten uzaklaştırıp onu koruyan değerlerin aşınmasına neden olmuştur. Öyle ki aileyi oluşturan bireyin değişmesi sonucunda aile içerisinde de çözülmeler yaşanmaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen ailenin, insan neslinin koruma ve devamını sağlama gibi özelliklerini hiçbir dönemde ve toplumda kaybetmediği aşikardır.[260]

Toplumsal kurumlar arasında en önemli yere sahip olan aile, insanlığın başlangıcından beri her toplumda sağlıklı bir toplumsal hayatın ontolojik temeli sayılmıştır. Aile, bireyin topluma, toplumsala geçişini sağlayan ve yaşamlarını idame ettirecekleri formlaşmış bir kültürle karşılaştığı[261] ilk sosyal çevredir[262] ki böylece bireyi topluma ve hayata bağlamakta, toplumun devamlılığını sağlamaktadır. Bilindiği gibi uzun bir süreç olan toplumsallaşmanın[263] ilk durağı aile iken, ikinci durağı okul, akran grubu, meslek hayatı ve kitle iletişim araçları ile çevrede gerçekleşmektedir.[264]

Ailenin nasıllığı bireyin kişisel gelişimini, toplumsal uyumunu ve hayat başarısını etkileyen en önemli faktördür. Duygusal olarak nereye ait olduğunu ve aile içinde hangi konumda olduğunu bilmek isteyen çocukların yetiştirilmesi,[265] şahsiyetin kazandırılması, tam bir güven içinde bireye yuva sıcaklığını hissettirerek sosyal, kültürel, psikolojik ahengin kurulması açısından aile çok önemli bir işleve sahiptir.[266] Ailesi tarafından ilgi gören ve sevilen çocuk ileride sağlıklı ve ahlâklı bir birey olacaktır. Aile ortamı içinde kendisine değer verildiğini hisseden, ihtiyaçları yeterli şekilde karşılanan, attığı olumlu adımlarda desteklenen çocuklar, toplumsal hayata kolay uyum sağlayacak, ailenin temelini oluşturduğu toplumun ilerlemesine yardımcı

---

[260] İbrahim Kır, "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/36, 2011, s. 382.

[261] Hayri Erten, "Aile- Din Münasebeti (Osmanlı Ailesinden Kesitler)", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 1/1, 2004, s. 67.

[262] Turgut, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü", s. 94.

[263] Kır, "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri", s. 389.

[264] Mustafa Ergün*, Eğitim Sosyolojisine Giriş Eğitim ve Toplum*, Ocak Yayınları, Ankara 1994, s. 39.

[265] A. Kadir Aslan, "Değişen Toplumda Aile Ve Çocuk Eğitiminde Sorunlar", *Ege Eğitim Dergisi,* 2002, s. 27.

[266] Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara, 1994, sy. 73, s. 150.

olacaktır.[267] Çünkü aile ilişkilerin en kuvvetli olduğu kurumdur[268] ve aile içinde karşılıklı olarak oluşturulan sevgi temelli ilişkide daha sağlıklı çocuklar yetişir.[269]

Kısaca ifade etmek gerekirse sağlıklı birey, sağlıklı aile; sağlıklı aile ise sağlıklı toplum demektir. Çünkü birey, doğuştan itibaren yaşam boyu görerek ve deneyimleyerek davranış, tutum ve alışkanlıklar kazanır ve neticede topluma uyumlu ve yararlı bir varlık haline gelir ki böylece toplumla ortak değerler edinip onunla bütünleşir.[270] Bu yüzden toplumun nasıl olduğu bireyin nasıl olduğuyla bağlantılıdır ve bu çift taraflı bir ilişkidir. O yüzden toplumu ıslah etmek isteyen kişi, parçadan bütüne doğru yol almalı önce bireyi ve aileyi ıslah etmelidir.

Sağlıklı ailelerle temeli oluşmuş bir toplumun sağlıklı bireylerden oluşan, güçlü, güven veren ve sağlıklı bir toplum olduğunu söyleyebileceğimiz gibi huzursuzluk ve kargaşanın yayıldığı, anarşinin hâkim olduğu toplumlar incelendiğinde de o toplumlarda ailenin yozlaştığını ve önemini yitirmiş olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Bu anlamda güçlü bağların olmadığı ailelerde yetişmiş fertlerin doğru toplumsal davranışları göstermedikleri, suç işleme oranlarının da yüksek olduğu bilinmektedir. Kendi içinde düzeni sağlayamamış bir toplumun hem madden hem de manen gelişemeyeceği, dış dünyaya karşı güçlü bir duruş sergileyemeyeceği de muhakkaktır.

Toplum ve eğitimin birbirlerini tamamlayan iki kavram olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Çünkü her toplum varlığını sürdürmek için eğitim kurumlarına gereksinim duyar. Bu anlamda eğitim, toplum yaşamının kurallara göre ve ahenkle sürdürülmesi için toplum tarafından oluşturulan temel toplumsal kurumlardan biri olarak kabul edilmektedir.[271]

Çeşitli aşamalarda nesli yetiştirme, çağın şartlarına göre araştırma yapma, teknoloji ve ahlâk gibi birçok alanda topluma öncülük etmek için üzerine en çok görev düşen kurum eğitimdir. Zira eğitim bireylerin sosyalleşmesinde, toplumsal ve kültürel değerleri kazanmasında önemli bir etki ederek toplumsal yapının

---

[267] Fatma Tezel Şahin ve Fatma Nilgün Cevher, "Türk Toplumunda Aile-Çocuk İlişkilerine Genel Bir Bakış", b.y., 2007, s. 777-776.
[268] Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Çağ Matbaası, Ankara 1976, s. 123.
[269] Kır, "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri", s. 387.
[270] Ergün, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, s. 35.
[271] A. Kadir Aslan, "Eğitimin Toplumsal Temelleri", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 5, Mayıs 2001, s. 28.

devamlılığını sağlar. Eğitim, bireye toplumun kültürünü ve değerlerini kazandırarak kişiliklerini geliştirmeleri için zemin hazırlar. Ayrıca onlara, topluma karşı eleştirici düşünme becerisi kazandırarak, toplumun yapısını değiştirici ve ileriye götürücü bir sorumluluk yükler.

Hem kökeni hem de işlevi bakımından toplumsal bir olgu olan eğitimin temel işlevi toplumsal yaşamın ürünü olan kültürü yeni kuşaklara aktarmaktır. Bu anlamda eğitimin içeriğinin toplumlararası farklılık göstermesi, her toplumun sahip olduğu sosyal, siyasal ve ekonomik değerlerinin yani kültürünün farklılığından kaynaklanmaktadır.[272] Hatta öyle ki eğitim aynı toplumda farklı zamanlarda farklı biçimlerde tezahür eder.

Dinamik, ileri görüşlü ve yeniliklere açık toplumlar bireylerde bazı ideal ve beklentilerin oluşmasına yardımcı olur ki bu noktada eğitim kurumlarının işlevi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Böyle toplumlarda eğitim, bir yandan toplumun mevcut değerlerini aktarırken aynı zamanda toplumun geleceğe yönelik ideal ve beklentilerini karşılayacak yetenekte bireyler yetiştirmek hedefiyle işlevini yapar.[273] Bu anlamda her toplumda iyi insan olmaya yüklenen anlama ve bilim ve teknolojide yaşanan gelişmeye bağlı olarak eğitime yüklenen anlam değişir.

Dünyada süregelen bilimsel ve teknolojik alandaki hızlı gelişmeler ve bu gelişmelerin sonucu olan bilgi patlaması toplumların sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapılarının da hızla değişmesine sebep olmaktadır.[274] Bu yüzden eğitimle toplumsal değişme arasında güçlü bir ilişkinin varlığı bilindiği için seçilmiş ve kontrollü bir çevrenin (bilhassa okulun) etkisi altında devam eden eğitimin önemi daha çok farkedilmiştir. Ayrıca bu durumun kavrandığı toplumlarda, bütçeden eğitime ayrılan pay diğer sektörlere göre oldukça yüksek miktarlardadır.[275]

Eğitimin dolayısıyla eğitimcilerin çağı yakalayan ve hem uhrevî hemde dünyevî ilimleri benimsemiş donanımlı kimseler olması toplumun ıslah edilmesi için çok önemlidir. Bu anlamda toplumun geleceği eğitimcilerin bir diğer deyişle ulemanın liyakatine bağlıdır. Ulema gerektiği zaman yönetime bile yön verebilecek,

---

[272] Aslan, "Eğitimin Toplumsal Temelleri", s. 16.
[273] Aslan, "Eğitimin Toplumsal Temelleri", s. 29.
[274] Mehmed Dinçer, "Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü", *Ege Eğitim Dergisi*, 1, 2003, s. 102.
[275] Dinçer, "Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü", s. 105.

yönetimdeki eksiklikleri ve aksaklıkları görebilecek ferasete ve donanıma sahip olduğu zaman çift taraflı ıslah mümkündür.

Her toplumun kendine özgü bir kültürü, aile yapısı ve eğitim sistemi olduğu gibi o toplumda faaliyet gösteren örgütlerin ve yönetim sistemlerinin de o topluma has yapıları vardır. Çünkü kültür insanı şekillendirirken insan da yönetimin şekillenmesine katkı sağlar ki bu anlamda üçlü bir etkileşim söz konusudur.[276]

Siyaset, toplumları yönetme sanatı yani toplumları sevk ve idare etme işidir. Milletin teşkilatlanmış şekli olan devlet, yasama, yürütme ve yargı organlarından oluşur.[277] Yöneticilerin temel görevi toplum düzeni için gerekli kanunları çıkarma, adalet ve liyakat içinde toplumu yönetmektir.

Geçmişte ve sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin son derece hızlı yaşandığı günümüzde, yönetici ve yöneticilik anlayışı en önemli meselelerden biri olarak görülmektedir ki çoğu kez yönetici ve yöneticilik anlayışı adaletsizliklerin ve toplumsal yozlaşmaların temel nedenlerinden biri sayılmaktadır.[278] Zira toplumu oluşturan kesimler çoğu zaman haklı bir bakış açısıyla yöneticilerin yönetim ve yöneticilik anlayışlarını sorgulamakta ve onları sorunların ya da başarıların merkezine koymaktadırlar.[279] Toplumun salahiyeti için eğitim kadar yönetimin de kaliteli olması gerekmektedir ki bu durum idareciler ve ulemanın nasıllığı şeklinde ifade edilebilir. İdareciler liyakat sahibi olmalı, adaletle topluma öncülük etmeli ve toplumun ferahı için gerekli kanunları koyarak toplumun salahiyetini sağlamalıdır.

Hadis tarihinde telif edilen hemen her hadis şerhinin bir şekilde toplumsal olaylarla ilgilenmesine rağmen Mehmed Ârif Bey'in eserini diğer şerhlerden ayıran en önemli yönü toplumsal kurumlar üzerinde çokça durarak toplumu ilgilendiren ortak sorunları gündeme getirmesi ve bu sorunlara hadislerden çözüm üretmeyi amaçlamasıdır. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi ictimâî hadisçilikte toplumsal dönüşümü sağlamak veya toplumu ıslah etmek amacıyla şerh faaliyetlerinde aile, eğitim ve yönetim konuları çevresinde evlilik, kadın, çalışma, toplumsal yardımlaşma, ilim ve fen, akıl, hurafelerden kaçınma, cehalet, sabır, meskenetten

---

[276] Zehra Nuray Nişancı, "Toplumsal Kültür-Örgüt Kültürü İlişkisi Ve Yönetim Üzerine Yansımaları", *Batman Üniversitesi Akademik Dergisi,* 1/1, Ocak 2012, s. 1279.
[277] Kır, "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri", s.394.
[278] Yakup Bulut ve İsmail Bakan, "Yönetici Ve Yöneticilik Üzerine Kahramanmaraş Kentinde Bir Araştırma", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 5/9, 2005, s. 63.
[279] Bulut ve Bakan, "Yönetici Ve Yöneticilik Üzerine", s. 64.

kaçınma, azim, gayret, İslâm dünyasının vahdeti, tenvir, terakki, zulüm, kavmiyetçilik gibi sosyal, siyasal ve aktüel alanlara klasik şerhlerden daha fazla yer verilmiştir.

Mehmed Ârif Bey'in eserinde şerh yaparken ele aldığı ana temalar hemen hemen bu mezkûr konular etrafında yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Mehmed Ârif Bey eserinde Müslümanların başına gelen felaketlerin asıl sebeplerini, Müslümanların özlerinden uzaklaşarak irfan, ilim, ittihad, istikamet, iffet, kanaat, asabiyet, gayret gibi ilkeleri bırakmalarından kaynaklandığını belirtmesi de bu fikrimizi destekler niteliktedir. Kısaca ifade etmek gerekirse müellif, hadisleri ictimâî yönüne vurgu yaparak şerh ederken, özellikle yaşadığı dönemin güncel konularını kaleme alarak daima İslâm kardeşliğini, iktisadî, sosyal, siyasî, askerî vb. konuları işlemiştir.

Bu anlamda müellif klasik hadis şerhlerinde işlenen temizlik, namaz, oruç gibi konuları ele almamış, toplumsal meselelerle alakalı uygun gördüğü hadisleri numaralandırarak zikretmiş ve sonrasında şerh etmiştir.

Bu durum ise hadis şerhçiliğinin tarih içerisinde farklı bir mecraya doğru yönelişini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Klasik hadis şerhlerinin ilmî kaygılarla ve sebeplerle yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda senedlerdeki râvilerin cerh ve ta'dil açısından durumlarını inceleyip aktarmak, hadisin anlamını özellikle garip görülen kelimeler üzerinden açıklamak ve fıkhî çıkarımlarda bulunmak üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca bazı şerhler rivâyetin diğer tariklerini de belirterek bir konu etrafındaki tüm rivâyetlere ulaşma imkânı sağlar; ancak Batı ile olan etkileşimdeki artış ile haklı olarak birçok ilim dalında metot ve muhteva açısından değişimler olmuştur. Bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in ve çağdaş yazarların eserleri incelendiğinde, hadis ilminde de hadisleri derleme, şerh etme gibi alanlarda değişimler olduğunu ifade etmemiz yanlış olmayacaktır.

Biz de bu bölümümüzde Mehmed Ârif Bey'in aile hakkındaki görüşlerini evlilik, kadın, kadının fıtratı, düğünlerin külfetli olması gibi bazı konular özelinde, yönetim hakkındaki görüşlerini işi ehline verme, siyasî istikrarsızlıkların temeli üzerine düşünme gibi konular özelinde, ulema ve eğitim sistemi hakkındaki görüşlerini ise mantık, fıkıh, felsefe, Arapça gibi medreselerde okutulan derslerin mahiyeti, ulemanın ve medreselerin durumu gibi konular özelinde ele alıp gerekli gördüğümüz yerlerde değerlendirme yapmayı uygun gördük. Böylece eseri daha ayrıntılı bir şekilde inceleme fırsatımız olacaktır.

2.3.2. Toplumun Özü: Aile Bağlamında Hadis Yorumu

Sağlam ve şerefli bir millet veya toplum, sağlam ve şerefli ailelerden; sağlam ve şerefli aileler de sağlam karakterli, şahsiyet sahibi fertlerden meydana gelmektedir ki,[280] insanlığın en temel sosyal kurumlarından birisi olan ailede, geçmişten beri fertleri birbirine bağlayan değerler, maddî değerlerden ziyade manevî değerlerdir.[281] Manevî değerlerle birbirine bağlı bir aile, kökleri sağlam bir ağaca benzer ve maddî yönden perişan olsa bile milleti ayakta tutar.[282]

Osmanlı aile yapısı üzerine yapılan çalışmalar, genel olarak Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem ve Tanzimat Sonrası Dönem olarak ayrılması üzerine kurulmuştur. Bilindiği üzere Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olarak sayılmış, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği hukukî düzenlemeler Osmanlı aile yapısının klasik devir aile yapısından farklılaşmasına sebebiyet vermiştir. Tanzimat ile sadece idarî bir dönüşüm hedeflenmemiş, yeni hukukun yanı sıra kadın, aile ve eğitim konularında da düzenlemeler getirilmiştir ki bu durum da aile kurumunun dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Bu anlamda bu dönem hem toplumun hem de ailenin modernleşmesi açısından bir başlangıca işaret eder.[283]

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Avrupa ile tanışıklığı sonucunda her anlamda bir değişimle karşı karşıya kalmış, bu anlamda sosyal hayattaki değişimler aile kurumunu da etkilemiştir. Zira teknoloji ve sanayide meydana gelen gelişmeler ve şehirleşme toplumdaki tüm kurumları etkilediği gibi aile kurumunu da etkilemiş, ailenin yapısı, özellikleri ve eşlerin rolleri değişmiştir. Avrupa ile yakın temasın sonucunda özellikle kadının aile içindeki rolünün değişmesiyle ailenin fertleri arasındaki ilişkiler değişmiş, yardımlaşma ve dayanışma anlayışı zayıflamış, üretkenlikten uzaklaşılmış ve tüketime yönelme olmuştur.[284]

Batı'dan edinilen kültür ve bilgiler neticesinde evlilik müessesi, çok kadınla evlilik, görücülük geleneği, eşlerin evlilikten önce birbirlerini tanımaması, eşlerin

---

[280] İsmail Cerrahoğlu, "İslâmda Ailenin Önemi ve Aile Müssesemizdeki Erozyon", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 27/2, 1991, s. 16.
[281] Mehmed Aydın, "İslâmda Ailenin Yeri Ve Önemi", *Mehir*, 2, 1998, s. 26.
[282] Bilal Yıldırım, "Çocugun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Elazığ 1997, s. 119.
[283] Ahmet Özkiraz ve Gül İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", *Karamanoğlu Mehmedbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 18/30, 2016, s. 90.
[284] Özkiraz ve İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", s. 88.

rolleri ve görevleri, aile üyelerinin birbirleriyle ilişkileri, boşanma olayı, kadınlara boşanma hakkının tanınması, ailenin ülke için önemi gibi meseleler konuşulmaya başlanmış, Osmanlı aile hayatında önemli değişimler yaşanmıştır.[285]

Tanzimat öncesi kadınların giyecekleri elbiselerin renkleri, feracelerin kalınlığı peçelerin uzunluğu gibi pek çok ayrıntılar bile devlet fermanlarıyla belirlenirken Tanzimat Fermanı ile kadının statüsü değişmiş, Islahat Fermanı ile ise "hiç kimsenin cinsiyetinden dolayı ikincil konuma düşemeyeceği" ifadesiyle bu düşünce pekiştirilmiştir.[286]

Kadının rolünün değişmesi sonucunda geleneksel ailede, aile içinde verilen eğitimin yerini resmî kurumlarda verilen eğitim almış, eğlence kültürünün değişmesi aile bağlarının zayıflamasına neden olmuş, böylece ailenin otoriter yapısında da değişiklikler meydana gelmiştir.[287]

Mehmed Ârif Bey toplumdaki en önemli kurumun aile olduğunun farkında olarak eserinde en fazla aile üzerinde durmuştur. Zira ona göre aile toplumun özüdür ve toplumun yapısı ailenin yapısına bağlıdır öyle ki toplumdaki ekonomik refah bile ailedeki iş bölümüne bağlıdır.[288] Bu anlamda evliliğin ve neslin sağlıklı devamının önemi, nikah ve düğünlerin külfetli olmaması, boşanmanın keyfiyeti, kadın ve kadının fıtratı gibi konuları yer yer Avrupalı kadın ile Anadolu kadınının mukayesi ile ele almıştır. Müellif vermek istediği mesajları çok açık bir uslupla vermiş, hadisler ışığında İslâm'ın aile kurumunun bekasına, ailenin bireyleri olan kadın ve erkeğe yani insana nasıl değer verdiğini göstermeyi hedeflemiştir.

Mehmed Ârif Bey'in en fazla üzerinde durduğu konulardan biri *evliliktir* ki 343. sırada zikrettiği *"Nikahlaşınız çoğalınız. Yani evlat yetiştiriniz. Zira sizin çokluğunuzla sair ümmetlere karşı, ben iftihar ederim."* hadisinin şerhinde ifade ettiğine göre bir milleti en fazla kötü idare, fakirlik, cehalet, acziyet ve tembellik çökertir ve bu da o milletin nüfusunun azalmasına etki eder. Çünkü böyle emniyetsiz

---

[285] Zeynep Şentürk Dızman, "Osmanlı'dan Günümüze Türk Aile Yapısının Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 88, Şubat 2019, s. 835.
[286] İhsan Çapcıoğlu, "Tanzimat'tan Günümüze Muhafazakâr Kadın Algısındaki Değişimler", *Dinî Araştırmalar*, 2016, cilt: XIX, sayı: 49, s. 273-274.
[287] Özkiraz ve İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", s. 89.
[288] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 229.

bir ortamda insanlar kendi maişetini sağlayamazken evlenmek istemez aksine iyice yalnızlaşır[289] ki bu durumda toplum için başka tehlikeleri doğurur.

Evlilik müessesesinin önemine ve kalıcılığına dikkat çeken müellif 8. sırada zikrettiği *"Allah'ın, en çok buğz ettiği helal şey, talaktır."* hadisini şerh ederken boşama fiilini ele almış sebepsiz yere boşamanın, özellikle de halk arasında yaygın olan 'almak da hak, boşamak da hak' sözünün fenalığında bahsetmiş, onun hikmeti üzerine düşünülmediğini söylemiştir. Zira bu boşama işi keyfiyet değil, maslahatta, ıslahta ve iffette kullanılması gereken kıymetli bir nimettir. Zira evliliği kurtarmak için her yol denendikten sonra, ara bulucuların da faydası olmazsa, adeta cerrahi bir ameliyata ihtiyaç olunmuş gibi talaka başvurulabilir. Çünkü talak konusunda keyfine göre iş görenler ne yaptığını bilmeyen bir delinin insanların içinde kılıç olarak gezmesine benzer ki bunun telafisi yoktur.[290]

Evliliğin örf ve âdetlerle zorlaştırıldığını ifade eden müellif 427. sırada zikrettiği: *"Nikahın en hayırlısı, kolaycacık olup biten, zevc üzerinde ağırlığı olmayarak, mehri kolaylıkla tediye edilendir."* hadisini şerh ederken içinde bulunduğu asırda görenek denilen külfetin esiri oldukları için kızların ve erkeklerin çaresizlik içinde kalarak evlenemediklerini, bu yüzden nüfusun gittikçe azaldığını ve İslâm toplumunun da çökme noktasına geldiğini söyler. Bunun tek sebebi gelenek denilen deliliğin aşılamamasıdır ki, bu belaya Rasûlullah'ın (s.a.v) emri bile galebe edemezse, nasıl bir ıslah yolu bulunabilir?[291]

Yine şahit olduğu düğün yemeklerinin amacından uzaklaşarak aşırı masraflı ve hatta israf dercesine vardırılmasını,[292] aylar ve haftalarca süren düğün yemeklerinin sünnet ve kitapta bir karşılığı olmayarak sadece gösteriş olduğunu vurgulayarak eleştirir.[293]

Mehmed Ârif Bey toplumun temeli olan *kadın ve kadının fıtratı*nın değişmesi üzerinde de çokça durmuştur. Zira toplumun korunması için en önemli şeylerden biri de kadının fıtratı üzere yaşaması yani fıtratını korumasıdır ki 557. sırada zikrettiği: "Evladınıza, suda yüzmeyi, ok atmağı tâlim ediniz! (Bu zamanda ok yerine kurşun

[289] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 138.
[290] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 17.
[291] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 170.
[292] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 202.
[293] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 214.

kâim olduğundan, evladımızı iyice nişan atmaya alıştırmalıyız. Zira emri nebevî böyledir.) Ne güzel oyundur, bir kadının evinde ipliğini eğirmekle vakit geçirmesi! Ebeveyninizden ikisi, birden çağırırlarsa, ananızın davetine icabet ediniz. Yani hürmette anneyi takdim eyleyiniz." hadisini şerh ederken fıtratın önemine vurgu yapmak için "*Yalnız bu hadis-i şerifin hükmü ile âmil olsak, dünyada İslâmiyyet şeref ve şanı muhafaza edilerek, umûm frenklerin şerrinden emin oluruz. Ve evkâtımızı, kemal-î rahat ve saadetle geçiririz."*[294] ifadelerini kullanmıştır. Zira ona göre müslümanlar hadiste ifade edildiği gibi davranarak evlatlarını çağın silahlarıyla eğitse, dünyada hiçbir devlet İslâm devletlerinin hukukuna taarruz edemez.

Müellife göre bu hadisi çift taraflı düşündüğümüzde, kadınların iplik eğirmeleri de en az erkeklerin silahşörlükleri kadar önemlidir. Zira her şehir ve köyde kadınlar kendi iplerini eğirse, kendi kumaşlarını dikse, memleketin serveti içerde kalır, paramız harice çıkmaz. Ancak ne zamanki Avrupa ile ilişkiler artmış, oradan gelen mallar çoğalmış ve bu mallara meyil olmuş, servetimizin büyük bir kısmı dışarıya akmaya başlamıştır. Hatta öyle bir hale gelmiştir ki, iplik eğirmek ayıp sayılmıştır. Müellif burada konunun daha somutlaşması için fıkra adı altında bir örnek zikreder ki konunun vehameti daha iyi anlaşılsın ve ders çıkarılsın:

> Fıkra: Bir gün, ahibbâdan birisi evinde mutfak masrafının çokluğundan ve hal böyle devam ederse, borç altına düşüp mahv olacağından ve aşçı kadınların istikametsizliğinden, insafsızlığından şikayet etti. Hatta, validem, yanımdayken ayda bin beş yüz kuruş mutfak masrafı ile idare ederken, valide mi memlekete gönderdikten sonra, halen üç bin kuruşla idare edemez oldum, dedi. Refikanız mutfağın işlerine nezaret etmiyor mu? diyecek olduğumda, hayır, mutfak işlerine dair hiçbir şey bilmez, cevabını verdi. Hariçten dahi, tahkikime göre, bu kadın âlâ Fransızca, Arabça bilir, riyaziyyat ve edebiyata intisabı var, piyano çalar, salonların ahvâlinden haberdar, elhasıl Avrupalıların –endükasyon- dedikleri, terbiyei evviliyyeyi ziyadesiyle, tahsil ve ikmal etmiş ama, bir yumurta pişirmek için, ne lazım olduğunu hakikaten bilmezmiş. Sonra cevaben, o zata dedik ki, ne tuhaf validenizin "endükasyon"u yok iken, kalbiniz borçluların, gussa ve kamından âzâde idi, refikanızın "edikasyon" u ziyadesiyle mevcut amma, terbiye-i fikriyesini irâs edeceği, hakiki neşveyi idrake yol yok. Çünkü borçların galebesi, sadrinizde safadan eser bırakmıyor.
>
> Fıkra burada bitti.[295]

Kadın konusuna genişçe yer veren müellif, özellikle I. Meşrutiyet'ten (1876) itibaren modernleşme tarihimizdeki temel tartışma konularından biri haline gelen[296]

[294] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 228.
[295] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 229.

kadının özgürlüğü meselesi üzerinden *Avrupalı kadın ve Anadolu kadınının durumu*nu kıyaslamıştır. 389. sırada zikrettiği: "Memlükleriyle hüsnü muamelede bulunmak, yümündür. Su-i hulk, şeamettir. Kadınlara itaat etmek, nedameti mucibtir. Sadaka, kaza ve belayı defeder." hadisi şerh ederken erkeklere maişetinde bulunan kimselere karşı merhametli olmalarını ancak kadınların sözleriyle hareket etmemelerini tavsiye eder ki kadınlar intikama meyil, nefse ve şöhrete düşkünlük konularında erkekler kadar mukavemetli olmadıkları için pişmanlıklar yaşanacaktır.

Şerhinin devamında ise Avrupalı kadınlarla Anadolu kadınlarını mukayese edenlerin ilk bakışta bizim kadınımızı erkeklerin mahkûmu gibi yorumlamasına karşın durumun böyle olmadığını, tam aksi olduğunu söyler. Zira Avrupa'da kadınlar erkeklerle birlikte cemiyyetin içinde gibi görünse de durum öyle değildir, kadın sadece erkeğin zaafından dolayı ön plandadır. Ancak hakikatte erkek erkektir, kadında kadındır. Bu anlamda bizim kadınımız da Avrupalı kadınlar gibi hür yapma fikri, bizim için zarardan başka bir şey değil, Avrupa terbiyesi adı altında terbiyesizliğin memleketimizin her köşesinde yayılmasıdır.[297]

Ayrıca müellif mehrini zevcinin haline göre isteyen, yaşantısında ve giyinişinde kolaylığı seçip, külfetsizce yaşama yolunu seçen kadınları kadınların en iyisi olarak nitelendirmiş, kendilerinin varlığıyla teberrük olunacağını vurgulamıştır.[298]

Mehmed Ârif Bey, Rasûlullah'ın (s.a.v), ehl-i kitaptan fakir ve bir iyilik yapmaya gücü yetmeyen bir kadınla evlenerek ömür boyu ondan yüz çevirmeden sabırla evliliğini sürdüren adamı örnek vererek, kadınlara iyiliği emrettiği 210 numaralı hadisi şerh ederken kadınlarla malı için evlenen kişileri eleştirmiş, günümüzde dikkat çekecek kadar güzelliği olan bir kadının serveti olmadığı için evinde oturduğunu, bunun tersine hiçbir özelliği olmadığı halde sırf birkaç akçasına tamaan nikah edildiğini söyler ki bu durum artık İslâm dünyasında da sirayet etmektedir. Toplumumuzda da kadının en önemli özelliği servet ve iktidar sayılmaya başlanmıştır.[299] Zira bu durum kadınla dini için evlenin düsturuna uygun değildir ki

---

[296] [Fatmagül Berktay, Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın: Hıristiyanlık'ta ve İslâmiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, 240 sayfa], tanıtan: Mustafa Tekin, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2007, sayı: 17, s. 186.
[297] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 157-158.
[298] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 63.
[299] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 95.

eskiden diyanet terbiyesi olan kadınla evlenilir[300] ki o yüzden herkes alnının teri, kılıcının ekmeği ile yaşamaya çalışırdı.[301]

Kısacası 1839 yılı, yani Tanzimat'ın ilanı, Türk toplumunda yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Batı etkisindeki ıslahatlardan kısa sürede etkilenen Türk ailesi, yaşam tarzını değiştirme yoluna gitmiş, bilhassa konak hayatında Avrupa tarzı eşyalar kullanılmaya başlanmış, Avrupaî hayat tarzı taklit edilmiştir.[302] Kadınların toplumdaki ve ailedeki konumları değişmiş, bazı erkeklerin de evlilikten ve kadınlardan beklentileri değişmiştir. Bütün bunların farkında olan Mehmed Ârif Bey, bu toplumsal değişimi hadisler ışığında, kendi üslubunca eleştirmiş ve okuyucuya tavsiyelerde bulunmuştur. Ona göre devletin güçlenmesi ve toplumun ıslahı için toplumun özü olan ailenin korunması ve ıslah edilmesi gereklidir.

2.3.3. Toplumda Yöneten-Yönetilen Arasındaki Denge: Yönetici ve Halk Bağlamında Hadis Yorumu

2.3.3.1. Yöneticiler

Daha sonraki dönemlerde muasırlaşma, muasır medeniyetler seviyesine ulaşma gibi tabirlerle de ifade edilen Batılılaşma kavramı, özellikle Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında, batının gelişmişlik düzeyine ulaşmak için yapılan iktisadî, siyasî sosyal ve kültürel reformları ifade etmek için çokça kullanılmıştır.

1699 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ve devlet adamları batı kültürünün öğelerine mesafeli duruşlarını koruyarak, devletin yönetiminde arız olmuş düzensizliği ve anarşiyi bütünüyle bertaraf etmek amacıyla[303] ıslahat tedbirlerini artırmışlardır. Ancak Lale devri ile başlayan yeni modernleşme sürecinde, Osmanlı yöneticileri batı ile ilgilenmeye başlamış, XVIII. yüzyılın sonunda ise bu yenileşme çabaları, daha önceki reformların aksine Osmanlı Devleti'nin eski modelini ihya etmek mânasına gelmemiş, Batının artan askerî ve

[300] Müellif diyanet terbiyesinin ölçüsünü, kadının her saadeti kocasında görmesi ve her konuda müraacatgahının eşi olması olarak nitelendirmiştir. (Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 101.)
[301] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,,* s. 100-101.
[302] Özer Küpel, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ailesi Üzerine Bir Araştırma; Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)-Abdumıhman Kurt", *Virgül Dergisi*, sy.20, İstanbul, 1999, s. 68.
[303] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 166.

siyasal gücü karşısında onun yöntemleriyle merkezi devletin gücünü ve etkinliği arttırılmaya çalışılmıştır.[304]

Osmanlı Devlet idaresinde, XVII. yüzyıldan beri yapılan yenilikler ve düzenlemeler yeterli gelmemiş, Tanzimat Fermanı ile yeni bir hukukî düzenlemeyle Avrupa sisteminden esinlenen yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl idarî reformları bir bütünlük arz etmektedir ki yapılan reformlar önceki yüzyıllardaki gibi sadece belirli bölümleri ele alınmakla sınırlı kalmamıştır.

İdare artık bürokrasinin modernist dünya görüşünün etkisi altındadır ki bu yüzden kaçınılmaz olarak yeni bir hukukî düzenleme ile birlikte idarî reformlar gerçekleştirilmektedir. Bu yüzdendir ki, XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için geçmiş asırlardaki uygulamalardan farklı bir tarza ve muhtevaya sahip, idarî reformlardan oluşan ve Osmanlı tarihinin panoramasını değiştiren bir devirdir.[305]

Nihayet 3 Kasım 1839 tarihinde, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından, Gülhane Parkı'nda *Gülhane Hatt-ı Hümâyunu* diye de bilinen,[306] olağan üstü şartların ve dönemlerin mahsulü olan, dolayısıyla iç siyasetin zarureti olmaktan ziyade dış gelişmelerin zorlayıcılığının eseri olarak değerlendirilen[307] Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin batılılaşması gerçek anlamda başlamış, ferdî hürriyetin önünün açılmasıyla Osmanlı toplumsal yapısında iktisadî ve sosyal ilişkilerde değişim meydana gelmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilanı ile idarî, malî ve hukukî alanlarda önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Özellikle hukukî alanda yapılan reformlar devletin geri dönüşü olmayan bir yola girmesine neden olmuş, ulemanın otoritesini azaltıcı etkide bulunmuştur. Ayrıca Tanzimat Fermanı'nın etkileri İstanbul ile sınırlı kalmamış, devletin diğer vilayetlerine de yayılarak geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılara yol açmıştır.[308]

---

[304] Derviş Tuğrul Koyuncu ve Muhammet Ali Tiltay, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Toplumunun Tüketim Kalıplarında Meydana Gelen Değişimin Dönemin Romanları Bağlamında Değerlendirilmesi", *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives,* 5/2, 2017, s. 2.

[305] Ali Akyıldız, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 506.

[306] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 175.

[307] Kemal Beydilli, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 498.

[308] Koyuncu ve Tiltay, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Toplumunun Tüketim Kalıplarında Meydana Gelen Değişimin Dönemin Romanları Bağlamında Değerlendirilmesi", s. 2.

Son iki yüzyıl Osmanlı Devleti'nin hayatta kalmak için iç ve dış mihraklara karşı direnme dönemleridir. Zira uzun yıllar süren savaşlar, sarsılan idarî teşkilat ve zayıflayan ekonomi, devlet dairelerinin çok yeni olması ve başlarına liyakatsız kişilerin gelmesi devletin bekasını zedelemiş, günden güne zayıf düşmesine sebep olmuştur. Bu liyakatsizliklerden birine örnek verecek olursak; 9 Eylül 1840 yılında malî konuları müzakere etmekle görevli Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye kurulmuş ancak liyakatsiz memurlar yüzünden gelirlerin tahsil sorununa çözüm bulunamamıştır. Nihayetinde toplanabilen meblağlardan bir kısmı görevlilerin zimmetinde telef olmuş, öyle ki, bazı memurlar vergileri ve zimmetlerinde tuttukları devlet parasını ticarî sermaye yapacak kadar işi ileriye götürmüştür.[309]

Mehmed Ârif Bey de "liyâkatsiz yöneticiler" dediği yönetici sınıfına ağır eleştiriler yöneltmiştir. Ona göre dönemin yöneticileri işlerinde dürüst olmadıkları, devletin, milletin ve İslâm'ın bekasını herşeyden üstün tutarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v) asırlar önce yaptığı uyarıları dikkate almadıkları ve hatta bu uyarılara muhalif tutum sergiledikleri için Osmanlı Devleti zaafiyet içine düşmüş, zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur.

Mehmed Ârif Bey yönetimle alakalı eleştirilerini yer yer açıkça hatta isim vererek yapmış, bazı yerlerde ise üstü örtülü genel bir uslupla tavsiye verir mahiyette yapmıştır. Ancak halk nasılsa yöneticilerde öyledir, zira ona göre "kema tekunu yuvella aleyküm"[310] ve "innallahe la yuğayyiru mâ bikavmin hatta yuğayyirû mâ bienfüsihim"[311] âyetleri mucibince her toplum layık olduğu şekilde yönetilir.[312]

Müellif 475. sırada zikrettiği: *"Mümine sövmek, fısıktır. Onlarla kital ise küfürdür."* meâlindeki hadisin açıklamasında toplumun başındakilerin birbirilerine karşı nefreti ve çekememezliği yüzünden, asırlarca Müslümanlar arasında sürekli iç çatışma yaşanmış, kardeş kanı akıtılmıştır ki işin garibi bunların ekserisi kendilerini ulema diye takdim eden kişilerin fetvaları ile olmuştur. Batı'da idarî ve siyasî usüller sürekli değişmekte ve bunu takip edemeyen Osmanlı Devleti'nde, Abdülmecid Han döneminde merkeziyetçilik usulü Mustafa Reşit Paşa tarafından tesis edilmektedir ki bu müellif tarafından takdir edilesi bir durumdur. Ancak bütün bunlara rağmen hâlâ

[309] Akyıldız, "Osmanlılar", s. 506.
[310] Ali İmran, 3/103.
[311] Ra'd, 13/11.
[312] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 7.

istiklal arzusuyla hareket eden pek çok idareci sadece kendilerini değil memleketin hepsini mahvetmiştir.[313]

Mehmed Ârif, 860. sırada zikredilen: *"Men ferraka feleyse minna"* hadis-i şerifinin açıklamasında müslümanlığın binasının tevhid üzerine kurulduğunu söyler ve tefrika konusunu ele alır. Ona göre tefrika, itikadî/mehzebî ve maddî/idarî olarak ikiye ayrılır. Bunlarıda kendi içinde ayrıma vararak açıklayan müellif, Müslümanların her türlü tefrikadan uzak durmaları gerektiğini söyler. Zira tarihimize baktığımızda siyasî iktidarsızlıkların ve bu tefrikaların çok elim sonuçlar doğurduğunu, Emevîlerden itibaren başlayan ayrımcılıkların tarihî süreçte zaman zaman meydana geldiğini söyleyerek çağında ise aynı durumun Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı yaptığını sert sözlerle ifade ettikten sonra onun ve Mısır büyüklerinin Osmanlı Devleti ve İslâmiyyetin heybetini yok sayarak Avrupalılarla iş birliği yaparak, Avrupalıların menfaatine işler yaptığını söyler. Ayrıca insanların hilafet merkezinden soğutmak ve dinin manevî rabıtalarının bozmak için çeşitli yollar aranmakta böylece ayrımcılık ateşlenmektedir. Yine müellif, İstanbul'dan Mısır'a görev icabı giden bazı memurların da sarayda misafir edilip hürmet edilerek oyalanması ve kendilerine verilen görev icabı halktan kimseyle görüşmelerine fırsat verilmemesi de bir başka durumdur ki memurların maddiyata öncelik vermeleri sonucunda Mısırlıların Osmanlı'ya karşı bir kırgınlık içinde olduklarını ifade eder.

Mehmed Ârif Bey, zulmeden imamı, ümmetin bekasına dokunduğu ve tefrikaya sebep olduğu için, âfet olarak nitelendirmiştir.[314] Ayrıca devlet ricalinin hediye almalarını hoş karşılamamış, onlara verilen hediyelerin şahsları veya dostlukları sebebiyle değil, bulundukları mevki sebebiyle verildiği ve verenin maddî menfaat beklemesine sebep olabileceği için kabul etmemelerini söylemiştir.[315]

İşin ehline verilmemesi de yönetimle ilgili tespit ettiği aksaklıklardan biridir ki ehline verilmeyen her iş, hikmet ve maslahata muhalif olarak ilerlediği için halkın işlerinde karışıklık olacaktır.[316] Ayrıca işlerin liyakat sahibi ve dürüst kimselere teslim edilmemesi sonucunda yetimler de haksızlığa uğramaktadır. Zira özel olarak

[313] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 192-193.
[314] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 13.
[315] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 35.
[316] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 49.

tayin olunan vasîlere teslim edilen yetim mallarının kullanılıp tüketilmesi üzerine, her şehirde hâkimlerin nezaretinde yetim sandıkları kurulduğunu ve idaresinin sağlam kanunlarla şahıslara havale edildiğini ancak tedbir için yapılan bu işlemin, yetim mallarını zimmetine geçirenleri çoğaltmaktan başka bir işe yaramadığını esefle anlatan müellif, bir düzenin kendi kendine işlemeyeceğini, bunun için bu işlerde liyakat sahibi, şahsî menfaat peşinde koşmayan vicdanlı ve iman sahibi kişilere ihtiyaç olduğunu belirtir.[317]

Adalet'in tesisi konusuna çok önem veren müellif şer'i ve medenî mahkemelerde adaletin tatbikini karşılaştırmış, özellikle Mısır'da şahit olduğu adaletsizlikleri 385. sırada zikrettiği: *"Menhiyyat ve mekruhatın südûruna mebni, haddi şer'inin ikame ve muhafazası, ehl-i arz için, kırk sabah yağmur yağmaktan, daha hareketli ve daha hayırlıdır."* meâlindeki hadisi şerh ederken anlatmıştır. Müellif "el-adl-ü esas'ül-mülk" prensibince, Allah'ın sınırlarını aşmaktan çekinenlerin ve adaletle halkın haklarına tecavüz etmeyenlerin, hayır ve bereket bulacaklarını vurgular. Müellif Mısır'daki frenk mahkemelerinin çoğunda "Adalet mülkün temelidir." ibaresinin olduğunu ayrıca bu ibarenin bulunduğu nişanları da omuzlarında taşıdıklarını söyler. Ayrıca halkın hatta Mısır müftüsünün bile Frenk mahkemelerinin şer'i mahkemelere göre daha âdil olduğunu düşündükleri için oraya gitmek istediklerini söyler. Bu durum ise toplumda adaletin kalmadığına, iki yalancı şahitle insanların hakkına tecavüz etmelerinin kolay olduğuna, diğer mahkemelerde ise ispatı şart koşması nedeniyle haksızlığın zor olacağına delalettir.[318]

2.3.3.2. Halk

Osmanlı Devleti, çok geniş bir coğrafyada, farklı kültürler, medeniyetler, toplumlar ve büyük dinî sistemlerle iletişime geçmiş, köklü sosyo-kültürel değişim süreçlerine maruz kalmıştır.[319] Bu anlamda çok çeşitli bir halk yapısına sahip olan Osmanlı Devleti'ni sosyal açıdan incelemek de oldukça meşakkatli bir meseledir.

Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda geleneksel ve klâsik sosyo-kültürel yapının şekillenmesinde İslâm dininin önemli bir yeri vardır. Ancak İslâm dininin hayata ve topluma yön veren etkilerine ve toplumun gelenekçi yapısına rağmen, kültürel yapı

[317] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 23.
[318] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 155.
[319] Ünver Günay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2003, s. 21.

tamamen kapalı ve durağan olmayıp; belli bir ölçüde dinamiktir ve çağının gelişen şartlarından etkilenmektedir.

Müellifimizin yaşadığı XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunu inceleyecek olursak, önceleri sadece İstanbul'da gündelik hayatta ve toplumsal yapıda batılı tarzda eğilimlerin ortaya çıkmasına rağmen Tanzimat Fermanı'ndan sonraki dönemde saray çevresinde ve zengin gayr-i müslim çevrelerinde olan batılılaşma yavaş yavaş halkın arasında yayılmaya başlamıştır.[320]

Toplumdaki kültürel ve ahlâkî değişim ve karmaşa, bir Doğu-Batı sentezi değil sadece güzel ve gerekli görünene olan iştiyaktır. Reform çağının tüm bu karmaşası çok sonraları tartışmaya açılacak, İslâmcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık gibi ideolojilere dönüşecektir.[321]

Ancak her ne olursa olsun bu modernleşme Tanzimat devriyle sınırlandırılamaz ve Osmanlılar'ın Avrupa ile karşılaşması sonucunda yaşadığı değişimler bir şoka indirgenemez. Çünkü Osmanlı coğrafyası tarih boyunca Avrupa ile siyasî, sosyal ve kültürel olarak etkileşimdedir. Ayrıca Avrupa dillerinin, ideolojisinin ve biliminin etkinliği sonucu ortaya çıkan bu değişim sadece Osmanlı Müslümanlarını etkilememiş, dünyanın her yerindeki Müslümanları etkilemiştir.[322]

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde bir ilim ve irfan devleti olan Osmanlı Devleti, her alanda olduğu gibi bu alanda da yozlaşmaya başlamış, hakkaniyetsiz ilim erbabı hem devlet ricalinin arasında hem de halkın içinde çoğalmaya başlamıştır. Böylece önceki dönemlerde yapacakları her iş kendilerine danışılan ve böylece Osmanlı Devleti'nin kurumlaşmasında dahi etkili olan ulemâ tabakasının rolü değişmiştir. Bu anlamda sultana bile sözü geçmeyen ulemanın toplumda da bir ağırlığı kalmamış, toplumda hurafe ve bi'datler çoğalmıştır.

Osmanlı toplumunda, bid'atların ortaya çıkması ve yaşama şansı bulması çeşitli sebeplerle açıklanabilir. Bu sebeplerin başında İslâmiyet'in kısa sürede farklı sosyal ve kültürel yapılara sahip milletler arasında yayılması sayılabilir. Böylece yeni toplumlar sosyal ve kültürel yapılarının bazı unsurlarını İslâmî bir kimliğe büründürerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca İslâmî esas ve hükümlerden

[320] İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2015, s.21-22.
[321] Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 23.
[322] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1987,s. 11.

bazıları yeni müslüman olan kimseler tarafından yanlış anlaşılmış veya eski kültür mirasının etkisiyle yanlış yorumlamışlar böylece bid'atlarin İslâm'a girişi de hızlanmıştır. Ayrıca bu müdahaleler her zaman bilinçsiz yapılmamış, bazı hurafeler veya eski dinî kalıntılar, İslâm dininin saflığını bozma amacıyla kasten İslâmdanmış gibi gösterilmiştir.[323] Ulema sınıfındaki yozlaşma ile ulemanın da etkinliği azalınca iş içinden çıklamaz bir hale gelmiştir.

Mehmed Ârif Bey içinde yaşadığı toplumda gözlemlediği uygulamalara eleştirilerde bulunmuş, onların düzeltilmesi için tek çarenin ilahî mesaja ve nebevî sünnete uymak olduğunu vurgulayarak tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca şahit olduğu cahiliye âdetleri ve hurafelere karşı da çok sert bir tavır takınmış gerekli yerlerde sert bir üslupla uyarmıştır.

İslâm düşüncesinde risalet öncesi dönemin adı cahiliye olarak nitelendirilmekte, cahiliyye heva ve heveslerin, âdet ve geleneklerin akla ve ahlâka galebe çaldığı, şirk ve hurafelerin yaygın olduğu, atalar ile övünmenin olduğu bir zaman dilimidir.[324] Vahiy ile birlikte şirkin yerini tevhid, zulmün yerini adalet, hurafelerin yerini ise akıl ve risalet almıştır.

Mehmed Ârif Bey, ilmî ortam açısından bir bunalımda olan ve bunun sonucunda toplumda *cahiliyye âdetlerinin ve hurafelerin* yaygınlaştığına şahit olduğu için toplumu bu konuda da çok sert eleştirmiştir. Zira hiçbir akıllı müslümanın nazarı defetmek için veya kadınların kocaları nezdinde daha çok sevilmek için yaptıkları şeylere başvurmayacağını söyleyerek bütün bu gülünç şeylerin şirk olduğunu vurgulamıştır.[325]

Yine 649. sırada zikrettiği: *"Bir musibet zamanında, tırnaklarıyla yüzlerini yırtanlara, yakalarını ayıranlara, kendilerine veyl ve helaki çağıranlara, Allah lanet etsin."* meâlindeki hadis-i şerifi şerh ederken, İslâmiyyetin bütün bu cahiliye âdetlerini kabul etmeyeceğini vurgular. Zira bu gibi âdetler Anadolu topraklarında çok görülmese bile bilhassa Mısır, Şam gibi Arap ülkelerinde ve İran coğrafyasında çokça rastlanır. Özellikle cenazenin defni sırasında kadınlar ve erkekler haddi aşarak

---

[323] Rahmi Yaran, "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 6, İstanbul 1992, s. 130.
[324] Mehmed Altuntaş, "Cahiliye Dönemi Evlilikleri ve Muallaka Şiirlerinde Anlatılan Hayatın Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi", *Turkish Studies= Türkoloji Araştırmaları*, 11/5, Ankara 2016, s. 49.
[325] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 97.

bazı cahilane tavırlarda bulunmaktadır.[326] Özellikle Mısırda, Rasûlullah'ın (s.a.v) "Kadınlar, cenazelerin teşyii ve techiz ve defninde, hisseleri yoktur."[327] ilahî fermanının aksine yüzlerce kadın cenazenin ardından feryad ederek kabristana kadar giderler ki bu kimselerin çoğu cenaze sahipleri tarafından ağlamaları için parayla tutulmuş kadınlardır. Özellikle toplumun nüfuz sahibi ailelerinin cenazeleri böyle olmaktadır ve bütün bunlara şahit olan ulema ise sükût etmeye devam etmektedir.

Rasûlullah (s.a.v) kabirlerin ziyaret edilmesini tavsiye etmiştir ancak onun bu izni ve tavsiyesi bir zamanlar yeryüzünde geziyorken şu an kabirlerde bulunan kişilerin durumlarından öğüt almaktır ki, buradaki asıl hikmet budur. Mısırlıların işi neredeyse putperestliğe vardıran muameleleri ise ne akle ne de nakle dayanmamakta, aksine diğer din mensuplarının, bu hareketleri İslâmın aslından sanmalarına ve gülünç duruma düşmemize sebep olmaktadır.[328]

Mehmed Ârif Bey "Kuş dahi kaderle uçar." meâlindeki hadis-i şerifi şerhederken yine *kuşların uçusuna göre karar verme* bid'atini eleştirmiş ve Rasûlullah'ın (s.a.v) da bu hadisi bu cahiliyye uygulamasını reddetmek için söylediğini vurgular. Ayrıca günümüzde uygulanan tefeül ve teşeüm âdetlerini de bu kapsamda değerlendirerek hâlâ cahiliyyeden kurtulamadığımıza hükmeder.[329]

Mehmed Ârif Bey dünyada İslâm'ın payidar olabilmesi için ittihad ve ittifaka, güzel ahlâka ve birbirimizi sevmeye ihtiyacımız olduğunu söyler. Bu hasletlere sahip olmadan hâlâ birbirlerine haset ve düşmanlık beslemeye devam eden milletler helakın eşiğindedir[330] ki toplumda birliği sağlayan en önemli şey *selamın yayılması*dır. Ancak toplumumuza baktığımızda büyüklerimizden birine kendi dengi olmayan biri tarafından selam verilmesi, kendi adına aşağılanma olarak yorumlanır ki bu sünnettir.[331]

Mehmed Ârif Bey *dünya ahiret dengesinin kurulması* gerektiği ve dinde aşırılığın tehlikeli olduğu üzerinde çokça durmuş, 306. sırada zikrettiği *"Din işlerinde, taşkınlık ve ifrattan el hazer! Zira geçmiş ümmetlerin helaki, dinde ifrattan*

[326] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 276.
[327] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 286.
[328] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 185-186.
[329] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 223-224.
[330] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 176.
[331] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 65-66.

hasıl olmuştur."[332] hadisini şerh ederken yahudi ve hristiyanların dinlerinin bozulmalarının sebebi olarak dinde taşkınlık yapmaları olarak saymıştır. O kadar ileri gitmişler ki dinlerinin özü değişmiş putoperestliğe varan bir hal almıştır.[333]

Müslümanların aşırılığa varmadan dünya ve ahiret dengelerini sağlamaları gerekmektedir. Zira hem dünya hem ahiret bekası ancak bununla mümkündür. Mehmed Ârif Bey yaşadığı çağda üzerinde milyonlarca müslümanın yaşadığı Kırım, Fas, Cezayir, Tunus gibi İslâm topraklarının kaybedilmesini akıl ve tedbire dayanmayan kuru dindarlık davası olduğunu söyler. Bu noktada yapılabilecek tek şey bu hezimeti yaşayan milletler gibi olmamak için birlik içinde olmaktır.[334]

Müellif 11. sırada zikrettiği *"Ey Âdemoğlu! Sana kifayet edecek kadar dünyalığın mevcut olduğu halde, seni azdırmak için ziyadesini istersin. Ademoğlu ne aza kanaat edersin, ne de çok ile doyarsın, Ademoğlu vücudunu afiyette, bedenini emniyet ve selamette ve günlük azığını da beraber bulduğun halde, varsın seni idhal ve iğfal eden dünyanın başına kıyâmet kopsun.*"[335] meâlindeki hadisi şerh ederken hadisten meskenet anlamı çıkarılmamasını vurgulayarak tembellikle kanaatin çok farklı durumlar olduğunu insanoğlunun çabalaması gerektiğini söyler. Burada önemli olan aç gözlülük yapmadan ve tul-u emele kapılmadan kanaat etmektir.

Ayrıca milletimizin şimdi ve gelecekteki durumlarına ait emniyyetini sağlama konusunda kanaat kabul edilemez zira dünya her an değişmekte ve kendi varlık ve bilgilerinden halkın istifadesine izin vermeden uzlet ve inzivaya çekilerek kanaat ediyorum demek tutuşmuş bir ev içinde itikafa devam edip yanmaya benzer.[336] Bu yüzden *kanaat ile meskeneti, uzleti ve tedbirsizliği* karıştırmamak gerekmektedir.

Mehmed Ârif Bey tasavvuf konusunu ele alırken zühdü, insanın dünyayla ilişkisi ile açıklamış, bu anlamda gerçek zahid dünyayla ilişkisini hak ve güzel ahlâk üzerine kuran kimsedir. Âyet ve hadislerde belirtildiği üzere evlad, iyal, mal, ticaret ve servet bir kişinin hem saadeti hem de şekaveti olabilir. Bu yüzden insan dünyayla ilişkisini hak ve güzel ahlâk üzerine kurmalıdır.[337]

---

[332] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 126.
[333] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 127.
[334] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 172-173.
[335] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 18.
[336] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 20.
[337] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 190.

Mehmed Ârif Bey, evliyayı inkâr etmediğini hatta onların muhiblerinden olduğunu söylemiş, ancak cemaatin yanlış anladıkları hususları göstermek istediğini söyler. Evliya diyeceklerini kitaplarında söylemiş, telakki ettikleri ilmi ise halifelerine bildirmişlerdir. Bu anlamda onların bizim âlemimizle bir alışverişleri kalmamıştır.[338]

İnsanın kâmil bir mürşide ihtiyacı olduğu inkâr edilemez, mürşidin görevi halkı sapıklıktan kurtarmaktır. Ancak mürşide uluhiyyet vasfının verilmesi kabul edilemez bir durumdur. Ayrıca havada uçma, suda yürüme gibi türlü harikalar nakli ve mantıkî delliler ile uymaz ve batıldır.[339]

2.3.4. Toplumun Öncü Unsuru: Ulema ve Eğitim Bağlamında Hadis

2.3.4.1. Ulema

İslâm tarihi boyunca, Müslüman toplumlarda ilmî açıdan önemli bir yeri olan ulema, tüm birikimlerimizin öznesi olarak görülmektedir ki özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, İslâm toplumunun bilgi otoritelerinden biri sayılmıştır.[340] Osmanlı Devleti'nde bilhassa klasik dönemde ilmiye sınıfı bilim, eğitim ve öğretim işlerini tümüyle üzerine almış, dinin imparatorluktaki yerinden dolayı yönetici sınıfının en önemli unsurlarından biri olarak temayüz etmiştir. Bilhassa Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar olan dönemlerde vezîriâzamların önemli bir kısmının ulemâ kökenli oluşu bunu kanıtlar niteliktedir.[341] Öyle ki, Osmanlı Devleti'nde padişaha vekâleten, İslâm'ı ve Müslümanları temsil eden en yüksek rütbe[342] şeyhülislâmlıktır ve şeyhülİslâmlar dinî hizmetlerden çok adlî ve idarî işlerden sorumlu tutulmuştur.[343]

Ancak XVI. yüzyıldan itibaren temarüz eden ve nihayet XIX. yüzyılda had safaya ulaşıp devleti zor duruma sokmaya başlayan yozlaşma sebebiyle bu durum değişmiş, medreseler de dahil olmak üzere, devlet kurumlarının çoğunun sağlıklı

---

[338] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 188.
[339] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 188.
[340] Mustafa Tekin, "Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci-Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Mârife: Dini Araştırmalar Dergisi,* 4/1, 2004, s. 227.
[341] Mehmed Öz, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s.533.
[342] Nurettin Çalışkan ve Mehmed Ünal, "Şeyhülislâm Şairlerin Din Algısı: 18. ve 19. Yüzyıl Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10/53, 2017, s. 27.
[343] Tahsin Özcan, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 538.

işleyişleri bozulmuştur.[344] Bu çift taraflı yozlaşmadan ulemada etkilenmiş, ulema sınıfındaki ilmî ve ahlâkî zaafiyetlerden dolayı, ulemanın devlet ve toplum nezdindeki konumu zamanla değişime uğramıştır.

Ayrıca XVIII. yüzyıldan itibaren Batı devletleriyle olan siyasî münasebetlerin artması sonucunda, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş ve fenne dair eserler tercüme olunmaya ve bu eserlerden istifade ile yeni eserler yazılmaya başlanmıştır. Böylece yavaş yavaş Batı ilmi ve fikri Osmanlı'ya girmiştir.[345]

Bu dönemde Batı düşüncesi'nin etkisiyle toplumdaki dine ve dinî otoriteye bakış da değişmiş, klasik dînî otorite anlayışı ve siyaset düşüncesi "itaat" mefhumu merkezli iken, modernleşme dönemiyle "hürriyet" merkezli olmaya başlamıştır. Bu anlamda metafizik ve ilâhî-mânevî alandan, hiyerarşik bir düzen ve irtibat içinde yukarıdan aşağıya doğru inen ve bütün katmanları bir bütün olarak meşrutiyet kazanan itaat mefhumu hem Batı'da hem bizde varlığı çok yeni olan ve -dînî-mânevî özellik taşımaması bir yana- varlığı kendinden menkul olup hiçbir otorite tanımayan, hürriyet (liberté) kavramı ile yer değiştirmiştir. Bu yüzdendir ki itaatin anlam dairesinden çıkıp, hürriyet vadilerinde dolaşmaya başlayan bir zihniyet dünyası, karşısında kutsal kitap, sünnet-i seniyye, ulûm-ı İslâmiye'nin ve İslâm irfânının toplandığı medrese olsa bile, bu anlamda hiyerarşi ve otoriteyi kim temsil ederse etsin, onun için artık bağlayıcı değildir. Böyle bir düzende artık herkes tek başına konuşabilmekte ve kutsal metinlerle herhangi bir metin gibi teke tek muhatap olabilmektedir.[346]

Böylece Avrupa'nın bilim, teknoloji, siyasî ve idarî yapısıyla başlayan modernleşme süreci Batı'nın ahlâkının da taklit edilmesiyle önü alınamayan bir süreci başlatmış, sonuç olarak bu ögelerle İslâm dininin nasları, tarih tecrübesi ve felsefesinin nasıl uzlaştırılacağı problemi ortaya çıkmıştır. Bu süreçten en fazla ekilenen kesim ise ulema kesimi olmuş,[347] ulemadaki yanlış uygulamalar,

---

[344] Çalışkan ve Ünal, "Şeyhülislâm Şairlerin Din Algısı", s. 28.

[345] Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul, 3-5. Nisan 1987*, 1987, s. 43.

[346] İsmail Kara, "İslâm'da Ruhbanlık Yoktur" Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 2001/2 , s. 8.

[347] Kara, "İslâm'da Ruhbanlık Yoktur" Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not", s. 9.

yozlaşmalar ve çağın önüne geçememeleri de bu durumu tetikleyerek hem devlet, hemde toplum nezdinde itibarsızlaşmalarına neden olmuştur.

Netice olarak ulemanın otoritesinin giderek kırılması ve itibarsızlaşması sonucunda, İslâm dünyasında bilginin merkezi olması bağlamında yeni bir portre olan "aydın" görünür olmuştur. Ulemadan aydına doğru bu dönüşüm, toplumdaki ve devlet yapısındaki zihniyet dönüşümünün de en bariz göstergesi olarak görülebilir. Ancak bilinmesi gereken önemli bir nokta vardır ki aydın, Kur'ân ve Sünnet'e bağlılığıyla ulemadan ayrılmaktadır. Çünkü ulema için nasslara bağlılık ve düşüncelerini temellendirmek için onları referans vermek ne kadar hayatî ise, aydın, düşünceleri nasslarla örtüşse bile onları referans vermez[348] ki daha önce bahsi geçtiği üzere müellifimiz eserinin mukaddimesinde bu konuya değinmiştir.[349]

Mehmed Ârif Bey'in en fazla eleştirdiği kesimlerden biri de ulema kesimidir. Zira O eserine ilim bahsine dair pek çok hadis almış, hadisleri şerh ederken ilmin önemi ve âlimlerde bulunması gereken vasıfları vurgulayarak dönemin âlimlerinde gördüğü ahlâkî ve ilmî zaafiyetlere dikkat çekmiştir.

Mehmed Ârif Bey eserine 2. sırada: *"Unutmak ilmin afeti olduğu gibi, ehil olmayanlara da, ilim ifaza etmek, o ilmin izâasını muciptir."* hadisini almış, hadise muvafık olarak ehil olmayan kişilere ilim öğretmenin, ilme ve topluma kötülük etmekten başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. Zira mayası bozuk kişiler ilim sahibi olursa alemin ıslahı için değil fesadı için çalışırlar. Çünkü ilim zati cevherlerin cilası gibidir. Korkaklık, alçaklık, hırs, kibir, öfke, cimrilik ve intikam gibi kötü duygulara sahip kişilerin ilim sahibi olmaları onların kötülüğünü daha da artırır, iyi huy sahibi kişilerin ise ilim terbiyesi ile kadri artar. Hele bu kötü huylu kimseler, bir de din adamı iseler din, devlet ve millete verdikleri zarar kat be kat fazla olur ki onlar küçük menfaatler için toplumun din ve dünyasını karartıp dinin hükümlerini, toplumun ahlâkını bozarak büyük felaketlere yol açabilirler.[350]

Mehmed Ârif Bey Rasûlullah'ın (s.a.v), "Dünyadan tamamını kaldır ki, Hakkın; alemin elindekinden gözünü kes ki, halkın sevgilisi olasın." düsturunca, halkın elindekine göz dikmemek herkes için vacipse bile, âlimlere farzdır ki ilmin ağırlığı

[348] Tekin, "Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci", s. 228.
[349] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 5-6.
[350] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 14.

bunu gerektirmektedir. Zira başkalarının malına göz diken kimsenin insanlığı sıfıra düşer ve mensup olduğu topluma faydası beklenmez. Ancak müellif yaşadığı çağa baktığında âlimlerin bu düstura uymadıklarını ve medrese öğrencilerinin sadakalar için özellikle Recep, Şaban ve Ramazan aylarını beklediklerini ve bu aylarda zenginlerden sadaka toplanması için cerreye çıktıklarını ve ulemanın da bunu tasvip ettiğini görmekte ve bu davranışlarını kabul edilemez olarak yorumlamaktadır.[351]

İlmiye sınıfının bu denli kötü halde bulunmalarının sebeplerinden biri de büyüklenme içerisinde olmalarıdır. Ulemanın meclise girdiklerinde kendilerine kıyam edilmesini, baş köşenin kendilerine verilmesini istemeleri ve bunlar olmadığı zaman itiraz etmeleri vukuu bulan hadiselerdendir. Zira bir keresinde Antep müftüsüne bir paşanın katibi, rütbesini bilmeyerek mekremetlu[352] ifadesini kullanmış, buna sinirlenen müftü bey:

Yazmışız Hazreti Kur'ân'a mükemmel tefsir

Mekremetlü yazılır mı bize ey kilki kebir... şeklinde başlayan elli beyitli bir kaside yazarak o katibi hiciv etmiş, kendisini de övmüştür. Zira Mehmed Ârif Bey'e göre bu zât Kur'âna bir tefsir yazmamış, onu sadece bir papağan gibi okumuştur, tefsiri de ruâtten olmayıp, ruvâtten olmuştur.[353]

Müellifin gözlemlerine göre özellikle Mısır ulemasının biniş denilen kıyafetlerinin etekleri yerleri süpürür de bütün uyarılara rağmen bunun ulemanın âdeti olduğunu savunurlar.[354]

498. hadisin şerhinde âlimlerin konumuna dikkat çeken Mehmed Ârif Bey, ümmetin salah ve fesadının kaynağının yine âlimler olduğunu belirterek âlimlerin vazifelerini hakkıyla yaptıklarında Müslümanların şeref ve şanlarını korumuş olduklarını vurgular. Ancak çağında yaşayan âlimlerin bu konudaki eksikliklerini ifade ederken İngiliz sömürgesi olan Mısır'daki âlimlerin İngilizlere karşı tutumuyla ilgili örnek zikreder ve isim vererek anlattığı bu olayda, âlimlerin dürüst olmadıklarına ve idareye iyi görünmek için yaptıkları küçük düşürücü davranışlara dikkat çeker.

---

[351] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 52.
[352] Osmanlılar'da müderris pâyesinde olan âlimler için kullanılan unvan sözü.
[353] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 315.
[354] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 26.

Mehmed Ârif Bey, 652. numaralı vücuda dövme yapmaktan men eden hadis-i şerifi şerh ederken, ulemanın idareye iyi görünmek için yaptıkları bir diğer hatayı daha zikreder. Naklettiğine göre yeniçeri askerleri kollarını, yüzlerini ve vücutlarının bazı yerlerini iğnelerle dövme yaptırırlar ancak o vaktin âlimleri bu duruma ses etmezler. Çünkü kendileri yeniçeri taifesini karşılarına almak istemez hatta bazı devlet ricali aleyhine kendilerini kullanmak için onların gayr-ı meşrû hareketlerini görmezden gelirler.[355]

Müellif 566. sırada zikrettiği *"Ulema, halk üzerine Allah'ın ümenâsıdır."* hadisinin açıklamasında, âlimlerin halkın güvenilir şahısları olduğunu vurguladıktan sonra, kendi döneminde böyle özelliklere sahip âlimlerin zor bulunduğunu ifade eder. Zira Hıristiyan dünyasının âlimleri, kendi toplumlarının menfaati için çok çalışıp sonunda başarı elde etmişler, birlik ve beraberlik elde ederek muvaffak olmuşlardır. Buna karşılık İslâm âlimlerinin gafleti, dünyanın ve düşmanların durumuna dair bilgisizlikleri yüzünden toplumun tefrikaya düştüğünü ifade eder. Bu anlamda Mısır âlimlerini örnek olarak veren Mehmed Ârif, bu âlimlerin yanlış tutum ve davranışları ile dinî ve millî gayretlere karşı kayıtsız olduklarını, özellikle masonluğa karşı susup, hatta bazılarının bu localara mensub olduklarını esefle ifade ederek eleştirir. Bunların Masonluğu dine zarar veren bir durum olarak değil, insanlığa hizmet eden bir kurum olarak yorumlamalarına ve mason locasına girdikten sonra kendi özlerinden kopmalarına tepki gösterir.[356]

Müellif 577. sırada zikrettiği *"İlmin fazileti, ibadetin fezailinden, bana ziyade sevimlidir. Dünyanın hayırlısı, Allah'ın haram ettiği şeylerden çekinmektir."* hadisinin açıklamasında ilmin ibadetten daha üstün olması konusuna değinir ve burada ki ilimden kastın çeşitli ilimler olduğunu söyleyerek, ilk dönem İslâm âlimlerinin ilmi, gerek tercüme gerek tedvin ile İslâmiyet'in bekası, kuvvet ve kudreti yolunda sarf ettiklerini ancak sonraki dönemlerde bu durumun giderek değişmesi ile İslâm dünyasının aşama aşama gerilediğini ve neticede günümüzdeki durumun ortaya çıktığını bildirir. Bu durumu gaflete, ahlâkî bozukluğa ve Allah korkusunun bulunmayışıyla açıklayan Mehmed Ârif, İslâmiyet'in muhafazası için

[355] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 277.
[356] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 234.

gerekli olan ilimlerin zamanın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ifade eder.[357]

Mehmed Ârif Bey, 636. hadis olan: " *İlme riayet edicilerden olunuz, nakl ve rivâyet edenlerden olmayınız."* meâlindeki hadisin açıklamasında ilmin nasıl aktarılması gerektiğine değinmiş, ilimle amel ederek bilgimizi derinleştirip başkalarına da faydalı olmak gerektiğini söylemiştir. Zira tek kanatlı kuş uçamaz, o yüzden hem söz hem de fiil ikisi birlikte, yani hem ilim hem amelle, çift kanatla uçulmalıdır ki menzile ulaşılabilsin. Ayrıca günümüzdeki ilim ehlinin, âlimden ziyade tarihçi veya nakilci olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını, çünkü pek çoğuyla görüştüğünü ancak en meşhurlarının bile kendi fikirlerini söylemekten çekinerek sadece eski görüşleri rivâyet ettiklerini söyler.[358]

2.3.4.2. Eğitim Sistemi

İslâm tarihi incelendiğinde ilme verilen değer ve teşvik ve bu anlamda eğitim merkezlerinin varlığı dikkat çekecektir. Zira Rasûlullah'ın (s.a.v) Medine'ye hicret eder etmez Mescid-i Nebevî'yi ve onun yanına İslâm'ın ilk eğitim kurumu olan Suffa'yı[359] inşa etmesi camii merkezli eğitim geleneğinin ilk örnekliğini oluşturmuştur.

Emeviler ve Abbasiler döneminde de camii merkezli devam eden bu eğitim, Selçuklular döneminde Nizamulmülk tarafından açılan ilk medrese ile medreselerde devam etmiştir.[360] Bu medreselerde sadece dinî ilimler değil, felsefe, tıb, astronomi, matematik ve tarih gibi beşerî ilimler de okutulmuştur.[361] Ayrıca Kuşeyri (ö. 465/1072), Gazzali (ö. 505/1111), Hanefi âlimlerinden el-Hatıbi (ö. 461/1068), Arap dili ve edebiyatında tanınan isimlerden Beğavî (ö. 526/1122) gibi İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelam, tefsir ve hadisçilerinin çoğu Nizamiye medreselerinde yetişmiştir.[362]

---

[357] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 247-249.
[358] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 271.
[359] M. Mahfuz Söylemez, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar Dergisi,* 5/13, 2002, s. 59.
[360] Ziya Kazıcı, "İslâm Eğitim Tarihi ve Önemi", "İslâm Eğitim Tarihi ve Önemi", *Yükseköğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu: 21-23 Ekim 1987,* 22/415, Samsun 1988, s. 254.
[361] Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996, s. 220.
[362] Ömer Menekşe, "Selçuklu Egitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmi Dergi*, 39/3, 2003, s. 118.

Osmanlı Devleti'nde de eğitim camiilere ek olarak, Selçuklulardaki gibi medreselerde devam etmiş, büyük devlet adamlarının ve âlimlerin yetiştiği yerler olmuştur. Ancak günün şartlarını ve ihtiyaçlarını takip edemeyen medreseler Osmanlı son dönemlerine doğru bozulmuş, eğitim sistemindeki aksaklıklar hem toplum hem de devlet yönetiminde olumsuz etkilere sebep olmuştur. Osmanlı son dönem âlimleri bu aksaklıklara ve bozulmalara dikkat çekmişler ve eğitim sisteminin ıslahı için çareler aramışlardır.[363]

Avrupa'daki gelişmeler sonucunda Osmanlı idarecileri, XVIII. yüzyıldan itibaren devleti hemen her alanda Batı modeline göre yeniden yapılandırmaya başlamışlar, Batı'nın üstünlüğü somut biçimde ilk defa savaş meydanlarında hissedildiği için bu yapılandırmalara askerî eğitimden başlanmış, bazı askerî birlikler Avrupaî tarzda yapılandırılıp eğitilmiştir. Askerî anlamda başlayan yenilik hareketleri, II. Mahmut'tan sonra sivil alanda da devam etmiştir.[364]

Yapılan ıslah çalışmaları çerçevesinde, çağın ilmî gereksinimlerini yakalayabilmek için, daha önce tesis edilmiş olan ilim, eğitim ve kültür müesseseleri yanında, 1773'de Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, 1795'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun açılmış, bunlara ek olarak XIX. asırda ise Cerrahhane, Tıbhane ve Tıbbiye Mektebi gibi Batı tarzı eğitim yapan müesseseler kurulmuştur. Bu kurumlarda, görev yapan müderrisler, medreselerde yetişmiş, ancak daha sonra çeşitli yollarla diğer ilimler konusunda da kendilerini geliştirmiş ve yabancı dil öğrenmiş kişilerdir ki bu kimseler bilinçli bir şekilde Avrupa ilminin Türkiye'ye girmesinde vasıta olmuşlardır.[365]

Bu ıslahatlar sadece yükseköğretimde yapılmamış, ilk ve ortaöğretimde de bazı sistem değişikliklerine gidilmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı eğitim sisteminde ilköğretimin temel amacı, çocuklara Kur'ân okumayı ve dinî akideleri öğretmektir. Örneğin, sıbyan mekteplerinde ahlâk eğitimi verilirken ahlâk dersleri, müstakil bir ders olarak verilmemiş, okuma yazma tâlimlerinde ahlâk risalesi okuma, okunan metinleri yazmaya çalışma şeklinde uygulanmıştır. Ancak Tanzimat ile gidilen usül

[363] Yılmaz, "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü", s. 326.
[364] Cemil Öztürk, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 566.
[365] İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı", s. 73.

değişiklikleri ile yeni mektepler açılmış, din dersleri ile verilmeye çalışılan ahlâk dersleri, din derslerinden bağımsız bir ders olarak verilmeye başlanmıştır.[366]

II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte ise ahlâk anlayışında millî değerlerin tamamen ön plana çıktığı, eğitim-öğretimin birinci amacının "iyi vatandaş" yetiştirmek olduğu, ahlâk derslerinin ve kitaplarının da yeniden şekillendirilerek vezaif-i vataniyye konularına ağırlıklı olarak yer verildiği görülmektedir.[367] Böylece eğitim amaç ve usül olarak tamamen değişime uğramıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu dönem bir değişim ve dönüşüm devresidir. II. Mahmud, çağın ihtiyaçlarını karşılayamayan geleneksel eğitim sistemlerini ıslah etme yerine Batı tarzı yeni eğitim müesseselerini kurmayı tercih etmiş, böylece birbirinden farklı dünya görüşüne dayalı iki sistem ortaya çıkmıştır. Sonraki dönemlerde önceleri yanyana bulunan bu sistemler arasında çatışmalar başlamış ve karşı karşıya gelmişlerdir. Eğitim sistemindeki karmaşa, siyasî, sosyal ve ekonomik açılardan zor durumda olan Osmanlı Devleti'nin toparlanma imkânını ortadan kaldırmış, daha zor bir duruma girmesine sebep olmuştur.

Eğitim sistemindeki hata ve aksaklıklara dikkat çeken ve devlet eliyle getirilen ıslahatların farkında olan Mehmed Ârif Bey, sistemin ıslahı için çabalayan âlimlerden biridir. Müellif camii ve medreselerde geleneksel eğitimini aldığı için, daha gerçekçi tespit ve çözümler sunmuştur.

Zira ona göre cami ve medreselerde okutulan derslerin hepsi faydalı değil, bir kısmı da gayrı nafiidir. Çünkü bu dersler İslâm Cemiyetinin fertlerini dünya ve ahiret saadetine ulaştıran bir vesile olmaktan çok yıllardır çağın ihtiyaçları gözetilmeyerek üzerine bir şey konmadan tekrar eden malumatlardır. Kendisi de çocukluk ve gençlik döneminde aldığı cami derslerindeki olumsuzlukları dile getirirken; ders sürelerinin uzunluğundan, bazı derslerin içerik bakımından yetersiz yahut gereksiz bilgilerle dolu olduğundan, bazı derslerin ise çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten çok uzak olduklarından bahseder.

Müellif 173. sırada zikrettiği Rasûlullah'ın (s.a.v) fayda vermeyecek ilimden, halis olmayan amelden ve kabul olmayacak duâdan Allah'a sığındığı duâsını

[366] Gülsüm Pehlivan Ağırakça, "Tanzimat'tan Sonra Eğitimde Dini Ahlâktan Milli Ahlâka Geçiş", *Geçmişten Geleceğe Ahlâk (Uluslararası Katılımlı Sempozyum), 13-14 Mayıs 2015, Bartın*, 2015, s. 69-70.

[367] Pehlivan Ağırakça, "Tanzimat'tan Sonra Eğitimde Dini Ahlâktan Milli Ahlâka Geçiş", s. 83.

zikretmiş ve bu bağlamda eğitimle ilgili görüşlerini ve tavsiyelerini detaylandırmıştır. Hadisin açıklamasında hadiste geçtiği haliyle, faydasız ilim, hâlis olmayan amel ve kabul olmayan duâ üzerinde durarak, kendisiyle amel olunmayacak ilmin gereksizliğine, hâlis ve doğru bir niyetle yapılmayan amelin geçersiz olacağını ve tama' ederek gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şeyin ardında dolanmanın abes olduğunu vurgular.

Müellif yapılan hatalara dikkat çekerek tedriste ve müfredatta gelenekselliğin hiç bozulmadığını ifade etmiştir. Bu anlamda dönemin sorunlarını örneklendirerek yenilenmenin faydalı olacağını vurgulamış, medreselerde ele alınan çoğu dersi tek tek ele alarak eksiklikleri açıklamıştır.

Öncelikle *mantık ilmini* ele alan müellif, camiilerde ilk sene mantık daha sonraki sene tasavvurât, üçüncü sene ise tasdikât okunmasını tenkit eder ve bu ilmin üç yıl gibi uzun bir süre okutulmasına rağmen yeterli faydayı sağlayamadığından dert yanarak, hâlâ bin yıl önceki ezberlerin tekrar edilmesi ve içeriğinde yeniliklere gidilmemesini eleştirmektedir.[368]

*Kelam ilmi*ne de eleştirilerde bulunan müellif, kelam ilminin tanımını yaptıktan sonra, muhteva olarak kendisini yenileyememesinden ve dolayısıyla çağın ihtiyaçlarına cevap verememesinden yakınır. Müellife göre camiilerde okutulan kelam ilmi eskiden çağın ihtiyaçlarına karşılık verdiği için faydalıdır. Ancak Mutezile, Havaric gibi fıkraların çağımızda müntesipleri kalmadığı için, tedriste bunların üzerinde kısaca durulsa bile artık günümüzde mücadele ettiğimiz Maddiyyun adı verilen Darvinist gruplara karşı delillerin ortaya konulması daha elzemdir. Zira önceki dönem âlimleri de ferasetle bu durumu tespit etmiş, çağlarının ihtiyaçlarına göre ilmî çalışmalar yapmışlardır. Bu yüzden, eskiden önemli, başarılı ve faydalı olan tedris, dönemimizde yeterli değildir ve bu nedenle yeniden ele alınması gereklidir.[369]

Yine *felsefe eğitimi*nin insanları şüpheye düşürmesi, dinden çıkarması gibi yanlış zanlar yüzünden gereksiz görülmesini eleştirir. Zira İslâm dini bedîhî ve makûl esaslar üzerine kurulmuştur ki okullarda okutulan felsefenin ona halel getireceğini düşünmek abestir. Aksine akıl ve insaf sahibi bir filozof itiraf ederki,

[368]Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 74.
[369] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 75.

felsefenin asıl amacı da İslâmın hakikatine ulaşmak, insanı kâmil[370] olmaya çalışmaktır. Bu yüzden felsefe eğitiminden çekinilmemeli, aksine sağlam bir duruş sergilenmelidir.[371]

Eğitim düzenindeki aksaklık ve eksiklikler en fazla *Arapça ilmi*nde kendini gösterir ki, müellif mekteplerde yıllarca sarf, nahiv, beyan, bedi' ve meâni okutarak zeki talebelerin yıllarının alındığına ancak hâlâ Arapça okuma ve yazmalarının mümkün olmadığına esefle ifade eder. Ona göre dil öğretiminde asıl amaç onu kullanmaktır. Ayrıca İslâm dünyasının ittihadında ve dinimizi anlamamızda en önemli nokta Arapçanın hakkıyla öğrenilmesidir.[372]

Mehmed Ârif Bey *askerî okullardaki eğitim* sistemini de eleştirir, bu okullarda yıllarca gereksiz ve askerlikle alakasız dersler okutulduğundan yakınır. Ona göre askerî okulları bitiren öğrenciler asker olacaklar veya kumandan olarak askerleri idare edeceklerdir. Ancak ona rağmen bu öğrenciler mezun olduktan sonra kullanmadıkları için hemen unutulacak alakasız derslerle meşgul edilip, öğrencilere din ve ahlâk eğitimi verilmez. Ancak uzun vadeli bir kazanç olması için yapılması gereken en önemli şey sünneti seniyyeye dair bir eğitim vermektir.[373]

Müellif, daha önce de zikrettiğimiz gibi medrese sistemine dair bazı eleştirilerde de bulunur. Bunlar içerisinde en önemlisi *cerre çıkma usulü*dür ki bu usülde müderrisler ve medresede dokuz ay dersleriyle meşgul olan talebeler, üç aylarda ve özellikle Ramazan ayında şehir, kasaba ve köylere giderek camilerde vaaz verir, Kur'ân okur ve halkı irşad ederek soruları cevaplandırır.[374] Bu usulün uygulanmasındaki amaç ilk zamanlarda merkeze uzak bölgelerdeki Müslümanlara dinlerini öğretmek olsa ve hakkıyla yerine getirilse de müellifin yaşadığı dönemde, amacından çıkmış, âlimlerin tabiatını bozan bir uygulamaya dönüşerek medrese öğrencilerinin sırf sadakaları toplamak için üç ayları beklediği bir hal almıştır. Ayrıca eğitimlerini tamamlayan talebeler atandıkları kaza ve fetva işlerinde

---

[370] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 344.
[371] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 76.
[372] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 77.
[373] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 78.
[374] Mehmed İpşirli, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, s. 388.

görevlerini hassasiyetle yerine getirmeyip, halkın eline bakmakta bu yüzden de halk üzerinde sözlerinin tesiri kalmamaktadır.[375]

[375] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS ŞERH GELENEĞİ BAĞLAMINDA BİNBİR HADİS-İ ŞERİF ŞERHİ

Rasûlullah (s.a.v) döneminde ashâbın hadislerle olan münasebeti, hadisleri anlama ve hayatlarını nebevî ilkeler çerçevesinde şekillendirme amacına yönelikti ve herkes nebevî sünnetle muhataptı. Rasûlullah'ın (s.a.v) vefatı ile hadislerin danışma mercii olarak ashâb görülmüş, hadisleri anlama çabası onlar vasıtasıyla devam etmiştir. Ancak ashâbın vefatı, yaşanan sosyal ve siyasî değişimler ve hadis bilen ulemanın vefat etmesi sonucunda ilmin yok olacağı endişesiyle hadisler tedvin ve tasnif edilmeye başlanmış böylece hadis sahasındaki çalışmaların temeli atılmıştır.[376]

Bu anlamda muteber eserlerin oluşumunun ardından anlama ve tatbik açısından bir uygulama olan şerhcilik faaliyetleri başlamış, bu faaliyetler zaman ve zemine göre değişiklikler gösterse de klasik eserlerle yazıldığı dönem arasında bağ kurma özelliğini kaybetmemiştir. Hadis şerh geleneği içerisinde telif edilen eserlere bakıldığında, özellikle kültürel krizlerin yaşandığı dönemlerde bu çalışmaların hacminin arttığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.[377]

Hadis şerhleri incelendiğinde her birinin kendine özgü metotlarla ve amaçlarla ele alındığı görülmektedir ki bu anlamda şerhler ihtiyaca binaen hadis ilimlerine dair bilgilere yer verdiği gibi filolojik, fıkhî, kelamî, tasavvufî ve içtimaî ilimlere ilişkin bilgileri de ihtiva etmektedirler.

Şerhler ele alındığı dönemin düşünce tarihine ilişkin bilgilerin bulunması ve yazarının yaşadığı dönemde gündemde olan meselelere cevap vererek kendi görüşlerini ifade etme imkânına sahip olması açısından ilmî bir mirası ifade etmektedirler. Bu anlamda hadis şerh literatürünün geleneği dışında değerlendirilmesi doğru olmayıp, her şerhi ait oldukları geleneğin genel çizgisi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.[378]

---

[376] Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 26.
[377] Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği, Doğuşu, Gelişim ve Dönüşümü*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 9.
[378] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 10.

Çalışmamızın ana konusu olan *"Binbir Hadis-i Şerif Şerhi"* eseri metot ve içerik olarak klasik hadis şerh geleneğinde muteber sayılan üç hadis şerhi; Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimu's-Sünen,* Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc,* İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Fethu'l-Bârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* ve Cumhuriyet döneminde yazılmış muteber çağdaş üç hadis şerhi; Ahmed Davudoğlu'nun (ö. 1983) *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi,* Mehmed Sofuoğlu'nun (ö. 1987) *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi,* Necati Yeniel ile Hüseyin Kayapınar'ın *Sünen-i Ebû Dâvûd Tercümesi* ele alınarak kıyaslama yapılacaktır.

Mehmed Ârif Bey eserini telif etmeden önce yazılan şerhler arasından Hattâbî, Nevevî ve İbn Hacer'in şerhleri; müelliften sonra Cumhuriyet döneminde telif edilmiş şerhler arasından ise Davudoğlu, Sofuoğlu ve Yeniel şerhleri farklı dönemlerde, farklı eserlerin şerhleri olması yönüyle tercih edilmiştir. Böylece farklı dönemlerde, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd olmak üzere farklı eserler üzerine yazılmış şerhler, Mehmed Ârif Bey'in eseri ile mukayese edilmiş olacaktır. Bu anlamda *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* arasında metod ve muhteva açısından ne gibi farklar olduğu tespit edilecek, eserin klasik ve akademik şerhlerden sosyolojik hadisçilik bağlamında farkı ön plana çıkarılacaktır.

Eserlerde hadislerin ele alınış şekilleri, özgün yönlerinin olup olmaması, hadisin, eserin ele alındığı güne ve topluma söyledikleri konusunda çağıyla hadis arasında bir ilgi kurup kurmadıkları açısından yaklaşımları, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* ile kıyaslanacak, bu anlamda Mehmed Ârif Bey'in hadis şerh metoduna vurgu yapılacaktır. Çalışmamızda ele alınacak eserler hakkında kısaca bilgi verilmesi eserler hakkında ön görüşe sahip olunması açısından faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi Buhârî'nin *Sahih*'ini ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini ilk olarak Hattabî şerh etmiştir.[379] *Meâlimu's-Sünen'*de bilinen ilk hadis şerhi olup, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indeki hadislerde geçen nâdir kelimelerin açıklandığı, hadisin

[379] Salih Karacabey, "Hattâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 16, İstanbul 1997, s. 490.

mânasının ve ihtiva ettiği fıkhî sonuçların belirtildiği bir eserdir.[380] Bu anlamda eserin ahkam yönü ağır bastığı için fıkhî şerh olduğunu söylenebilir.[381]

Nevevî'nin en önemli eserlerinden biri olan *Minhâc,* müellifin hayatının son iki yılında kaleme aldığı eseridir. Eserde hadislerin senedinde bulunan râviler tanıtılmış, hadis metinlerinde geçen garîb kelimeler açıklanmış, birbirine zıt görünen hadisler izah edilmiştir. Ayrıca bilindiği gibi Nevevî bu eserde Müslim'in *Sahih*'ine bab başlıkları koymuştur ki bu da eserin en önemli özelliklerinden biridir.[382]

İbn Hacer, Buhârî'nin *Sahih*'i üzerine yazılan en mükemmel şerhlerden biri olarak kabul edilen *Fethu'l-Bârî'*yi 1414 yılında yazmaya başlamış, yıllar süren çalışmalarının neticesinde 1438 yılından tamamlamıştır. Eserine büyük bir emek veren müellif vefatına kadar eser üzerine çeşitli ilaveler yapmaya devam etmiştir ki eserin nüshalarındaki farklılıkların sebebi budur.[383]

Hadisleri şerh metodu açısından çok takdir gören müellif eserinde hadisleri geniş bir şekilde ele alarak, açıklamaya gerek gördüğü kelimelerin sözlük anlamını, i'rabını, hadiste bulunan edebî incelikleri, fıkhî hükümleri ve mezkûr konularda âlimler arasındaki görüş farklılıklarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Özellikle ele aldığı hadisin diğer rivâyetlerini tesbit etmesi ve bunların sağlamlık derecelerinin üzerinde durarak hadis etrafında ortaya çıkmış görüş ayrılıklarının kaynağına inmesi ve hadis teknikleri açısından değerlendirmeye tâbi tutması eserinin önemini artırmaktadır. Eserine bir mukaddime de yazan müellif, kendinden sonraki bütün şerhlere kaynaklık etmiştir.[384]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla Ahmed Naim tarafından başlatılan ve sonrasında Kamil Miras tarafından şerhi ikmal edilen *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi'*nden sonra en geniş şerh olan Ahmed Davudoğlu'nun *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*[385], *Sahîh-i Müslim*'in Türkçe'ye yapılan çağdaş iki

---

[380] M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 146.
[381] Abdulvahap Özsoy, "Levâmiu'l-Ukûl ve Hadis Şerh Geleneğindeki Yeri", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane)*, 2014, s. 534.
[382] M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 46.
[383] M. Yaşar Kandemir, "el- Camiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, s. 119.
[384] Kandemir, "el- Camiu's-Sahîh", s. 119.
[385] Erdinç Ahatlı, "Türkiye'de Hadisi Anlama Çalışmaları: Ahmed Davudoğlu ve Müslim Şerhi Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/ 1, 2005, s. 73.

tercüme ve şerhinden biri olup, sonuncusu fihrist olmak üzere yedi cilt halinde telif edilmiştir. İlk altı cilt İstanbul'da 1973-1980 yılları arasında yayımlanmış, sonuncu cildi olan fihristi ise 1986 yılında yayımlanmıştır.[386]

Davudoğlu, bir hadisi şerhederken takip ettiği metota göre bab başlığı altında hadislerin tercümelerini verdikten sonra söz konusu hadislerin *Kütüb-i Sitte*'de geçtiği bölümleri teker teker zikreder. Hadis metni ve gerekli gördüğü kavramların anlamları üzerinde ayrıntılı olarak durduktan sonra varsa sebeb-i vürûdu; şahıs, olay ve yer izahlarında bulunarak vermektedir. "Hadisten çıkarılan hükümler" başlığı altında maddelerle hadisten çıkarılacak hükümleri sıralayarak şerhini sonlandırır.[387]

Türkiyede yapılmış çağdaş şerhlerden biri olan Mehmed Sofuoğlu'nun *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* bu anlamda en hacimli çalışmalardan biridir. Eser üç yıllık hazırlık süresiyle birlikte 1970 yılından itibaren toplam on dört yılda tamamlanmıştır.[388] Eser metot olarak hadislerin Arapça metinlerini verdikten sonra Türkçe tercümesini verir ve hadisin şerhini ise gerekli gördüğü ayrıntıyla dipnot usulüyle ele almıştır.

Necati Yeniel ile Hüseyin Kayapınar *Sünen-i Ebû Dâvûd'*u tercüme ve şerh etmişlerdir (1987-2000).[389] Şerhlerine takip ettikleri metotta öncelikle senedleriyle bereber tam metniyle hadis zikredilmiş, sahâbî râvisinden sonra tüm râviler zikredilerek tercüme edilmiştir. Daha sonra "Açıklama" başlığı altında hadisler hakkında hadisin başka kaynaklarda geçtiği yerler, sıhhati hakkında söylenenler ve anlaşılması için bazı kelimeler üzerinde açıklamalar yapmak gibi gerekli görülen izahlar yapılmakta, ardından ise "Bazı Hükümler" başlığıyla hadisten çıkarılabilecek fıkhî hükümler maddeler halinde aktarılmaktadır.[390]

Eserler incelendiğinde uslüp ve muhteva açısından birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Klasik şerhlerde bu durum dikkat çekmekteyken, çağdaş şerhlerin de tamamen ilmî ve akademik çizgiden ayrılmadan çoğu yerde klasik kaynaklardan

---

[386] Kandemir, "el- Camiu's-Sahîh", s. 129.
[387] Ahatlı, "Türkiye'de Hadisi Anlama Çalışmaları", s. 76.
[388] Muhammed Eroğlu, "Sofuoğlu, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul 209, s. 344.
[389] Kandemir, "es-Sünen", s. 147.
[390] Ahatlı, Erdinç, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hadis Şerhlerine Dair Bazı Mülahazalar -Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Dârimî Şerhleri Üzerine Bir Analiz", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* VI/ 2, 2008, s. 13.

istifade ettikleri görülmektedir. Zira bu durumu Ebû Dâvûd şârihleri, eserlerinin önsözünde ifade etmişlerdir:

> Biz Ebû Dâvûd'un Sünen'ini şerh etmedik. Böyle bir işin bizim gibi acizlerin altından kalkabilecekleri bir iş olmadığını çok iyi biliyoruz. Biz bulabildiğimiz ve gücümüzün yettiği kadarıyla selefin yaptığı şerhlerden tercemeler yaptık ve onları bir araya getirmeye çalıştık. Kendi kafamızdan bir şey söylemedik, söylenenlerden bazılarını aktırdık.[391]

Bahsini ettiğimiz hususları örnekler üzerinden açıklamanın daha uygun olduğunu düşündüğümüz için, detaylı olarak incelemek üzere eserimizde geçen beş hadisin tahricini yaptıktan sonra ilgili eserlerde nasıl şerh edildiği üzerinde durmaya çalışacağız.

3.1. Niyet Hadisi Üzerine

Niyet konusu Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerinde vurgu yapılması sebebiyle İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda "Ameller niyetlere göredir" hadisi kelâm, tasavvuf ve fıkıh gibi birçok alanda ele alınmış, ibadetten hukuka pek çok konu ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca muteber pek çok hadis kaynağının niyet hadisi ile başlamasına ve dolayısıyla bu hadisin pek çok şerhinin yapılmasına sebep olmuştur.

قال رسول الله ﷺ "إنما الأعمال بالنيات، وإنما لكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله، فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة ينكحها، فهجرته إلى ما هاجر إليه."[392]

"Kaffe-i ef'al ve a'mal niyetledir. Herkes niyetinden ibarettir. Allah ve Rasulüne hicret niyetiyle menvi olanların hicreti Allah ve Rasulünedir. Dünyalığa ermek ve bir hâtunu nikah etmek azmiyle hicret edenlere de kasıtları isabet eder. Elhasıl hicret, ancak kasd ve niyetedir."[393]

Rivâyet incelediğimiz kadarıyla temel hadis kitapları sayılan *Kütüb-i Sitte*'de bulunmakta, dolayısıyla Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'ında geçtiği için müttefekun aleyh sayılmaktadır. Hadisi İmam Buhârî *"Kitâbu Bedi'l-Vahy", "Kitâbu'l-Îman",*

---

[391] Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1989, c. VI, s. 47-48.

[392] Buhârî, Bedi'l-Vahy, 1, İman, 39, Itk, 6, Fezâilü's-Sahâbe, 74, Nikâh, 5; Müslim, İmâre, 45; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistâni, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, Şuayb Arnavûd (thk.), C. I-VII, Darü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009, Talak, 11.

[393] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 13.

"Kitâbu'l-Itk", *"Kitâbu Fezâilü's-Sahâbe"*, *"Kitâbu'n-Nikâh"*, "*Kitâbu'l- Eymân ve'n-Nuzur"* ve "*Kitâbu Hıyel"* (Terku'l-Hıyel babında) olmak üzere yedi farklı bölümde;[394] İmam Müslim *"Kitâb'ul-İmâre"* bölümünde; Ebû Dâvûd ise "*Kitâb'ut-Talak"* bölümünde zikretmiştir. Bu anlamda ilgili eserleri şerh eden müellifler de kendilerine özgü metotlarla hadisi şerh etmişlerdir.

Meâlimü's-Sünen'de, müellif râvileri açıkça zikrettikten sonra, *"Ameller niyetlere göredir."* lafzından dolayı, niyetin fiillerin sıhhati ve amellerin ahkamını belirlemede en önemli nokta olduğunu vurgular. Zira niyet amellerin asıl amacını ifade etmektedir. Bu anlamda talak lafızları üzerinde duran Hattâbî, boşamayı gerçekleştiren kimsenin lafzı ister sarih isterse kinayeli olsun, niyetinin geçerli olacağını vurgular ve mezheb imamlarının bu konudaki görüşlerini aktarır. Desteklediği görüşü bir başka hadisle delillendiren Hattâbî, bu konuda fıkhî çıkarımda bulunarak hadis şerhini sonlandırır.[395] Görüldüğü üzere Hattabî hadisi ilmî bir üslupla ele almış, daha çok fıkhî açılardan değerlendirmiştir.

Müslim şerhi *Minhâc*'da ise İmam Nevevî öncelikle hadisin sıhhati üzerinde değerlendirme yaparak icma ile sahih olduğunu vurgular.[396] İmam Şâfiî (ö. 204/820) bu hadisin, İslâm'ın üçte biri olduğunu ve fıkhın yetmiş babının bu hadis kapsamına girdiğini söylemektedir. Ayrıca Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-14) de kitap tasnif eden kişinin, telifteki niyetine dikkat çekmek amacıyla eserine bu hadis ile başlaması gerektiğini ifade eder.[397]

Hadisin rical bilgisine değinerek râvileri üzerinde değerlendirmelerde bulunan İmam Nevevî, hadisteki bazı kelimeleri –İnnema gibi- sarfî ve nahvî açıdan incelemiştir. *"Ameller niyetlere göredir."* lafzını fıkhî olarak değerlendirerek, her amelin niyetiyle kâim olduğunu abdest, namaz, zekât ve hac gibi ibadetler üzerinde durarak vurgulamıştır. Ayrıca talak meselesi üzerinde sarih niyet ve lafızlar arasındaki fıkhî bağlantıyı izah etmiş ve her durumdaki sonuçları aktarmıştır.[398]

Hadiste geçen *"Her kişi için ancak niyet ettiği şey vardır."* ifadesinin hemen ikinci cümle olarak zikredilmesinin hikmeti ise, niyet olunan şeyin tayin edilmesinin

---

[394] Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987, c. I, s. 144.
[395] Hattabî, Hamd b. Muhammed, *Meâlimu's-Sünen*, Matbaatü'l İlmiyye, Halep 1932, c. III, s. 244.
[396] Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, Müesseset'ül-Kordoba, 1414 h. (1994), c. XIII, s. 79.
[397] Nevevî, *Minhâc*, c. XIII, s. 80.
[398] Nevevî, *Minhâc*, c. XIII, s. 80.

şart olduğunu açıklamaktır. Fikhî çıkarımı yaptıktan sonra somutlaştırarak örnekle açıklayan müellif, bir kimsenin kaza namazı borcu varsa, sadece namaz için niyet etmesi yeterli olmayıp, vaktini de belirtmesi gerektiğini ifade eder.[399]

Hadiste geçen temel kavramlar üzerinde ayrıntılı olarak duran müellif, hicret kelimesi üzerinde durmuş, buradaki *"...Allah'a ve Rasûlüne"* ifadelerinden kastın, onların rızası olduğunu ifade ettikten sonra, onların rızasını gözeten kimselerin ecrinin de Allah'a ait olduğunu vurgular. Netice olarak son bölümde dünya ile birlikte kadının da zikredilmesi konusunda iki ihtimal zikretmiş, sebeb-i vürûdun Ümmü Kays olayı olabileceğini ifade ettikten sonra asıl sebebin genel bir dikkat çekme ve sakındırma olabileceğini söylemiştir.[400]

Buhârî'nin en önemli şerhlerinden sayılan *Feth'ul-Bârî*'de hadis İbn Hacer tarafından detaylıca ele alınmıştır. Öncelikle rical bilgisine yer veren müellif, hadisi rivâyet eden Humeydî'nin kimliği hakkında bilgi vermiş, Humeydî'nin Kureyşli olduğunu vurgulayarak, Buhârî'nin eserindeki ilk hadisini Kureyş'li birinden almasını, O'nun Rasûlullah'ın (s.a.v) Kureyş'e öncelik tanınması ile ilgili hadisine uyması şeklinde yorumlamıştır.[401]

Amellerle ilgili bir hadisi vahyin başlaması konusunda zikrettiği için Buhârî'ye pek çok eleştiri yöneltilmiştir.[402] Bu eleştirilere cevaben bab-hadis ilişkisi üzerinde duran İbn Hacer'e göre Buhârî, bu hadisi eserine almakla niyetinin güzel olduğunu vurgulamış veya bu hadisi eserinin önsözü kılmak istemiş olabilir. Zira rivâyetin başında da zikredildiği gibi Hz. Ömer hadisi minberde iken nakletmiştir ki minberde söylenmesi uygun görülen hadisin bir eserin önsözünde zikredilmesinde bir beis görülmemelidir.[403] İbn Hacer hadisin başlığa uygunluğu konusunda tereddüt kalmaması için başka âlimlerin görüşlerine de yer vermiştir.[404]

Hadisin önemi üzerinde duran müellif bu hususta selef âlimlerinden gelen nakilleri zikreder. Zira nakle göre, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd,

---

[399] Nevevî, *Minhâc,* c. XIII, s. 81.
[400] Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc,* thk. Şeyh Halil Memûn b. Şîhâ, Dâr'ül-Ma'rife, Beyrut 1427, s.
[401] İbn Hacer, Ebû'l Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhibbüddin el- Hatîb, Darü'l-Fikr, Beyrut 1418 h. (1997), c. I, s. 15-16.
[402] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 16.
[403] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 16.
[404] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 17.

Tirmizî gibi âlimler bu hadisi İslâm'ın üçte biri olarak görmüşler, ilimlerden otuz veya yetmiş konu ile ilişkili olduğunu söylemişlerdir.[405]

Hadisi fıkhî bağlamda ele alan müellif, *"Ameller niyetlere göredir."* lafzını şerh ederken amellerin farklı türlere ayrıldığı gibi, niyetlerin de farklı türlere ayrılabileceğini söylemiştir.[406] Buradan mükelleflerden sadır olan ameller niyetlere göredir sonucuna ulaşan müellif kafirlerin amelleri üzerinde durmuş onların amellerinin bu kapsama girip girmediği konusunu detaylı olarak ele almıştır.[407]

Müellif niyetin anlamı ve rükn veya şart olması konularını da farklı âlimlerden rivâyetler zikrederek ele aldıktan[408] sonra hicret kavramı üzerinde durmuştur. Bu anlamda hicretin kelime olarak terketmek, ıstılahî olarak ise Allah'ın yasak ettiği şeyi terk etmek anlamlarına geldiğini vurgular. İslâm dininde hicretin iki şekilde gerçekleştiğini ifade eder. Bunlardan birincisi Müslümanların güvenlikleri için bir ülkeden başka bir ülkeye hicret etmeleridir ki Medine'ye hicret buna örnektir. İkincisi ise küfür ülkesinden iman ülkesine hicrettir ki Rasûlullah'ın (s.a.v) hicretinden sonra Medine'ye yapılan bütün hicretler bu kapsama girer.[409] İbn Hacer'in hadislerde geçen kelimelerin ıstılahî ve kelime anlamları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durarak eserini ilmî bir düzeye taşıdığı söylenebilir.

İbn Hacer hadiste geçen ifadeleri ve cümle yapılarını nahiv açısından detaylıca inceledikten sonra rivâyet farklılıkları ve kelime farklılılarında ortaya çıkan anlam değişikliklerini ve buna bağlı hükmî değişiklikleri değerlendirir. Hadisten çıkarılması gereken hükmî sonuçları da çıkardıktan sonra sonra hadisin şerhine son verir.[410]

Müellif mükerrer hadislerin her birini şerh ederken bab-hadis ilişkisi üzerinde durarak hadisin bulunduğu başlık ile ilgisi hakkında bilgi vermekte, gerekli gördüğü yerlerde açıklama yaptıktan sonra ilk geçtiği yerdeki şerhine atıfta bulunmaktadır. Bu anlamda iki yer hariç hadisin geçtiği diğer yerlerde hadisi özel olarak tekrar ele almayan müellif, ilk geçtiği yere atıfta bulunmuştur. Tekrar ele aldığı bablardan birincisi, *"Kitâbu'n-Nikâh"* da geçen *bir kadınla evlenmek için hicret eden kimseye*

[405] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 17.
[406] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 18.
[407] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 20.
[408] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 20-21.
[409] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 24-25.
[410] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. I, s. 26-27.

niyet ettiği şey vardır babıdır ki burada hadisin sebeb-i vürûdu üzerinde durarak Ümmü Kays ve Ümmü Süleym hadiseleri üzerinde durur.[411]

Diğer tekrar ise "*Kitâb'ul-Hiyel"* de olup, müellif burada şerhlerine ek olarak hac farizasında kişinin kendisi adına veya başkası adına niyet etmesi durumlarındaki hükmî sonuçları incelemiş ve bu konuyla alakalı ihtilaflı görüşleri aktarmıştır. Yine niyet bağlamında namaz, oruç, umre gibi ibadetlerin de hükmî sonuçlarını ele almıştır.[412]

Mehmed Ârif Bey de hadisi eserinin başlangıç hadisi olarak zikretmiştir. Kendi deyimiyle hadis mecmualarının çoğu bu hadis ile eserlerine giriş yapmayı âdet edindikleri için kendisi de bu sünnete tâbi olarak eserine bu hadisle başlamayı tercih etmiştir. Böylece selefinin geleneğini ve uygulamasını devam ettirerek bir açıdan sadakatini gösteren müellif hadisin şerhini çok uzun tutmamıştır denilebilir.

Bütün İslâm mezhepleri nezdinde en önemli kaidelerden sayılan الأمور بمقاصدها (*bir işten maksat neyse hüküm ona göredir)* prensibinin bu hadisten istinbat edildiğini vurgulayan müellif hadisin önemi üzerinde durmuş, İmam Şâfiî ve İmam Hanbeli'nin bu hadisi ilmin üçte biri saydıklarını ifade etmiştir. Ayrıca bu hadisin birçok fıkhî hükme dayanak olduğunu vurgulamıştır.

Sahih-i Müslim üzerine şerh yazan Ahmed Davudoğlu ilgili hadisi şerh ederken hadisin sıhhati üzerinde durarak hadisin klasik kaynaklarda nerelerde geçtiğini zikretmiş, daha sonra hadisin râvileri ve sıhhati üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Neticede hadisin sahih olduğuna dair bir şüphe olmadığını ifade ederek hadisin âlimler nezdindeki önemini rivâyetlerle ifade etmiştir ki Hafız İbn Mehdî: "Kitap tasnifi etmek isteyen bu hadisle işe başlasın. Ben bir kitap tasnif etsem onun her babına bu hadisle başlardım." demiştir.[413]

Müellif hadisin daha iyi anlaşılabilmesi için kelime bilgileri üzerinde durarak hadiste kullanılan kelime ve edatların anlamları, hadiste kaç kere geçtiği ve hadiste bulunduğu konuma göre ifade attiği anlam üzerinde durmuştur. Bu anlamda hadisteki إنما edatının iki kere zikredildiğini ve faydasının hadiste zikredileni ispat, zikredilmeyenin de nehy olduğunu ifade etmiştir. Yine hadisteki hicret vurgusunu da

---

[411] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. X, s. 144-145.
[412] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. XIV, s. 342-344.
[413] Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Işık Yayınları, İzmir 2013, c. V, s. 3901.

ele almış, kadın ibaresinin bulunmasının hikmetlerinin üzerinde durmuştur. Zira burada iki ihtimal vardır ki bunlardan birincisi Ümmü Kays olayıdır. İkinci ve daha güçlü olan ihtimal ise sırf evlilik niyetiyle hicret etmekten sakındırmak içindir ki edebiyatta âmdan sonra hâss zikredilerek vurgu artırılır. Müellif *"Hadis-i Şeriften Çıkarılan Hükümler"* başlığı altında hadisten yola çıkarak başka meselelere dair hükmî çıkarımlar yapmıştır. Bu bağlamda mezhep imamlarının görüş ve önerilerine de yer vermiştir.[414]

Buhâri üzerine yapılan çağdaş şerhlerden olan Mehmed Sofuoğlu şerhinde, öncelikle Buhârî'nin çok büyük bir dikkat ve titizlikle topladığı kitabının başlangıcına *"Niyet Hadisi*"'ni koymasına dikkat çeker. Zira Buhâri böyle yaparak, bu hadisin *el-Câmi'u's-Sahîh*'deki yerini, Fâtiha'nın Kur'ân-ı Kerîm içindeki yeriyle özdeşleştirmiştir. Bir kitap için girizgâh ne kadar önemliyse, insan hayatında da niyet o denli önemlidir. Zira şer'î hükümler ve dinî mükellefiyetler, kalbi ameller ve organlarla yapılan ameller olmak üzere iki esas üzerinde kendini gösterir ki kalbi amellerin temeli niyetlerdir.[415] Bu anlamda niyet bütün kalbî amelleri kapsadığı için, dînin yarısını ifade etmektedir.

Sofuoğlu hadisin tahricini yapıp Buhârî'de geçtiği diğer yerleri verdikten sonra davranışlar üzerinde niyetin büyük bir tesiri olduğunu vurgulamış, içlerinde Buhârî'nin de olduğu çoğu müellifin bu hakikatı vurgulamak için eserlerine bu hadisle başladıklarını ifade etmiştir. Bu anlamda Ebû Dâvûd da *Sünen*'ine alacağı hadisleri derledikten sonra dört hadisi seçmiş ve onların dördünün insana dini konusunda yeterli geleceğini ifade ettikten sonra niyet hadisini ilk sırada zikretmiştir.[416]

Hadisin sonraki geçtiği yerlerde ayrıntılı şerh yapılmamış, bulunduğu başlığa uygunluğu vurgulanarak önceki şerhe atıf yapılmıştır. Ancak "*Kitâbu Hıyel"*de tekrar eden hadisin şerhinde müellif bab-hadis ilişkisi üzerinde durarak hadisin başlığa uygunluğunu izah ederken "Ümmü Kays olayında adamın hicretini Ümmü

[414] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. V, s. 3902.
[415] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. I, s. 143.
[416] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. I, s. 144.

Kays'la evlenmekte bir hîle yapmış olması yönünden değerlendirilerek bu başlık altında zikredilmiştir" notunu düşmüştür.[417]

Türkiye'de neşr edilen çağdaş hadis şerh kitaplarının en genişlerinden olan, Necati Yeniel ile Hüseyin Kayapınar'ın telif ettiği ve İsmail Lütfi Çakan tarafından redaktesi yapılan Ebû Dâvûd şerhinde de hadis genişçe ele alınmıştır. Hadisin tam metni verildikten sonra tahrici yapılarak dipnotta hadisin *Kütüb-i Tis'a*'da geçtiği yerler verilmiş, amel ve niyet bağı üzerinde durulmuştur. Amelleri bedenî ve kalbî ameller olarak ikiye ayıran şârihler kalbi amellerin niyete ihtiyaç duymadıklarını ifade etmişlerdir. Niyet âdetlerle ibadetleri, farz ile nafileyi birbrinden ayırt edilmesi için şarttır. Zira perhiz ile aç kalan bir kişi ile oruç tutan kişi arasındaki fark niyettir.[418]

Hicret kelimesinin kelime ve ıstılah anlamları üzerinde durulduktan sonra bu ifadelerin vürûdunun Ümmü Kays adında bir kadınla evlenmek üzere yola çıkan adam olduğu ifade edilir. Ancak sebep özel olmasına rağmen hüküm geneldir ki Rasûlullah (s.a.v) ihlassız yapılan amellerin bir değeri olmadığını ifade etmek için bu örneği zikretmiştir.

"Merhum Musannıf" takdimi ile Ahmed Davudoğlu'nun şerhinden hadisin önemi vurgulanmak için iktibasta bulunulmuştur. Zira Ahmed Davudoğlu, Ebû Dâvûd'dan nakilde bulunarak insana dini için yetecek dört hadis olduğunu ifade ettikten sonra ilk sırada niyet hadisini zikretmiştir.[419] Müelliflerin kendilerinden önce şerh edilen kaynaktan iktibas yapmaları ile Türkiye'deki hadis şerh geleneğine itibar ettikleri sonucu çıkarılabilir.

Müellifler *"Bazı Hükümler"* başlığı altında hadis özelinde bazı hükmî mülahazalarda bulunmuşlardır. Ebû Dâvûd'un hadisi "*Kitâb'ut-Talak"*da zikretmesi hasebiyle talakın hükmü, çeşitleri ve lafızları gibi konular özellikle Hanefi fıkhı vurgulanarak detaylı bir şekilde ele alınmıştır.[420]

Mehmed Ârif Bey'in içinde bulunduğu hadis geleneğini yedi farklı kitap bağlamında değerlendirdiğimizde her müellifin eserini farklı amaçlarla ve farklı metotlarla telif ettiğini görmekteyiz. Görüldüğü üzere müellifler, fıkhî hükümler

[417] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. XV, s. 6825.
[418] Yeniel ve Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, c. VIII, s. 394.
[419] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. V, s. 3901.
[420] Yeniel ve Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, c. VIII, s. 396-398.

çıkarmayı öncelemiş, lafızlar üzerinde değerlendirmelerde bulunmuş, rical ve metin tenkidinde bulunarak hadisin sıhhatini değerlendirmiş, bab-hadis ilişkisini vurgulamış ve bu anlamda yer yer tekrara düşmüşlerdir.

Hadisleri ele alma yöntemiyle teknik bilgilere yer veren eserlerden ayrılan Mehmed Ârif Bey klasik bir hadis şârihi değildir. Hadisi şerh ederken ilmî meseleri üslubunca yeteri kadar vermiş okuyucunun asıl mesajdan kopmamasını sağlamıştır. Bu anlamda hadisleri şerh etme yöntemiyle hadislerle bulunduğu çağa ışık tutmayı amaçlamış, ilmî bir gaye gütmeksizin toplumsal faydayı öncelemiştir.

Hadislerin tercüme teknikleri incelendiğinde Mehmed Ârif Bey'in birebir tercüme yapmadığı ve hadiste geçen lafızlar üzerinde ayrıca durmadığı görülmektedir. Diğer şerhlerde ise birebir tercüme tercih edilmiş, gerekli görülen kelime ve edetlar izah edilmiştir.

3.2. Cennet Nimetlerine Dair

قال رسول الله ﷺ "في الجنة ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خط على قلب بشر"[421]

"Cennette gözlerin görmediği, kulakların işitmediği, kuvve-i muhayyilenin tasavvur edemeyeceği şeyler vardır."[422]

Rivâyet incelediğimiz kadarıyla çalışmamızda ele aldığımız üç ana kitaptan ikisinde geçmekle beraber Ebû Dâvûd'da bulunmamaktadır. Hadisi İmam Buhârî "*Kitâbu Bed'i'l-Halk"* bölümünde; İmam Müslim ise "*Kitâbu'l-Cennet-i ve Sıfati-naîmihâ ve Ehlihâ"* bölümünde zikretmiştir. Müttefekün aleyh olan hadisin sıhhati konusunda şüphe bulunmamaktadır. Buhârî ve Müslim üzerine şerh yazan müellifler hadisi kendi metodlarına göre şerh etmişlerdir.

Müslim şerhi *Minhâc*'da İmam Nevevî öncelikle bu hadisin rivâyet farklılıklarını vurgulamak için nüsha farklılıkları üzerinde durmuş, hadisin tam hali olan *"Salih kullarım için -Allah'ın size bildirdikleri şöyle dursun- hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir beşerin kalbinden geçirmediği şeyleri biriktirip hazırladım."* metninde geçen *-Allah'ın size bildirdikleri şöyle dursun-*

[421] Buhârî, Bedi'l-Vahy, 8; Müslim, Cennet ve Sıfati-naîmihâ ve Ehlihâ, 51.
[422] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 250.

ifadesinin nüshalara göre değişiklik gösterdiğini, bazı nüshalarda bulunmadığını ifade etmiştir.[423]

İbn Hacer eseri *Feth'ul-Bârî*'de hadisi detaylıca ele almış, bab-hadis ilişkisi üzerinde durarak İmam Buhârî'nin hadisi bu bölümde ele almasına sebep olarak Mutezile'nin aksi yöndeki görüşünü reddetmesini göstermiştir. Zira Mutezile'ye göre cennet şu anda mevcut değildir ve kıyâmet gününde yaratılacaktır ki bu görüşe delilleriyle karşı çıkan İmam Buhârî aynı başlık altında konuyu açıklığa kavuşturacak pek çok hadisi naklederek görüşünü tekit etmiştir.[424]

Sahih-i Buhârî'yi şerh eden müellif burada Buhârî'nin zikretmediği ancak Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerine aldığı Allah Teâla'nın cenneti yarattıktan sonra Cebrail'e gidip cennete bakmasını söylediği hadisi zikretmiş ve bu hadisin konuyu daha açık bir şekilde izah ettiğini ifade etmiştir. Müellif bölüm altında zikredilen onaltı hadis çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde cennetin özelliklerini anlatmış bu anlamda başka âlimlerin görüşlerini de nakletmiştir.[425] Görüldüğü üzere Nevevî cennetin mevcudiyetini tekit etmek için gerektiğinde başka kaynaklardan da rivâyetler nakletmiştir.

Mehmed Ârif Bey hadisi hadis ilmiyle alakalı hiçbir malumata girmeden herkesin anlayacağı şekilde genişçe ele alarak, şerhine beş duyu organıyla bilinebilen şeylerin tahayyülünün kolay olduğunu ancak duyu organlarıyla tasavvur edilemeyen şeylerin yokluğuna hükmedilemeyeceğini ifade ederek başlar. Zira bizim için mümkün olmayan birşey Hakk katında mevcut olabilir. Elektriğin olmadığı bir zamanda, Bağdat'tan İstanbul'a insanlar arasında haberleşmeyi sağlayacak, her an insanların emrine amade Güneş gibi etrafı aydınlatacak bir sistemin varlığından bahsedilse bunun katiyyen olamayacağı düşünülür ve hatta bunu iddia eden kişiye yalan söylediği veya aklını yitirdiği söylenirdi. Ancak bilindiği gibi zaman bunun mümkünâtını göstermiştir ki bu alemlere nisbetle bir incir çekirdeği kadar bile değerli değildir.

Dünyada insanın ulaşabildiği sınırlı ilim ile keşfedilen şeyleri kabul edip de ilim ve irfanımızın yetişemediği Allah Teâlâ'nın ilmi kapsamında olan diğer

---

[423] Nevevî, *Minhâc*, c. 17, s. 242.
[424] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. VI, s. 468.
[425] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. VI, s. 469-478.

alemlerin varlığını inkâr etmek cahillikten başka birşey değildir. Zira Allah Teâlâ için ruhun bekası nâmütenahi bir durum değildir ve bu bilinmezliği aklımız sınırları ile ölçmek akılsızlığımızdandır.

Mehmed Ârif Bey burada Allah Teâlâ'nın kudretini vurgulamak için bir fıkra anlatır: Bir dervişe, Allah Teâlâ deveyi iğnenin deliğinden geçirmeye muktedir midir, diye sormuşlar; derviş tabii ki geçirir cevabını vermiş, bunun üzerine alaycı bir şekilde deveyi mi küçültür yoksa iğneyi mi büyültür denince derviş, benim bildiğim Allah, ister iğnenin deliğini büyültür, ister deveyi küçültür veya isterse her ikisini de yapmadan pekâlâ geçirir cevabını vermiştir.[426]

Hadisenin tuhaflığını vurgulayan Mehmed Ârif Bey, dervişteki imanın Rasûlullah'ın (s.a.v) bütün müslümanlarda olmasını tavsiye ettiği imanı acâiz olduğunu ifade eder. Zira ilim ve fen sonucunda ortaya çıkan bütün burhan ve tasavvurlar Allah'ın kudretinin bu tasavvuratın üstünde olduğunu hayretle itiraf etmemiz içindir; ki insan ancak ilim ve irfanla hayret makamına ulaşabilir.[427] Muhatabına etkili bir vaaz verir gibi şerh yapan müellif söylediklerini desteklemek için şu beyti zikrederek şerhini bitirir:

Dürre idrâk tûmande mu'attal zekkâr

Cümle ukûl ve nüfûs cümle havâs ev kuvâ

Mübtedî ve müntehî kerem-i hevâyet-i velî

Mebtediyân-ı herze kû müntehiyân-ı jâjha.

Davudoğlu da hadisin metnini ve nerelerde geçtiğini zikrettikten sonra şerhi çok uzun tutmamış, hadiste geçen بله kelimesi üzerinde durmuştur. Zira kelime "bırak" anlamına gelmektedir. Ancak ulemadan bazısı "başka" anlamı vermiş, bazısı da "Nasıl?" anlamı vermişlerdir. Müellif Zemahşerî'den (ö. 538/1144) nakil yaparak Allah'ın cennetlikler için hazırladığı nimetlerin bir tanesini bile mukarreb melek ve nebi-i mürsel dahil hiç kimsenin bilmediğini söylemiştir. Allah Teâlâ bunları bütün mahlûklardan gizleyerek sadece kendisine saklamıştır ve insanoğlu için bu hazırlıkların ötesinde istenecek birşey bulunmamaktadır.[428]

---

[426] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 251.
[427] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 252.
[428] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. VI, s. 5027.

Mehmed Sofuoğlu şerhinde hadisin farklı rivâyetlerinin son kısmında geçen *"İsterseniz şu âyeti okuyunuz*" sözü üzerinde durmuş, ulemadan bazılarının bunu Ebû Hureyre'nin sözü olduğunu, bazılarının ise Rasûlullah'ın sözü olduğunu ifade ettiklerini aktarır. Ayrıca hadiste geçen Allah Teâlâ'nın "Ben hazırladım" sözü de cennetin yaratılmış olduğuna delildir.[429]

Görüldüğü gibi her müellif eserini ele alma amacına göre bir metot geliştirmiş ve şerhini ele almıştır. Bu anlamda şerhler incelendiğinde çoğu şerhin hadisle alakalı teknik bilgiler ve rivâyetlerle sınırlı kaldığını görmekteyiz. Ancak Mehmed Ârif Bey, gayet akıcı bir üslüpla teknik bilgilere dalmadan hadisi şerh etmiş, diğer müelliflerin başka hadis rivâyetleriyle destekleyerek verdiği "cennetin şu anda mevcut olduğu" bilgisini elektriğin varlığı gibi anlaşılması daha kolay ve somut örneklerle, fıkrayla destekleyerek vaazî bir uslupla vermiştir. Ayrıca beyitlere de yer vererek anlatımını sanatsal olarak beslemiş veciz hale getirmiştir.

Mehmed Ârif Bey diğer şârihlerin aksine ilmî bir üslup kullanmamış vaazî bir üslupla hadisi şerh etmiş yeri geldiğinde meseleleri ve durumları nasıl yorumlamaları gerektiği konusunda muhatabına yol göstermiştir. Bu hadisin şerhinde derviş fıkrasını zikrettikten sonra dervişteki imanın bütün müslümanlarda olması gereken iman olduğunu ifade ederek herkesi böyle bir imana sahip olmaya davet etmiştir.

Mehmed Ârif Bey görüldüğü gibi hiçbir boşluğa mahal vermeden zikrettiği örnekler ve fıkraları değerlendirmeden şerhine son vermez. Zira diğer şerhlerin aksine hitap ettiği kitle halkın her kesimidir ve müellif ilmî bir kaygı gütmeden nebevî sünnetin herkese ulaşmasını hedeflemiştir. Bu anlamda nakle yok denecek kadar az yer veren müellif, nakilleri halkın anlayacağı şekilde kendi birikimiyle harmanlayıp okuyucuyla buluşturur.

3.3. Birlik Vesilesi Olarak Cemaatle Namaz

قال رسول الله ﷺ" صلاة الجماعة أفضل من صلاة الفَذِّ بسبع وعشرين درجة" [430]

"Cemaatle namaz kılmak, yalnız olarak kılmaktan yirmi beş derece efdaldir."[431]

---

[429] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. VII, s. 3053.
[430] Buhârî, Cemâat ve'l İmâme, 2; Müslim, Mesâcid, 42.
[431] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 210.

Rivâyet incelediğimiz kadarıyla çalışmamızda ele aldığımız üç ana kitaptan ikisinde geçmekle beraber Ebû Dâvûd'da bulunmamaktadır. Hadisi İmam Buhârî "*Kitâbu'1-Cemâat ve'l İmâme"* bölümünde; İmam Müslim ise "*Kitâbu'l-Mesâcid ve Mevazi's-Salât"* bölümünde zikretmiştir. Müttefekün aleyh olan hadisin sıhhati konusunda şüphe bulunmamaktadır. Buhârî ve Müslim üzerine şerh yazan müellifler hadisi kendi metodlarına göre şerh etmişlerdir.

Müslim şerhi *Minhâc*'da İmam Nevevî hadislerdeki maksadın anlaşılması ve rivâyetlerin farklılığını vurgulamak için rivâyetler arası mukayeseye yer vererek, onların arasını cem' etme yoluna gider ve konu ile ilgili tüm rivâyetleri zikrettikten sonra bazı rivâyetlerde *yirmi beş cüz (bölüm) daha faziletli*, bazılarında *yirmi beş derece* bazılarında ise *yirmi yedi derece* şeklinde geçtiğini ifade eder ve üç şekilde bu rivâyetlerin arasını bulur.[432]

Bunlardan ilki aralarında aykırılık yoktur maddesidir ki azı zikretmek, çoğu nefyetmek anlamına gelmez. İkincisi ise Rasûlullah (s.a.v) önce az faziletli olanı haber vermiştir sonrasında Allah Teâlâ daha fazla fazilet olduğunu bildirince onu da haber vermiş olabilir. Son olarak hadiste bahsi geçen fazilet, namaz kılanların ve namazın durumuna göre farklılık gösterebilir ki aynı ibadette bazıları için yirmi beş kat, bazıları için yirmi yedi kat fazilet olabilir.[433] Hadisle alakalı hükmî meselelere de değinen müellif bu hadisleri, mezhep imamlarından çoğunun namazın sıhhati için cemaatin şart ve farz-ı ayn olmadığına, sünnet veya farz-ı kifaye olduğuna delil saydıklarına dair bir karine olarak kabul etmiştir.[434]

İbn Hacer eseri Feth'ul-Bârî'de hadisin tam metnini ve farklı rivâyetleri zikretmiş, kelime kelime ayrıntılı bir şerh yapmıştır. Böylece rivâyet farklılıkları üzerinde duran müellif, lafızların değişmesiyle ortaya çıkan anlam farklılıkları üzerinde durmaktadır.[435]

Mehmed Ârif Bey hadisi çok geniş bir şekilde şerh etmiş, genel yöntemine uygun olarak teknik meselelere dalmadan cemaatle namazı manevî güzellikleri ve müslümanlar arasında ünsiyete sebep olması açısından ele almıştır. Böylece İslâm dünyası tefrikadan kurtulacak, İslâm gücü tüm dünyayı saracaktır.

---

[432] Nevevî, *Minhâc*, c. 5, s. 211.
[433] Nevevî, *Minhâc*, c. 5, s. 211.
[434] Nevevî, *Minhâc*, c. 5, s. 214.
[435] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. II., s.345-352.

Geçmişteki uygulamalara değinen müellif, İslâm'ın ilk yıllarına kadar gitmeye gerek olmadığını yaşadığı günden yirmi otuz sene bile önce camii cemaatine katılmayan bir kimsenin semtinde hoş görülmediğini, herkesin birbirinin ihtiyacını camiiden bilip, cemaate gelemeyince durumunu araştırıp yardımına koştuklarını ifade eder. Bu anlamda toplumda kalpler birlik içindedir ve cemiyet düşüncesi hâkimdir.

Müellif yaşadığı yüzyılı değerlendirerek " *...zamanın nasıl bir sihrine uğradık ki bu cemiyet ve cemaat fikri kalbimizden silindi..."* der ve içinde bulunulan durumu kıyâmet gününde herkesin kendi nefsiyle kalmasına benzetir. Öyle ki biri birine hal hatır minvalinde bile olarak neden cemaate gelmiyorsun diye soracak olsa hürriyetime karışıyorsun haddini bil diye azarı işitir ve pişman olur. İşte hürriyetin suistimal edilmesi ile cemiyet için şifa olan şey zehir gibi görülmüş, bedelini tefrikaya düşmekle toplum ödemiştir.[436]

Batı'da hürriyet fikri olduğu doğrudur ancak onlar cemiyet ve asabiyetlerini zâyi etmeyecek derecede hürriyete sahiptirler. Batı toplumunu bir arada tutan asabiyettir ancak çok uluslu bir toplum olduğumuz için bizi ancak din bir arada tutar. Toplumumuz için en büyük tehlike olan dinden uzaklaşma sonucunda her toplum kendi fıtratlarının farklılığına göre bir hal tutar ki bu da en büyük tefrikaya sebep olur. Bu anlamda camiileri fonksiyonuna göre kullanmayıp uhuvvetimizi artırma yolunu tutmaz isek ürkmüş bir koyun sürüsü gibi kurtların saldırılarına açık hale geleceğimiz ve hor ve zelil bir şekilde yaşayacağımız muhakkaktır. Müellif şerhine "*Allahümme'-hfazna min hızyi'd-dünya ve azabi'l-ahira*." duâsıyla son vermiş adeta okuyucularının da bu tefrikalardan Allah'a sığınmalarına vesile olmak istemiştir.[437]

Davudoğlu da hadisin tüm rivâyetlerini zikrettikten sonra hadisin diğer kaynaklarda geçtiği yerleri nakletmiş, hadiste geçen derece farklılıkları üzerinde durarak hadislerin arasını bulmaya çalışmıştır. Bu anlamda seleften nakillerde bulunan müellif, hadisten çıkarılacak hükümler başlığında da üç madde üzerinde kısaca hükümler üzerinde durmuştur.[438]

---

[436] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 210.
[437] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 211.
[438] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. II, s. 1436-1437.

Mehmed Sofuoğlu şerhinde hadisin farklı varyantlarını zikrettikten sonra Buhârî'nin bu hadisi eserine alma sebebi üzerinde durmuştur. Bir mescidde cemaat namâzı kılındıktan sonra, aynı mescidde bir daha cemâatle namâz edâ etmenin cevazı üzerinde durmuş ve bu konudaki nakilleri zikretmiştir. Daha sonra buradaki derecelerin farlılığı ve fazlalığı üzerinde duran şârih, hadislerin arasını bularak İmam Nevevî'nin eserinde zikrettiği ilk iki maddeyi zikretmiştir.[439] Böylece müellif ilmi bir üslupla fıkhî hükümlerle alakalı nakillerde bulunmuştur.

Öncesinde de zikrettiğimiz üzere karşılaştırma amacıyla ele aldığımız eserler genel olarak birbirini tekrar eden kitabi ve ilmî malumatlar içermektedir. Bu anlamda alanlarında başucu kitabı olmak gayesi ile telif edilmiş eserlerde üslup da ilmî ve akademik bir hüviyete bürünmüştür. Mehmed Ârif Bey ise halktan bir kişi olarak hitâbî bir üslubla eserini telif eder ve "hürriyetime karışıyorsun haddini bil" gibi toplum içinde geçmesi muhtemel diyaloglarla hadislerini şerh eder.

Diğer eserler sadece teknik bilgilere yer vererek, tarihî bilgilere yer vermemişlerdir. Mehmed Ârif Bey ise eserini, öncelikli hedef olarak çağının şartlarına ve olaylarına yön vermek üzere ele aldığı için çıkış noktası olarak da kendi çağını seçerek kendi toplumundan örnekler vermiştir. Ele aldığı örnekleri kendisinden önceki çağlardaki vâki olan olay ve durumlarla da karşılaştırmış halkın muhakeme yapmasına olanak sağlamıştır.

Dikkat çekmemiz gereken bir diğer husus ise diğer eserlerde Doğu-Batı veya çağlarında etkin olan başka toplumlar ile karşılaştırma yapılmamaktadır. Bu açıdan da diğer şârihlerden ayrılan Mehmed Ârif Bey Batı etkisini son derece hissedildiği toplumuna Batı'nın gerçek durumunu göstermek için sık sık bu konu üzerinde durmuş, insanların farkındalığını artırmaya çalışmıştır.

3.4. Sizden Biri Bir Kötülük Gördüğü Zaman

قال رسول الله ﷺ" من رأى منكم منكرا فليغيره بيده، فإن لم يستطع فبلسانه، فإن لم يستطع فبقلبه، وذلك أضعف الإيمان"[440]

"Sizden biriniz cemaat-i Müslimin içinde, şer'in ve aklın kabul edemediği bir emri münkerin şuyû'unu(n) vücud bulduğunu görür ve bilir ise, onun hukuk-u

[439] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. II, s. 685-686
[440] Müslim, İman, 20; Ebû Dâvûd, Salât, 247.

İslâmiyesine terettüb eden vezaiftendir ki, o emr-i münkeri eliyle tağyir etsin, yani onun ref'i icabına bizzat teşebbüs etsin, bi'l-fiı'l ref' eylesin. Eğer o münkerin ref'i icraatına girişmesine bir mani'-i ma'kul mütala'a eder, yahut zâten ve sıfaten kudreti ta'alluk etmez ise, bari lisanı ile tağyir ve tebdiline çalışsın, o âdet-i seyyi'enin, o emr-i münkerin mütecasirlerini levm ve tevbih etsin, onlara karşı kelamı hakkı söylemekten çekinmesin; şayet buna da müktedir değil ise, kalbi ile inkâr eylesin, bir yerde lakırtı açılırsa müdahanekarlıkla istihsan etmeye yeltenmesin de, sükûtu ihtiyar ederek kalbi ile reddetsin. İste bu üçüncü derecede bulunan inkâr-ı kalbi sahibinin imanı pek zayıftır."[441]

Rivâyet incelediğimiz kadarıyla çalışmamızda ele aldığımız üç ana kitaptan ikisinde geçmekle beraber Buhârî'de bulunmamaktadır. Hadisi İmam Müslim *"Kitâbu'l-İman"* bölümünde; Ebû Dâvûd ise "*Kitâbu's-Salât"* bölümünde zikretmiştir. Sıhhati konusunda şüphe bulunmayan hadisi Müslim ve Ebû Dâvûd üzerine şerh yazan müellifler kendi metodlarına göre şerh etmişlerdir.

Müslim şerhi *Minhâc*'da İmam Nevevî rivâyeti zikrettikten sonra ayrıntılı bir şerh yapmış, hadisin metninde geçen "namazdan önce hutbenin okunması" ile ilgili meseleler üzerinde durmuştur.[442] Daha sonra hadisin metnini şerh etmeye başlayan müellif hadisteki *"Onu değiştirsin"* ifadesine dikkat çekerek ümmetin icmaı ile icap bildiren bir emir olduğunu ifade eder. Zira iyiliği emredip, kötülükten sakındırmanın vücubiyetini kitap, sünnet ve ümmetin icması ortaya koymuştur.[443] Görüldüğü üzere müellif ilmî birikimi olmayan bir kimsenin anlayamayacağı bir üslupla icma ve vücubiyet gibi kavramlar kullanarak şerh yapmıştır.

Bu bağlamda insanlara iyiliği emredip kötülükten sakındırarak görevini yerine getiren kimsenin sorumluluğu üzerinden attığını âyetlerle[444] açıklayan müellif, kabulün muhataba kalacağını vurgular. Ayrıca bu görev farz-ı kifaye olduğu için bir kişinin sakındırması diğer kimseler üzerinden vebali düşürür.[445]

Emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l münker hakkında tafsilatlı açıklamalar yapan müellif, bu amelin uzun zamandır ihmal edildiğini ifade eder ve kötülüğün çoğalması

---

[441] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 338-341.
[442] Nevevî, *Minhâc*, c. 2, s. 27-29.
[443] Nevevî, *Minhâc*, c. 2, s. 29-30.
[444] Maide, 5/105, İsra, 17/15, Bakara, 2/22.
[445] Nevevî, *Minhâc*, c. 2, s. 30.

durumunda ceza hem iyi hemde kötüyü kapsayacağından en önemli ameliyelerden birinin bu olduğunu ifade eder. O yüzden ahirette Allah Teâlâ'nın rızasını isteyen bir kimsenin halis bir niyet ve yumuşak bir dille çalışması gerekmektedir.[446]

Emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l münker'in mertebeleri üzerinde duran müellif, son çare olarak zikredilen *"kalbiyle"* buyruğunun, kalben o işten tiksinsin anlamına geldiğini ifade eder. Mertebeleri kısmında kastedilen, kişinin duruma göre yol tutması ve meseleye gerektiği şekliyle müdahale etmesidir. Farklı örnekler üzerinden meseleyi detaylandıran müellif, nakillerle tespitlerde bulunmuştur.[447]

Mehmed Ârif Bey hadisi çok geniş bir şekilde şerh etmiş, şerhine Mısır'daki bir anısıyla başlamıştır. Birgün Mısır'da gezinirken yüksekçe bir binanın kapısında "Me'va li'l-ahdas, medresetü'n li'l-bena't"[448] yazdığını gören müellif ibaredeki medrese kısmını anladığını ancak öncesini anlamadığını ifade eder. Soruşturduğu zaman o binanın İtalyanlara ait ücretsiz bir eğitim kurumu olduğunu, sadece altı yaşından büyük kız öğrencilere mahsus olup bütün dinlerden ve toplumlardan öğrenci kabul ettiklerini öğrenir. Kurumda İtalyanca, Fransızca, Arapça gibi pekçok dilin yanında, nakış, dikiş, piyano gibi sanat eğitimlerinin yer aldığını; yerli okullarda beş altı yılda verilen eğitimin burada çok daha kısa sürede verildiğini ifade eder.[449]

İtalyanların özellikle kızlara yönelik böyle bir eğitim kurumu açarak İslâm toplumunun temeline patlayıcı yerleştirdiklerini ifade eder. Zira ileride bir aile kurup anne olacakları için toplumun salahiyeti konusunda en önemli noktada bulunan kız çocuklarının Avrupaî eğitim almaları çok tehlikelidir. Çünkü bu kızlar kendilerini topluma ait hissetmeyecekleri gibi daha da ilerisi bir müslümanın soyundan oldukları için pişman olacaklardır. Bu uygulamaya müdahale etmeyen Mısır yönetimini çok ciddi bir şekilde eleştiren müellif ulemayı da halkı uyarmadığı için eleştirir ki ulemadan bazısının kızlarının da bu mekteblerde eğitim aldığını öğrenir.[450]

Mehmed Ârif Bey bahsi geçen mektebin kapatılması için fiilen birşey yapamadığını, ancak hadiste buyurulduğu gibi muhatab olduğu din kardeşlerini

---

[446] Nevevî, *Minhâc*, c. 2, s. 31-32.
[447] Nevevî, *Minhâc*, c. 2, s. 32-34.
[448] "Yaşı küçük olanların yeri ve kızların mektebidir."
[449] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 339.
[450] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 339-341.

uyarma konusunda "*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır*"[451] âyeti mucibince elinden geleni yaptığını ifade eder.[452]

Sahih-i Müslim üzerine şerh yazan Ahmed Davudoğlu ilgili hadisi şerh ederken öncelikle hadisin tam metnini vermiş ve farklı rivâyetlerin üzerinde durmuştur. Selefi İmam Nevevî gibi "namazdan önce hutbenin okunması" meselesi ile ilgili nakiller üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Emr-i bi'l ma'rufun şer'an vacip ve farzı kifaye olduğunu ifade eden müellif İmam Nevevî'den bu ameliyenin çok uzun zamandır zayi edildiğine dair bölümünü iktibasta bulunur. Emr-i bi'l ma'ruf nehy-i an'il münker'i yapan kişinin özelliklerini ve nasıl yapılması gerektiğini âyetlerden, Rasullullah'ın sünnetinden ve selefinden nakillerle açıklayan müellif şerhini sonlandırmıştır.[453]

Ebû Dâvûd şerhinde ise hadisin farklı rivâyetleri arasında bir ihtilaf olduğu izlenimi oluştuğunu ifade ederek bu durumu izah edilir. Yine "namazdan önce hutbenin okunması" meselesi ile ilgili nakillerde bulunduktan sonra hadisten çıkarılacak genel hükümleri dört maddede özetlenir.[454] Bu anlamda ilmi bir ameliye olarak-ihtilaf'ul hadis- farklı rivâyetlerin araları bulunmuş hadisler arasındaki ihtilaf giderilmiştir.

Mehmed Ârif Bey'in teknik olarak diğer eserlerden farklı olduğu tekrar görülmektedir ki detaylandıracak olursak hadisleri şerh ederken anılarına yer vermesi onun eserinin ayırıcı noktalarından biridir. Bu anlamda hadisle alakalı hiçbir teknik bilgi vermeden şerhine Mısır'da ki bir anısıyla başlaması ve neticede bu olaya eliyle bir müdahalede bulunamadığı için diliyle doğruyu anlattığını ifade etmesi meseleyi akılda kalıcı hale getirmiştir. Ayrıca okuyucuya kendi hayatından bir misal vererek onların da uygun olmayan olaylar karşısında sessiz kalmamalarını hadis-i şerife uyarak ellerinden geleni yapmalarını tavsiye etmiştir.

Mehmed Ârif Bey hadisleri şerh ederken duygu ve düşüncelerini belirtmekten geri durmamış, hoşlanmadığı durumlarda karşısında kim olursa olsun tenkid etmekten geri kalmamıştır. Bu hadiste de görüldüğü gibi müellif bu tarz okulların

---

[451] Nahl, 16/25.
[452] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 341.
[453] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 260-266.
[454] Yeniel ve Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, c. IV, s. 267-269.

varlığından Mısır yönetimini sorumlu tutmuş, ulemayı da müdahale etmediği için eleştirmiştir.

Diğer müelliflerin ilmî birikimi olmayan bir kimsenin anlayamayacağı bir üslupla icma, vücubiyet, farz-ı kifaye gibi kavramlar kullanarak şerh yapmalarına karşın Mehmed Ârif Bey ilmî dil kullanmaktan imtina etmiş daha iyi anlaşılmak amacıyla halk dilini kullanmıştır. Ayrıca bazı şârihlerin ihtilaf'ul hadis gibi ilimlere başvurarak hadislerin arasını buldukları görülmekte iken Mehmed Ârif Bey'in bu tarz ilmî ameliyelere başvurmadığı görülmektedir.

Mehmed Ârif Bey'in toplumunda faal olan kurumların özelliklerinden ayrıntılı olarak bahsetmesi eserini tarihî tanıklık etmesi açısından önemli bir konuma getirmiştir. Diğer şerhlerde telif edildikleri çağın özelliklerine dair bulgulara fazla rastlanmaması onları klasikleştirmiş, her çağda yaşayan ilim yolcularına hitap etmelerini sağlamıştır.

Tercüme tekniklerine bakıldığı zaman Mehmed Ârif Bey'in hadisi lafzî olarak tercüme etmediği dikkat çekmektedir. Zira müellif manevî tercüme yapmış ve tercümesi bazı kaynaklarda geçen şerhlerden daha uzun sürmüştür. Bu anlamda lafzî tercümeyi önceleyerek, kelime kullanımları konusunda çok titiz davranan diğer kaynaklardan farklılık arz etmektedir. Mehmed Ârif Bey'in bu tutumu Arapça'daki fesahat ve belagati tam olarak ifade edememe endişesinden kaynaklanıyor olabilir.

3.5. Müslümanların Birliği Üzerine

قال رسول الله ﷺ "المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعض"[455]

"Mü'min mümine karşı, bir binai metin gibidir ki, birbirini teşyîd eder."[456]

Rivâyet incelediğimiz kadarıyla temel hadis kitapları sayılan ***Kütüb-i Sitte***'de bulunduğu, dolayısıyla Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'ında geçtiği için müttefekun aleyh sayılmaktadır. Hadisi İmam Buhârî "*Kitâbu'l-Mesâcid*", *"Kitâbu'l-Mezâlim ve'l-Gasb", "Kitâbu'l-Edeb"* olmak üzere üç farklı bölümde; İmam Müslim *"Kitâb'ul-Birr"* bölümünde zikretmiştir. Bu anlamda ilgili eserleri şerh eden müellifler de kendilerine özgü metotlarla hadisi şerh etmişlerdir.

[455] Buhârî, Mesâcid, 54, Mezâlim, 6, Edeb, 36; Müslim, Birr, 17.
[456] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 372.

Müslim şerhi *Minhâc*'da İmam Nevevî hadisi mü'minlerin birbirleri üzerindeki haklar bağlamında ele almıştır. Bu anlamda karşılıklı merhamet, güzel davranma, günah ve mekruh olmayan konularda birbirleri ile dayanışma gibi konularda mü'minlerin birbiri üzerindeki hakların ne kadar büyük olduğunu vurgular.[457]

Buhârî hadisi ilk olarak namaz kitabında "*Camide ve Diğer Yerlerde Parmakları Kenetlemek"* başlığı altında zikretmiştir.[458] Feth'ul-Bârî'de hadisi detaylıca şerh eden müellif, bab-hadis ilişkisi bağlamında ele almış, Buhârî'nin hadisi elleri kenetlemenin her yerde caiz olduğunu belirtmek için bu bölümde zikrettiğini ifade etmiştir. Bu anlamda camiide caiz olan bir fiilin başka yerlerde evveliyetle caiz olduğunu vurgumıştır.[459] Ancak parmakları kenetlemenin yasaklandığıyla alakalı başka rivâyetlerinde bulunduğunu ifade eden müellif bu hadisleri uzlaştırmak için farklı nakillerde bulunur.[460]

Rivâyet ikinci olarak zulüm ve haksızlıklar kitabında *"Haksızlığa Uğrayana Yardım Etmek"* bölümünde zikredilmiş, şârih haksızlığa uğrayan kişiye yardım etmenin farz-ı kifaye olduğunu belirtmiş, yardımın nasıl, ne zaman hangi şartlar ile yapılacağını açıklamıştır.[461] Hadisin son olarak zikredildiği bölüm ise edeb kitabında "*Mü'minlerin Birbirleri ile Yardımlaşmaları*" bölümüdür ki şârih bölümdeki diğer hadislerle birlikte hadisi kısaca şerh etmiştir.[462]

Mehmed Ârif Bey eserinde hadise geniş bir yer vererek şerh eden müellif bazı taşları sökülerek bir tarafa atılan bir duvarın dışarıdan bir taarruz olmasa bile zamanla kendi kendine harap olmasını örnek vererek müminlerin de birbirlerine kenetlenmedikleri takdirde aynı sonuçla karşılaşacaklarını ifade eder. Müellif Rasûlullah'ın (s.a.v) emirlerine muhalefet edilmesine, kötü ahlâkın yaygınlaşmasına, tefrika, zulüm tembellik, cahillik ve zilletin baş göstermesine rağmen İslâm toplumunun bekasını Rasûlullah'ın (s.a.v) hatırı ve dinî mübin-i İslâm'ın kutsuyetine bağlamış bu hasletlere düçar olmuş başka bir milletin çoktan yok olacağını ifade etmiştir.[463]

---

[457] Nevevî, *Minhâc,* c. 16, s. 210-211.
[458] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. II., s. 142.
[459] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. II, s. 143.
[460] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. II, s. 144.
[461] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. XIV, s. 388.
[462] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* c. XII, s. 64.
[463] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis,* s. 372.

Hulefâ-yi raşidinden beri pek çok tefrikayla uğraşan İslâm toplumu, ondokuzuncu yüzyılda ise eğitim için Avrupa'ya gönderilen ve döndükten sonra milletinin değerlerini hakir görerek Avrupa'nın nüfuzunu artırmak için çalışmaya başlayan öğrencilerin düşmanca tavırları ile sarsılmıştır. Mısır örneğinde de olduğu gibi bu öğrenciler Avrupa'da ilmî bir eğitim almamışlar, aksine arzularının esiri olarak taklit deryasına düşüp toplumlarından uzaklaşmış bütün emekleri ve beklentileri boşa götürmüşlerdir.[464]

Bu kimseler tesettür, harem selamlık gibi meseleler üzerinde durmuşlar bu uygulamaların kökünden kaldırılması gerektiğini ifade etmişlerdir ki bu anlamda eğitimin ilk önce kadınlardan başlaması gerektiğini vurgulamışlardır. Bütün bunlara: *"A kuzum! Senin henüz İslâmiyetin ne olduğundan, mevzuundan gayetinden ve dinlerin hiç birisini usul ve ferînden haberin yok! Bilmediğin bahse girişmek, kalabalığın akıntısına karışarak, bastığı yeri görmeden yürümek, akıllı bir adama göre ayıptır..."*ifadeleriyle cevap veren müellif bu fikirleri gençlik hevesi, hayal, toplumu tanımamak ve tecrübesizlik olarak yorumlar.[465] Bu anlamda Avrupa'yı taklid etmek çok yanlıştır. Zira feraset sahibi bir Avrupalı, Avrupalı kadınların durumunun iyi olmadığını itiraf edecektir ki Avrupa tarihine bakıldığında ortadaki yozlaşma dikkat çekecektir.

Bu tefrika sebeplerinden birinin de tarikatlar arasındaki anlaşmazlıklar ve birbirlerini ilhadla nisbet etmeleri sonucu ortaya çıktığını ifade eden müellif, tarikat mensublarının hepsini uyarır ve tevhid kelimesi etrafında toplanmaya çağırır. Zira bu çağ birliğe en fazla ihtiyacımız olan çağdır. Şia mezhebi ve Şia'dan aldığı itikadî kaideler üzerine kurulmuş olan Bektaşilik tarikatının ihdas ettiği hurafeler de aynı minvalde çözüme ulaştırılmalı ıslah edilmelidir. Bu anlamda Bektaşilik tarikatının itikadı, Yahudi, Hristiyan ve mosonlarla olan bağları hakkında ayrıntılı bilgiler veren müellif bu çarpıklığın devletin geliştirdiği tedbirler ve ilim adamlarının çabalarıyla çözülebileceğini ifade eder.[466]

Sahih-i Müslim üzerine şerh yazan Ahmed Davudoğlu ilgili hadisi şerh ederken öncelikle hadisin tahricini yapmış ve sıhhatini vurgulamak için klasik kaynaklarda geçtiği yerleri belirtmiştir. Hadiste geçen "Parmaklarını birbirine geçirdi..." ifadeleri

[464] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 372-373.
[465] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 373.
[466] Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis*, s. 376.

teşbihi tekid içindir ki müminlerin birbirini tutmada ve yardımlaşmada bu parmaklar gibidir anlamına gelmektedir. Buradan bir kimsenin anlatımını güçlendirmek için mübalağalı bir şekilde hareketlerle desteklemesinin caiz olduğu sonucuna ulaşılabilir.[467]

Hadisle alakalı ayrıntılı şerhte bulunmayan Sofuoğlu hadisin Buhârî'de geçtiği diğer yerleri verdikten sonra Buhârî'de düşürülen ancak Humeydî'nin *el- Cem' Beyne's-Sahihayn'*da geçen kısmını nakleder.[468] Hadisin sonraki geçtiği yerde başlığa uygunluğunun mânasından kaynaklandığını ifade ederek tespit eden müellif, peygamberimizin (s.a.v) müslümanlar arasında gerçekleşmesini istediği birlik ve içtimaî dayanışmayı[469] bir bina ile misallendirdiğini ve fiilî olarak da ellerini birbirine kenetlediğini ifade eder. Bu ittihad Kur'ân-ı Kerim'de de parçaları birbirine kurşunla kenetlenmiş bina misaliyle[470] ifade edilmektedir.[471]

Mehmed Ârif Bey hadisin şerhine hadisteki en somut ifade olan bina benzetmesi üzerinde durarak başlamıştır. Genel metoduna uygun olarsak ifadelerdeki mecazi anlatımı görmezden gelmiş binadan sökülen taşın ve duvarın akibetini açıkladıktan sonra tefrikaya uğramış toplum gerçeğiyle bağlantı kurarak mesajını vurgulamıştır. Bu anlamda şerhine buradaki teşbihi vurgulayıp edebî olarak açıklayarak başlayan şârihlerden ayrılmıştır. Ayrıca bir bina olarak ele aldığı İslâm toplumunda ve Batı'da eğitim görmüş aydınlarda arız olan ahlâkî problemleri tespit ederek onları tek tek nakleden müellif bu açıdan da diğer şârihlerden ayrılmıştır.

Mehmed Ârif Bey iyiliği emretme kötülüğü menetme aracısı olarak gördüğü eserinde Batı'da eğitim görüp dinî ve kültürel değerlerinden uzaklaşan aydın kesimine olan bire bir hitabı ve onları sert bir şekilde tenkit etmesi eserini uslup olarak farklı bir konuma yerleştirmiştir. Zira ele aldığımız diğer altı eserde böyle açık bir hitapla karşılaşmamız imkân dahilinde değildir.

Ayrıca açıkça isim vererek bazı tarikatlar ve kelamî fırkalar üzerinde durması, ayrıntılı olarak o tarikatların zaaflarından ve zararlarından bahsetmesi de müellifin hadisçiliğinin farkını göstermektedir. Bu anlamda tarikatlardan bahsederken

---

[467] Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. VI, s. 4754.
[468] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. II, s. 568.
[469] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. XIII, s. 6015.
[470] Saff, 61/4.
[471] Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, c. 5, s. 2264.

Anadolu'da bu tarikata mensup kişilerin yaşadığı bazı bölgelerden ve o diyarlarda memuriyet yaparken tanıştığı isimlerden bahseder. Bunlardan biri Erzincan Koziçan kazasında yaşayan Şah Hüseyinzade Hüseyin Bey'dir ki kendisi, yaşadığı coğrafya ve tarikat bağlamında uygulamaları hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Böylece ele aldığı konuyu detaylandırarak mesele hakkındaki donanımı konusunda okuyucuyu ikna eden müellif okuyucunun zihninde konunun somutlaşmasını da sağlamıştır. Zira Mehmed Ârif Bey eserini toplum için telif eden bir âlim olarak her konuda halkı bilgilendirmek ve uyarmayı kendine görev bilmiş bu anlamda da diğer şârihlerden ayrılmıştır.

Bu bölümde *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* hadis şerh geleneği bağlamında değerlendirilerek eserin telif edilme amacı, yöntemi ve muhtevası vurgulanmıştır. Böylece müellifin eserini telif ederken hadisle alakalı teknik meseleler üzerinde durmadığı vurgulanarak bu bağlamda hadislerin isnadına yer vermemesine ve sıhhatleri üzerinde durmadan nakil yapmasına dikkat çekilmiştir.

Eserde kullanılan üslup hadis şerh geleneği bağlamında somut örnekler üzerinde değerlendirilerek, müellifin hadislerde geçen kelimeler üzerinde derin Arapça bilgisi ile izahta bulunmaması, sadece ehlinin anlayabileceği belâğı ve ilmî dil yerine toplumun her kesimi tarafından anlaşılmak için halk dilini ve vaazî dili kullanması, öğütlere, duâlara, beyit ve atasözlerine yer vermesi, anlatımı somut ve akıcı hale getirmek için fıkra ve anılarına yer vererek anlatımını güçlendirmesi karşılaştırmalı örnekler üzerinden açıklanmıştır. Bu anlamda ele aldığımız kaynaklar anlaşılma kaygısı gütmeden telif edilmişler ve halktan ziyade ilim erbabına hitap etmişlerdir.

Müellifin klasik ve akademik hadis şerhlerinden farklı bir yöntem izlediği vurgulanarak özgün bir eser telif ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu anlamda eser diğer eserlerdeki ilmî ağırlıktan kaynaklanan durgunluğu aşarak hadis ve toplum arasında sıkı bir bağ kurmuş nebevî mesajı ve toplumsal hidayeti ön plana çıkarmıştır. Diğer eserlerdeki yer yer tekrar eden rivâyetlere karşın Mehmed Ârif Bey rivâyetlere olabildiğince az yer vermiş bununla birlikte çalışmasının merkezine muhatap kitlenin sosyal, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını ve güncel hayatlarını ele alarak hadislerden yola çıkarak tavsiye ve çözümler bulmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Hz. Peygamber (s.a.v) nübüvvet ile görevlendirildikten sonra Allah Teâlâ'nın emrettiği hayat tarzını insanlara en güzel örneklikle göstermiştir. Bu örneklik sadece bireysel hayatı kapsayan bir örneklik değil toplumsal hayatı, ekonomik ve siyasal hayatı da içine alan geniş bir yelpazede değerlendirilmelidir.

Toplumsal hayatta hadislerin siyasî işlevi nedir, geçmişte toplumu dönüştürme gücüne sahip nebevî mesajın, bir toplumsal değişim yaşayan günümüzde topluma yol göstermesi ve onu dönüştürmesi mümkün müdür ve bu anlamda hadislerin yaşadığımız çağa etki etme gücü ne düzeydedir sorularının Mehmed Ârif Bey'in fikrî kişiliği ve eseri *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* bağlamında cevaplanmaya çalışıldığı bu tezde, toplumsal hayatta hadisin işlevi konusu içtimai hadisçilik bağlamında farklı noktalara vurgular yapılarak incelenmiştir.

Bu anlamda hadis ile hayat ve hadis ile toplum arasındaki bağ vurgulanacak olursa, hadisin yaşamın her alanını kapsayarak muhatabı olduğu bireyi ve toplumu dönüştürdüğü, toplumu geliştirirken aynı zamanda onu çağın şartlarına ve yenilgilerine karşı koruduğu ve toplumu oluşturan unsurları bütünleştirdiği, toplumda anlayış, fikir ve toplumsal hafıza oluşturduğu ifade edilebilir.

Osmanlı Devleti için en uzun yüzyıl olarak nitelendirilen XIX. yüzyılda, İslâm dünyasının dünyadaki gelişmeleri takip edemediği ve Batı karşısında yenilgiye düştüğü yıllarda yaşamış olan Mehmed Ârif Bey Doğu ile Batı'nın tabiatını iyi bilen, dinî ve dünyevî ilimleri tahsil etmiş, milletinin içinde bulunduğu gaflet halinin farkında olarak eserler telif etmiş, eserlerinde çağının çalkantılarını ve İslâm dünyasındaki zafiyetleri yakından takip ederek, dönemin yöneticileri ve âlimlerindeki noksanlıkları eleştirmiş, özellikle bu iki sınıftaki kırılmalardan dolayı Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında ilmî ve iktisadî bakımdan yenilgiye düştüğünü vurgulamıştır. Eleştiri ve önerileri bu iki kesim üzerinde yoğunlaşan Mehmed Ârif Bey'e göre İslâm toplumunun tasfiyesi de ancak aynı kesimlerin liyakatine bağlıdır.

Sadece devlet adamlığı ve askerlik vazifeleriyle ilgilenmeyen aynı zamanda halkın içinde olarak, olaylara karşı fikirlerini açık sözlülükle dile getirip çözümler üreten bir münevver olarak Mehmed Ârif Bey halk, ulema ve yöneticilerin üzerindeki etkisini bildiği ve kesin çözümü onlarda gördüğü için fikirlerini hadisler

üzerinden vermiştir. Ona göre toplumun dönüşümü ve ihyası ancak nebevî metotla olacaktır. Bu yüzden yapılması gereken Rasûlullah'ın (s.a.v) hadislerine ittiba etmektir. Böylece İslâm toplumu kendi öz değerlerinin farkına varacak ve İslâmî bir bakış açısı ve ahlâkı kazanacaktır.

İslâm medeniyetinin yeniden inşa edilebilmesi için âyetler ve hadislere ittiba etmek kadar Müslüman düşünürlerin görüşlerinden faydalanmak da önem arzetmektedir. Zira dünya düzeninde tekrar söz sahibi olabilmek için cahiliyye adetlerinden ve hurafelerden uzak durularak dinî ilimlerle birlikte fennî ilimlere de önem verilmeli, kanaat ile meskenet; uzlet ve tedbirsizlik karıştırılmadan çalışmak gerekmektedir.

Mehmed Ârif Bey'in *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserinin telif edildiği çağa ve topluma tanıklık etmesi açısından dikkat çeken bir noktada olduğu söylenebilir. Müellif yaşadığı asırda özellikle Batı eğitimi almış bazı kalem erbabının Voltaire, Fredrick, Jean Jack Rousseau, Montesquieu gibi bazı yabancı düşünürlerin eserlerini tercüme ederek onların düşüncelerini halka tanıttıklarından ve her fazileti onlara has kılarak hadis-i şerifleri, İslâm büyüklerinin sözlerini ve hatta Kur'ân-ı Kerim'de geçen âyet-i kerimeleri dikkate almayarak mânasız ve geçersiz saydıklarından bahseder. Bu durumun cehaletten ve hadislere olan vukufiyetsizlikten kaynaklandığını ifade eden müellif Arapça eserleri mütalaa etmeye başlayarak neticede *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* adlı eserini telif eder.

Klasik bir hadis şârihi olmayan Mehmed Ârif Bey, eserini telif ederken hadisle alakalı teknik meseleler üzerinde durmayarak hadislerin isnadına yer vermemesi, sıhhatleri üzerinde durmadan nakil yapması, hadislerde geçen kelimeler üzerinde derin Arapça bilgisi ile izahta bulunmaması, sadece ehlinin anlayabileceği belâği ve ilmî dil yerine toplumun her kesimi tarafından anlaşılmak için halk dilini ve vaazî dili kullanması, öğütlere, duâlara, beyit ve atasözlerine yer vermesi, anlatımı somut ve akıcı hale getirmek için fıkra ve anılarına yer vererek anlatımını güçlendirmesi ile klasik ve akademik hadis şerhlerinden farklı bir yöntem izlemiş ve özgün bir eser telif etmiştir. Onun senedden ziyade hadislerin metniyle ilgilendiğinin en önemli göstergesi; muteber sayılan *Kütüb-i Sitte* kaynakları yerine ahlâk hadislerini ihtiva eden *Câmi'u's-Sağir'i* tercih etmesidir.

Eserini toplum için telif eden bir âlim olarak her konuda halkı bilgilendirmeyi ve uyarmayı kendisine görev bilmiş bu yüzden ele aldığı hadisleri şerh ederken ilmî meselere gerek gördüğü kadar yer vererek okuyucunun asıl mesajdan kopmamasını sağlamıştır. Hadis ve toplum arasında sıkı bir bağ kurarak hadislerle içinde yaşadığı topluma ve bulunduğu çağa ışık tutmayı amaçlaması ve ilmî bir gaye gütmeksizin toplumsal faydayı öncelemesi ile eseri, sosyolojik hadis şerhçiliği alanında önemli bir yerde bulunmaktadır.

Müellif yaşadığı toplumda karşılaştığı aksaklıklara ve yozlaşmalarla alakalı görüşlerini toplumu inşa eden ve dönüştüren unsurlardan olan aile, yöneticiler, ulema ve eğitim sistemi üzerinde yoğunlaştırarak, tespit ve eleştirilerde bulunmuş onlara nebevî sünnetten çözüm önerileri sunmuştur. Aile hakkındaki görüşlerini genel olarak evlilik, kadın, kadının fıtratı, düğünlerin külfetli olması gibi bazı konular özelinde, yönetim hakkındaki görüşlerini işi ehline verme, siyasî istikrarsızlıkların temeli üzerine düşünme gibi konular özelinde, ulema ve eğitim sistemi hakkındaki görüşlerini ise mantık, fıkıh, felsefe, Arapça gibi medreselerde okutulan derslerin mahiyeti, ulemanın liyakatsizliği ve medreselerin durumu gibi konular özelinde vermiştir. Bu anlamda çalışmamızın muhtevası da bu kavramlar çerçevesinde oluşmakta, gerekli görülen yerlerde değerlendirme yapılmaktadır.

Eserin toplumsal hadisçilik açısından konumunun vurgulanması için *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'ni üslup ve muhteva açısından yansıtacağı düşünülen beş farklı hadis tespit edildikten sonra bu hadislerin tahrici yapılmıştır. Bir sonraki aşamada tespit edilen hadisler hadis şerh literatüründe muteber görülen altı farklı eser bağlamında araştırılmıştır. İlgili eserler *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* eseriyle üslup ve muhteva açısından karşılaştırılıp sonuçlar değerlendirilmiş, böylece *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* ve diğer altı kaynak hadisleri ele alış şekilleri, ele alındığı güne ve topluma söyledikleri konusunda ve çağıyla hadis arasında bir ilgi kurup kurmaması açısından mukayese edilmiştir.

Muhteva, metot ve eserin telif amacı incelendiğinde eserin, karşılaştırma amacıyla ele alınan hadis şerh literatürüyle farklılıklar arz etmekte olduğu ve bu anlamda özgünlüğünü koruduğu görülmektedir. Mehmed Ârif Bey'in ilmî bir kaygı gütmeden hadisleri kapsamlı bir çerçevede toplumsal olaylarla bağlantı kurmaya çalışarak ele alması ve toplumsal ittihat ve tenvir için bir araç olarak kullanması ve

üslup açısından da tamamen anlam ve yoruma odaklanması klasik şerh literatüründen farklı bir yöntem izlediğini göstermektedir.

Mehmed Ârif Bey, dönemindeki medeniyet bunalımına hadislerden ilham alarak çözüm bulmaya çalışmış, nebevî mesajın içinde yaşadığı toplumu, insanlığı ve medeniyeti iyileştirme hususunda tek çare olduğunu ifade etmiştir. Bu yaklaşım tarzı ise bazı araştırmacılar tarafından *"toplumsal/sosyolojik hadisçilik kavramı"* ile açıklanmıştır. *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi* ise bu minvalde telif edilen değerli eserlerden biri olmakla birlikte, üzerinde durulan konu hakkında bizler için bir öneri ve bakış açısı sunmaktadır.

Eser kültürel krizlerin yaşandığı bir geçiş döneminde telif edildiği için ihtiva ettiği bilgiler açısından tarih ve sosyoloji gibi alanlar için incelenmeye değer görülmekte, metot ve içerik bakımından ise hadis ilmi açısından önemli bir noktada olduğunu görülmektedir. Bu anlamda prensipler arası araştırmaya ihtiyaç duyan bir eser olduğu söylenebilir.

Son olarak çalışmamızın, Mehmed Ârif Bey gibi değerli bir âlimin ilim dünyamıza bıraktığı bir miras olarak *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*'nin geçmişte gördüğü rağbeti günümüzde de görmesi, ahlâkî bir bunalımda olan toplumumuzun istifadesine sunulması için bir adım olacağı umudundayız. Bu anlamda eserin daha iyi anlaşılabimesi ve daha sağlıklı okumalar yapılabilmesi için, eserdeki hadislerin tahric ve tahkikine yönelik tespit ve değerlendirmelerin de bulunduğu bir baskının da yapılması bir ihtiyaçtır.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, Reşat Ahmet, "Ruslarla Yapılan "93 Harbi" Sırasında Kars'ta Önemli Görevlerde Bulunan Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis Eseri", *Uluslararası Kars Âlimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı,* Aralık 2018, ss. 171-182.

Ahatlı, Erdinç, "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21, 2013, ss. 201-270.

——, "Türkiye'de Hadisi Anlama Çalışmaları: Ahmed Davudoğlu ve Müslim Şerhi Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/ 1, 2005, ss. 73-89.

——, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hadis Şerhlerine Dair Bazı Mülahazalar -Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Dârimî Şerhleri Üzerine Bir Analiz", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VI/ 2, 2008, ss. 7-30

Akyıldız, Ali, "Mehmed Ârif Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 28, Ankara 2003, s. 443.

——, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, ss. 506-509.

Altıkardeş, İsmet, "Toplumun Zihinsel Dönüşümünü ve Değişimini Sağlayan Peygamber", *Örnek İnsan Hz. Muhammed* , Çorum 2006, ss. 113-125.

Altuntaş, Mehmed, "Cahiliye Dönemi Evlilikleri ve Muallaka Şiirlerinde Anlatılan Hayatın Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi", *Turkish Studies= Türkoloji Araştırmaları*, 11/5, Ankara 2016, ss. 45-68.

Altuntaş, Mustafa Celil, "Süyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl* ,İstanbul Kasım 2017, ss. 341-365.

Aslan, A. Kadir, "Değişen Toplumda Aile Ve Çocuk Eğitiminde Sorunlar", *Ege Eğitim Dergisi*, 2002, ss. 25-33.

——, "Eğitimin Toplumsal Temelleri", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 5, Mayıs 2001, ss. 16-30.

Atalay, Orhan, "Kur'ân'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı", *Kuran Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003)*, 1, Ankara 2007, ss. 29-44.

Aydın, Mehmed, "İslâmda Ailenin Yeri Ve Önemi", *Mehir*, 2, 1998, ss. 26-29.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul 2006.

Ayvallı, Ramazan, "Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 11, İstanbul 1995, s. 362-363.

Bağçeci, Yahya, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'inin Aldığı Askerî Tedbirler*", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2008/1, ss. 317-331.

Baltacı, Cahit, "Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 12/ 3-4, 1999, ss. 259-362.

Barbarosoğlu, Fatma , *Moda ve Zihniyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

Bayrak, M. Orhan*, Osmanlı Tarihi Yazarları*, Osmanlı Yayınevi, 1982.

Bedir, Murteza, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 150-153.

Berktay, Fatmagül, Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın: Hıristiyanlık'ta ve İslâmiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım, tanıtan: Mustafa Tekin, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17, 2007, ss. 186-189.

Beydilli, Kemal, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, ss. 496-502.

Bodur, Osman, "Müteşâbih Hadîslerin Yorumu Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) Tefsîru Müşkilâti Ehâdîs bi Şekli Zâhirihâ Adlı Eseri", *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17, 2012, ss. 107-130.

——, "Müteşâbih Hadîslerin Yorumunda Temsîl Sanatı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14/3, 2014, ss. 35-63.

Bozkurt, Nebi, "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, İstanbul 1997, ss. 211-281.

Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256), *el-Cami'u's-sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, I-IV, Dâru İbn Kesir el-Yemame, Beyrut, 1407-1987.

Bulut, Yakup; Bakan, İsmail, "Yönetici Ve Yöneticilik Üzerine Kahramanmaraş Kentinde Bir Araştırma", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5/9, 2005, ss. 62-89.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Meral Yayınevi, İstanbul 1972.

Cerrahoğlu, İsmail, "İslâmda Ailenin Önemi ve Aile Müssesemizdeki Erozyon", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, 27/2, 1991, ss. 15-24.

Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Saylda Derlenen Hadis Mecmuaları Ve Bir Hadis Üzerine Yazılan Risaleler.", *Atatürk Üniversitesi İslâmi İlİmler Fakültesi Dergisi,* 2, Ankara 1977, ss. 157-173.

Coşkun, Selçuk, *Hadise Bütüncül Bakış*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları , İstanbul 2011.

Cöhçe, Salim, "XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri", *Erdem Dergisi*, 12/35, 2000, ss. 329-355.

Çağrıcı, Mustafa, "Hüzün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 19, İstanbul 1999, s. 73-76.

Çakan, İsmail Lütfi, "Bireysel ve Toplumsal Gelişmede Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü -Sempozyum-, 11-12 Mayıs 2007*, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya 2008, ss. 41-47.

——, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

——, *Hadis Usûlü*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Çalışkan, Nurettin; Ünal, Mehmed, "Şeyhülİslâm Şairlerin Din Algısı: 18. ve 19. Yüzyıl Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10/53, 2017, ss. 27-40.

Çetin, Büşra, "İctimâi Bir Hadis Şerhi Örneği Mehmed Ârif Bey ve Binbir Hadis-i Şerif ve Şerhi Adlı Eseri", *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*, 2019, s. 33-55.

Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Işık Yayınları, İzmir 2013, c. V, s. 3901.

Demirci, Mehmet, "Himmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 18, İstanbul 1998, s. 56-57.

Dinçer, Mehmed, "Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü", *Ege Eğitim Dergisi,* 1, 2003, ss. 102-112.

Doğan, Mehmed, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2013.

Durmuş, İsmail, "Üslûp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 42, İstanbul 2012, ss. 383-385.

Düzdağ, M. Ertuğrul, "Giriş, Yazar, Eserleri ve Zamanı", *Başımıza Gelenler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2014.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (ö. 275), *Sünen-i Ebû Dâvûd,* Şuayb Arnavûd (thk.), C. I-VII, Darü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009.

Ece, Abdurrahman, "Müşkil Ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* 10/20, Mayıs 2018, ss. 548-577.

Edip, Eşref, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1941.

Ergün, Mustafa*, Eğitim Sosyolojisine Giriş Eğitim ve Toplum*, Ocak Yayınları, Ankara 1994.

Eroğlu, Muhammed, "Sofuoğlu, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul 209, s. 344.

Erten, Hayri, "Aile- Din Münasebeti (Osmanlı Ailesinden Kesitler)", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 1/1, 2004, s. 67-86.

Görkaş, İrfan, "Tarih Yazıcılığından Tarih Felsefesine: Mehmed Ârif'in 'Muhâkemeli Tarih' Anlayışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, ty, ss. 261-293.

——, *19. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Mehmed Ârif Bey'in Ahlâk Felsefesi*, Birleşik Yayınları, Ankara 2014.

——, *19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefe: Mehmed Ârif Bey'in Felsefî Görüşleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2015.

Günay, Ünver, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din Ve Değişme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14, 2003, ss. 21-48.

Gündüz, Ahmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Genç (Yeni) Osmanlılar Ve Önemli Şahsiyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 157, Temmuz- Ağustos 2005, ss. 41-67.

Hacıoğlu, Nejla, "Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi,*14/1, 2016, ss. 99-115.

Hansu, Hüseyin, "Babanzâde Ahmet Naim (1872-1934) ve Sırât-ı Müstakîm Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri", *İslâm'ı Uyandırmak": Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Düşünce ve Dergiler*, 1, Nisan 2018, ss. 103-120.

Hatiboğlu, İbrahim, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, Darulhadis Yayınları, İstanbul, 2000.

Hatiboğlu, Mehmed Said, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004.

Hattabî, Hamd b. Muhammed, *Meâlimu's-Sünen,* Matbaatü'l İlmiyye, Halep 1932.

Hurç, Ramazan, "Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2, Elazığ 1997, ss. 263-275.

İbn Hacer, Ebû'l Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi- şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki- Muhibbüddin el- Hatîb, c. 1, Darü'l-Fikr, Beyrut 1418 h. (1997).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı*

İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul, 3-5. Nisan 1987, 1987, s. 43-74

İpşirli, Mehmed, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, s. 388.

İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Yarın Yayınları, İstanbul 2011.

Kanat, Sedat, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları ve Toplumsal Zihniyet", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, 2018, ss. 481-494.

Kandemir, M. Yaşar, "el- Camiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, s. 119.

——, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 146.

——, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, s. 46.

Kara, İsmail, ""İslâm'da Ruhbanlık Yoktur" Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 2001/2, ss. 5-21.

——, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh Ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

Karabulut, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal Ve Kültürel Durum", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2016, 49-65.

Karacabey, Salih, "Hattâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 16, İstanbul 1997, s. 490.

Kasar, Veysel, "Kur'ân'da Müteşâbihat'tan " İstiva" Kavramı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 3/4, Şanlı Urfa 1997, ss. 201-227.

Kazıcı, Ziya, "İslâm Eğitim Tarihi ve Önemi", *Yükseköğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu: 21-23 ekim 1987,* 22/415, Samsun 1988, ss. 251-262.

——, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996.

Kır, İbrahim, "Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/36, 2011, ss. 381-404.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, "Klasik Sünnet Tanımlarının Eleştirisi ve Yeni Bir 'Sünnet Tanımı' Denemesi", *İslâmî Araştırmalar,* 5/1, 1991, s. 21-37.

Kiraz, Ersel, "Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri", *Academic Review of Humanities and Social Sciences,* 1/1, Nisan 2018, ss. 1-16.

Komisyon, *Hadislerle İslâm*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014.

Koyuncu, Derviş Tuğrul; Tiltay, Muhammet Ali, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Toplumunun Tüketim Kalıplarında Meydana Gelen Değişimin Dönemin Romanları Bağlamında Değerlendirilmesi", *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives,* 5/2, 2017, ss. 1-19.

Köktaş, Yavuz, "Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış", *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi,* 4, 2005, ss. 131-156.

Kurt, Abdurrahman, Tanzimat Dönemi Osmanlı Ailesi Üzerine Bir Araştırma; Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876), tanıtan: Özer Küpeli, *Virgül Dergisi*, 20, İstanbul 1999, s. 68.

Kutlay, Halil İbrahim, "Hadisin Senediyle Nakledilmesi İlmi Sorumluluğu Ortadan Kaldırır mı?", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 9/1, 2011, ss. 25-46.

Kutub, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yayınları, İstanbul 2010.

Küçük, Cevdet, " Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, İstanbul 1988, ss. 216-224.

Külekçi, Cahit, "Dinî Münasebetler Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Çatışma: Rum- Ermeni Toplumu Örneği (XIX. Yüzyıl)", *İnönü Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 23, 2013, ss. 65-90.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Martı, Huriye, *Hadis, Usül ve Hayat*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2014.

——, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, , İstanbul Kitabevi, İstanbul 1966.

Menekşe, Ömer, "Selçuklu Egitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmi Dergi*, 39/3, 2003, ss. 117-122.

Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî (ö.261), *el-Cami'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Darü't-Türasi'l Arabi, Beyrut ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, Müesseset'ül-Kordoba, 1414 h. (1994).

Nirun, Nihat, *Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994.

Nişancı, Zehra Nuray, "Toplumsal Kültür- Örgüt Kültürü İlişkisi Ve Yönetim Üzerine Yansımaları", *Batman Üniversitesi Akademik Dergisi*, 1/1, Ocak 2012, ss. 1279-1293 .

Okumuş, Ejder, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim", *Hz. Muhammed ve evrensel mesajı sempozyumu, [İslâmi İlimler Dergisi Yayınları]*, Çorum 20-22 Nisan 2007 , ss. 325-338.

Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2015.

——, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1987.

Öz, Mehmed, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, ss. 532-538.

Özcan, Tahsin, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, ss. 538-541.

Özkan, Halit, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul 2010, s. 188-198.

Özkiraz, Ahmet; İşçi Baş, Gül, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", *Karamanoğlu Mehmedbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18/30, 2016, ss. 87-95.

Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

Özsoy, Abdulvahap, "Levâmiu'l-Ukûl ve Hadis Şerh Geleneğindeki Yeri", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane)*, 2014, ss. 533-542.

Öztürk, Cemil, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 33, İstanbul 2007, ss. 565-568.

Pehlivan Ağırakça, Gülsüm, "Tanzimat'tan Sonra Eğitimde Dini Ahlâktan Milli Ahlâka Geçiş", *Geçmişten Geleceğe Ahlâk (Uluslararası Katılımlı Sempozyum), 13-14 Mayıs 2015, Bartın*, 2015, s. 69-70.

Polat, Salahaddin, "Sünnetin Hayata İntikalindeki Gerilim Noktaları, Açmazlar ve Problemler", S*ünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü -Sempozyum-,* Konya 11-12 Mayıs 2007, ss. 183-207.

Sinanoğlu, A. Faruk, "Toplumsal Yapının Oluşumu: Bilim, Din Ve Toplum Arasındaki İlişkiler", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/2, 2015, ss. 213-220.

Sofuoğlu, Mehmed, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987.

Soydan, Tarık ve Tüncel, Mahmut, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Milli Eğitim Dergisi*, 198, 2013, ss. 110-125.

Söylemez, M. Mahfuz, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi,* 5/13, 2002, ss. 57-80.

Şentürk Dızman, Zeynep, "Osmanlı'dan Günümüze Türk Aile Yapısının Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 88, Şubat 2019, ss. 833-839.

Tekin, Mustafa, "Sünnet ve Toplumsal Dinamikler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 7-8, 2018, ss. 163-174.

——, "Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci -Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi,* 4/1, 2004, ss. 227-234.

——, "Sünnet Sosyolojisinin İmkanı- İslâm Sosyolojisine Sünnet'ten Başlamak", *Sünnet Sosyolojisi*, 2013, ss. 13-46.

Tezcan, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Çağ Matbaası, Ankara 1976.

Tezel Şahin, Fatma ve Cevher, Fatma Nilgün, "Türk Toplumunda Aile-Çocuk İlişkilerine Genel Bir Bakış", b.y. , 2007, ss. 775-789.

Turgut, Faruk, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar", *Medeniyet ve Toplum,* 1/1, 2017, ss. 93-117.

Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği, Doğuşu, Gelişim ve Dönüşümü*, TDV Yayınları, Ankara 2011.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

——, "*el-Câmiʿu's-Sağir*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1993, ss. 113-114.

Uzundal, Edip, "19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2/3, 2013, ss. 108-128.

Yaran, Rahmi, "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 6, İstanbul 1992, ss. 129-131.

Yaşar Ekici, Fatma, "Türk Aile Yapısının Değişim Ve Dönüşümü Ve Bu Değişim Ve Dönüşüme Etki Eden Unsurların Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS),* 30, 2014, ss. 209-224.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, İstanbul 2006, ss. 204-207.

Yektar, Osman Nedim, "Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Geçen -Biz- Vurgusu Bağlamında Toplumdaki Birleştiriciliği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20/1, Haziran 2016, ss. 289-308.

Yeniel, Necati ve Kayapınar, Hüseyin, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1989.

Yıldırım, Bilal, "Çocugun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Elazığ 1997, ss. 119-136.

Yıldırım, Enbiya, "Hz. Peygamber ve Güven Toplumu", *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,* Ankara 2017, ss. 107-125.

Yılmaz, Orhan, "Toplumsal Sorunların Giderilmesinde Hadislerin Rolü: Mehmed Ârif Bey Örneği", *Turkish Studies*, 13/9, 2018, ss. 315-332.

Yusuf eI-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2009.

Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

——, *Hadis Usulü*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

Zabun, Beyhan, "Temel Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin Sosyoloji Öğretim Programlarında Yer Alış Durumu", *Aile ve Toplum*, 5/17, 17 Nisan-Mayıs-Haziran 2009, ss. 97-103.

ÖZ GEÇMİŞ

Rumeysa Okutan 12.01.1995 tarihinde Konya'da doğdu. Konya Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun olduktan sonra sonra aynı yıl Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yerleşerek lisans eğitimini tamamladı. Mezun olduktan sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri/ Hadis Yüksek Lisans programına girdi.

2019 yılı Haziran ayı itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Kur'ân Kursu Öğreticisi olarak görev yapan Okutan, orta derecede Arapça bilmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.

İletişim Bilgileri

E-mail : rmeysaltnpnar@gmail.com

Orcid : 0000-0003-3699-3983